HADTÖRTÉNELMI KÖZLEMÉNYEK

A TARTALOMBÓL

Bencze László
A CS. ÉS K. 13. HADTEST FŐOSZLOPÁNAK HADMŰVELETEI BOSZNIÁBAN 1878. JÚLIUS 29-TŐL AUGUSZTUS 19-IG

V. I. Ananyev
MAGYAR INTERNACIONALISTÁK AZ ORENBURGI KORMÁNYZÓSÁGBAN

2

XXVI. ÉVFOLYAM · BUDAPEST, 1979

HADTÖRTÉNELMI KÖZLEMÉNYEK

2

1979

ÚJ FOLYAM · BUDAPEST · XXVI. ÉVFOLYAM

A HADTÖRTÉNELMI INTÉZET ÉS MÚZEUM FOLYÓIRATA

E SZÁMUNK MUNKATÁRSAI

V. I. Ananyev, a történelemtudományok doktora, az Orenburgi Állami Pedagógiai Intézet munkatársa (Szovjetunió); *dr. Csonkaréti Károly*, a Magyar Közlöny szerkesztője (Budapest); *Hunyadi Károly* alezredes, kandidátus (Budapest); *Lengyel István* kandidátus, az Eötvös Loránd Tudományegyetem docense (Budapest); *Szabolcs Ottó* kandidátus, az Országos Pedagógiai Intézet főosztályvezetője, a Magyar Történelmi Társulat főtitkára (Budapest); *dr. Vajda Pál* technikatörténész (Budapest); *dr. Bencze László* őrnagy, *Dombrády Lóránd* kandidátus, *Farkas Márton* kandidátus, *Gazsi József* kandidátus, *Mucs Sándor* alezredes, kandidátus, *Nagy László* kandidátus, *Viniczai István*, *Windisch Aladárné*, *Zachar József* kandidátus, a Hadtörténelmi Intézet és Múzeum tudományos munkatársai

HADTÖRTÉNELMI KÖZLEMÉNYEK
A Hadtörténelmi Intézet és Múzeum folyóirata

Szerkesztő bizottság:
Balázs József (főszerkesztő), Benda Kálmán, Farkas Márton, Godó Ágnes, Háncs Ernő, Hetés Tibor, Liptai Ervin (a szerkesztő bizottság elnöke), Mucs Sándor, Nagy Gábor, Nádor Tibor, Ölvedi Ignác, Tóth Sándor, Urbán Aladár

Szerkesztőség:
Budapest I., Kapisztrán tér 2—4. Postacím: Budapest, Pf. 7. 1250
Telefon: 360-764

Kiadja:
a Zrínyi Katonai Kiadó, Budapest VIII., Kerepesi út 29/b.
Postacím: Budapest, Pf. 22. 1440 Telefon: 330-993
Megjelenik negyedévenként. Előfizetési díj: 1 évre 44,— Ft, negyedévre 11,— Ft.

Terjeszti:
a Magyar Posta. Előfizethető bármely postahivatalnál, a kézbesítőknél, a Posta hírlapüzleteiben és a Posta Központi Hírlap Irodájában (Budapest V., József nádor tér 1. Telefon: 180-850. Postacím: Posta Központi Hírlap Iroda, 1900 Budapest) közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással KHI 215—96 162 pénzforgalmi jelzőszámra.

Index: 25—371 HU ISSN 0017—6540

79.2707/2-02 — Zrínyi Nyomda, Budapest. Felelős vezető: Bolgár Imre vezérigazgató

TANULMÁNYOK

BENCZE LÁSZLÓ

A CS. ÉS K. 13. HADTEST FŐOSZLOPÁNAK HADMŰVELETEI BOSZNIÁBAN 1878. JÚLIUS 29-TŐL AUGUSZTUS 19-IG

1878 márciusában az Osztrák—Magyar Monarchia kínos külpolitikai helyzetbe került. Az orosz—török háborút lezáró San Stefano-i békében Oroszország tartós megszállás alá helyezte a Balkán keleti részét, kikényszerítette Románia, Szerbia és Montenegró teljes függetlenségét, sőt jelentősen megnövelte az utóbbi két állam területét, a felszabadított Bulgáriának pedig megadta a lehetőséget az önálló nemzeti állam létrehozására. Bosznia és Hercegovina autonómiát kapott. A Monarchia külpolitikájában a Balkán — a francia-porosz háború, illetve a német hegemóniáról való kényszerű lemondás óta — a figyelem középpontjában állt. A nagyhatalmi helyzettel összefüggött a gyarmatszerzés, az osztrák—magyar flottaépítés üteme azonban nem támasztotta alá az igényeket. Így csak a szárazföld kínált területszerzési lehetőséget. Törökország a XIX. századi Európa beteg embere volt, hátrányos külpolitikai helyzetben nem akadályozhatta meg a Balkán meghódításában érdekelt Oroszország és a Monarchia terjeszkedését. Az osztrák—magyar külpolitika elsősorban Boszniát és Hercegovinát akarta megszerezni, katonai megfontolásból is, mert a flotta a keskeny dalmáciai partszakasz biztonságát nem tudta szavatolni. Szükség volt mögöttes területekre. A célt Oroszországgal együttműködve kívánta elérni, ezt szolgálta az 1876-os reichstadti, majd a következő évben a budapesti megegyezés. A San Stefano-i béke azonban eltorlaszolta az utat délkelet felé. Úgy tűnt, hogy a Monarchia nemcsak a gyarmatszerzésben maradt le végérvényesen, hanem hosszú távon területi épsége is veszélyben forog az Oroszország által támogatott balkáni nemzeti államokkal szemben. A bécsi udvar, a legfelső katonai vezetés és az új piacokra vágyó tőkés csoportok egyetértettek abban, hogy a Balkán nyugati részének elfoglalásával nemcsak meg lehet akadályozni az orosz előretörést a térségben, hanem útját lehet állni az egységes délszláv nemzeti állam megalakulásának is. Gróf Andrássy Gyula külügyminiszter — az uralkodó osztályok érdekeinek és törekvéseinek megfelelően — a San Stefano-i béke hatálytalanítását tűzte ki célul. Elnyerte az orosz—osztrák ellentétek elmélyülésétől és az orosz—francia közeledéstől tartó német kancellár, Bismarck, valamint a Boszporusz és a Dardanellák elvesztésétől félő, a Földközi tenger angol hegemóniájára vigyázó angol miniszterelnök, Disraeli támogatását. Kezdeményezésére összeült a berlini kongresszus, amely hatálytalanította a San Stefano-i béke cikkelyeit, de elismerte a létrejött nemzeti államok teljes függetlenségét. A kongresszus felhatalmazta a Monarchiát Bosznia és Hercegovina okkupációjára, továbbá a novibazári tartományban helyőrségek telepítésére és ezzel

hosszú időre lehetetlenné tette az egységes délszláv állam megalakulását. Az orosz pozíciók megnyirbálása, a Földközi tengerhez vezető út elzárása céljából az új Bulgária déli részét visszacsatolta Törökországhoz, továbbá kötelezte Oroszországot, hogy a Balkánról vonja vissza csapatait.[1] Törökország és Oroszország elfogadta a berlini kongresszus határozatait.

A Monarchia 1878 júniusában megkezdte az okkupáció végrehajtására kijelölt csapatai mozgósítását és összpontosítását a török határon.

A szarajevói felkelés

A balkáni nemzeti államok kialakulása együtt járt a török feudalizmus megszűnésével, a mohamedán földbirtokosok uralmának, földtulajdonának felszámolásával. Szerbiában a XIX. század elejétől a török elleni függetlenségi harcok, illetve a török kormány reformjai lehetőséget nyújtottak a jobbágysorban élő szerb parasztoknak, hogy megszerezzék az általuk megművelt földet.[2] A lakosság túlnyomó többségét kitevő görögkeleti parasztokkal szemben a nagyrészt idegen mohamedán földbirtokos osztály nem tudta megvédeni uralmát. A Porta a Szerbiából távozó, vagy menekülő mohamedánok jelentős részét Boszniában telepítette le, elsősorban a Szávához közel fekvő területeken.[3] Bulgáriában a török hadsereg veresége után a zömében más nemzetiséghez tartozó mohamedán földtulajdonosok nagy része elmenekült, a visszamaradtakat az új bolgár állam kényszerítette távozásra. Az elhagyott, elkobzott földeken bolgár parasztok telepedtek le.[4] E két országban a nemzeti állam kialakulása együtt járt az agrárkérdés megoldásával, a vallási ellentétek felszámolásával. Boszniában és Hercegovinában a mohamedán földesurak, bégek, agák és a szabad parasztok, bosnyák származásúak voltak és a XIX. század első harmadától éles harcban védték örökletessé vált birtokaik tulajdonjogát, keresztény jobbágyaik feletti uralmukat mind a görögkeleti és katolikus parasztokkal, mind a szultán reformkísérleteivel szemben. Az 1875-ben kirobbant és csaknem két évig tartó parasztfelkelés során azonban nem nélkülözhették a Porta reguláris csapatainak a támogatását, a török kormány és a mohamedánok közös érdekei háttérbe szorították a közöttük levő ellentéteket. A San Stefano-i béke azonban ismét megerősítette a szeparatista törekvéseket. A latifundiumok birtokosai, a gazdag bégek a békével kapott autonómiát gazdasági céljaik szolgálatába kívánták állítani. A tartományi vezetés birtokában meg akarták védeni a fennálló feudális viszonyokat, amelyeket a nagyhatalmak nyomására kiadott szultáni reformok veszélyeztettek, továbbá vissza akarták szerezni erdőbirtokaikat, amelyeket a szultán erőszakkal elvett tőlük az 1850-es években. Az 1875—77-es parasztfelkelés tapasztalatai, az agrárkérdés megoldásának szerb és bolgár módjai arra kényszerítették őket, hogy kerüljék az éles összeütközést a Portával.

A bosnyák mohamedánoknak a városokban lakó, kevésbé vagyonos része, az ottomán közigazgatás alsó és középső káderei, a katonák, az igazságszolgáltatás

1 Magyarország története. 3. kiadás. Budapest, 1971. II. k. 119. o. *Diószegi István:* Hazánk és Európa. Budapest, 1970. 250—251., 258—261. o.; *Niederhauser Emil:* Forrongó félsziget. Budapest, 1972. 96—97. o.

2 *Berend T. Iván—Ránki György:* Közép-Kelet-Európa gazdasági fejlődése a XIX—XX. században. Budapest, 1976. 66. o.

3 *Asbóth János:* Bosznia és Herczegovina. Úti rajzok és tanulmányok. Budapest, 1887. 2. k. 4. és 86. o.

4 *Berend—Ránki:* i. m. 67—68. o.

tagjai, a céhekbe szervezett kézművesek és kereskedők, a mohamedán papok[5] radikálisabb megoldást akartak. Szemben álltak az isztambuli vezetéssel és helyi képviselőivel, mert a reformok, majd a katonai vereségek egzisztenciájukat, kiváltságos helyzetüket veszélyeztették. Céljuk a tartományi vezetés megbuktatása, Bosznia és Hercegovina autonómiájának teljes megvalósítása volt. Nagyobb hatalomhoz akartak jutni, hogy privilégiumaik védelmében ne legyenek kiszolgáltatva a Portának. A földbirtokosokénál radikálisabb magatartásukat a szinte kizárólag papokból álló értelmiség irányította. Törekvésükben szerepet játszott a bosnyák nemzeti összefogás hangsúlyozása, amellyel hidat teremtettek a görögkeleti kereskedők és gazdag parasztok felé. Boszniában és Hercegovinában a nemzeti egység megvalósulását súlyos társadalmi és vallási ellentétek akadályozták. A keresztény, különösen a katolikus parasztság, jogfosztott helyzete miatt, nem jutott el az ugyancsak bosnyák mohamedán földbirtokosokkal való érdekközösség felismeréséig. A mohamedán és görögkeleti városi rétegek között, elsősorban Szarajevóban, megkezdődött a közeledés, de a mohamedánok és katolikusok között az ellentétek élesek maradtak.[6] A görögkeletiek zöme paraszt volt, kisebb része városokban élő kereskedő, kézműves. Politikai szerepük megnőtt az orosz—török háború után, mert a győztes Oroszország és Szerbia támogatását élvezték. Céljaikat papjaik határozták meg. Ők is autonómiára törekedtek, de a montenegrói és szerb kapcsolatok erősítésén keresztül egy délszláv állam létrehozásában reménykedtek a görögkeleti vallás primátusa mellett. A római katolikus parasztság az 1875—77-es felkelés vérbefojtása után átmenetileg alig számított politikai tényezőnek. Vezetői, a Monarchia támogatását élvező ferencrendi szerzetesek, egyelőre várakozó álláspontra helyezkedtek, de a tartományi autonómiával, annak konzervatív mohamedán vagy görögkeleti szerb változatával, nem értettek egyet.

Szarajevóban, a tartomány fővárosában, 1878 tavaszán a földbirtokoksok és a mohamedán polgárok elhatározták, hogy a tartományi török vezetéssel szemben együtt lépnek fel.[7] A megegyezés után a város kézműveseri felterjesztést nyújtottak át a kormányzónak, Mashar pasának, amelyben felsorolták panaszaikat. A Boszniában állomásozó fegyveres erők elégtelenségét és elhanyagolt állapotát kifogásolták. A támadás éle, név említése nélkül, elsősorban a kormányzó katonai helyettese, a török Veli pasa és a polgári helyettes, a keresztény Constant pasa ellen irányult. Mashar pasa kénytelen-kelletlen átvette a felterjesztést, mert nem akart a kézművesek mellett kiálló gazdag földbirtokosokkal szembekerülni. Időhúzás céljából keresztülvitte, hogy egy ún. „népi bizottság" jöjjön létre, amelynek a felsorolt panaszok kivizsgálása lett a feladata. Sikerült annyi hivatali vezetőt a bizottságba küldenie, hogy a többség felett rendelkezni tudott[8]. A Portát távírón keresztül tájékoztatta, amely a „népi bizottság" működését tudomásul vette és utasította a kormányzót: kerülje az erőszakos lépé-

5 A városi lakosságról: *Niederhauser Emil:* A nemzeti megújulási mozgalmak Kelet-Európában. Budapest, 1977. 45. o.

6 Az 1879-es, megközelítően pontos népszámlálás adatai szerint mintegy 450 000 mohamedánnal szemben 500 000 görögkeleti és 200 000 római katolikus élt a tartományban. Szarajevo lakosainak száma: 21 400 fő. Ebből 15 000 mohamedán, 3700 görögkeleti, 700 róm. kat. és 2000 izraelita volt. Militär-Statistische Uebersicht von Bosnien und Herzegovina, Staatsdruckerei, Wien, 1881. 6—9. o. (A továbbiakban — Militär-Statistische Uebersicht...)

7 A földbirtokosokat Kapetanović Mehmed bég, a szarajevói kézműveseket az üstkovácsok vezetője Ahmed Nako efendi képviselte. *Dr. Josef Koetschet:* Aus Bosniens letzter Türkenzeit. Hartleben, Wien und Leipzig, 1905. 75. o.

8 *Koetschet:* i. m. 76—77. o., valamint *Thomas Herkalović:* Vorgeschichte der Occupation Bosniens und der Herzegovina. Milovoj Majcen, Zagreb, 1906. 117. o. A bizottság vezetője, Koetschet és Herkalović szerint, Mustafa Fadilpasić bég dúsgazdag földbirtokos lett. Uo. Wassitsch, a Monarchia szarajevói főkonzulja, Sunula Sokolović efendi, szarajevói ügyész nevét említi a bizottság vezetőjeként. Kriegsarchiv (a továbbiakban — KA), Militärkanzlei 1878 (a továbbiakban — MK) 33-1/40-1. Hadi Levéltár (a továbbiakban — HL) 1799. doboz.

seket, húzza az időt, ahogy lehet, amíg a berlini kongresszus el nem dönti a tartomány sorsát. Ezzel egyidejűleg meggyorsította a Boszniába irányuló fegyverszállításokat, amelyek áprilisban kezdődtek.[9]

A „népi bizottság" heteken keresztül meddő vitákkal húzta az időt. Július 3-án Andrássy értesítette a Monarchia szarajevói konzulját, Wassitschot, hogy a Monarchia okkupálni fogja Boszniát és Hercegovinát. A konzul kiszivárogtatta a hírt. Másnapra a radikális szárny vezetői, a mohamedán papok, Hadzsi Jamakovićcsal és Hadzsi Lojával az élükön, mozgósították a lakosságot.[10] A boltok, műhelyek zárva maradtak, mindenki a Gazi Huszrev bégről elnevezett mecsethez igyekezett, ahol a reggeli ima után Loja beszédet mondott. Emlékeztetett a szerbiai és bulgáriai mohamedánok sorsára. Vádolta a török kormányt, amiért eladta az országot Ausztriának. A tartományi oszmán vezetés elleni fellépésre szólított fel, hogy az ország védelmét a saját kezükbe vehessék. A felháborodott tömeg a kormányzó palotája ellen vonult, és követelte Veli pasa lemondását.[11] A pasa anatóliai katonákkal és néhány ágyúval szét akarta kergetni a tömeget, továbbá Travnikból távírati úton erősítéseket rendelt a fővárosba. A kormányzó azonban a hangulat lecsendesítése érdekében lemondatta. Helyére ideiglenes parancsnokká a bosnyák származású Ismet Uzunićot nevezte ki.[12] A tüntetők vezetői az ellenállást kerülő Mashar pasától kikényszerítették a tehetetlen „népi bizottság" újjáválasztását is, amellyel ki akarták szélesíteni a mozgalom tömegbázisát. Az új „népi bizottság" 50 főből állt, a mohamedánok 30, a görögkeletiek 15, az izraeliták 3, a római katolikusok 2 helyet kaptak. Loja és Jamaković a bizottságba kerültek. Az 50 fős testület a szarajevói mozgalom irányító szervévé vált.[13] A szarajevói helyőrség azonban egyelőre nem csatlakozott a „népi bizottság"-hoz. A szultánhoz hű tisztek megakadályozták, hogy a fegyver- és lőszerraktárak a felkelés hívei kezébe kerüljenek, s meggátolták, hogy a legénység és a tömeg egymással barátkozzon.[14]

Július 12-én megérkezett a leváltott Veli pasa utóda, Hafiz pasa,[15] egy zászlóalj gyalogos és egy század lovas kíséretében.[16] Vele jött az okkupációval szembeni fegyveres ellenállás híve, a felkelés későbbi szakaszának legkiemelkedőbb vezetője, a taslidzai (Plevlja) mufti, Mehmed Nureddin Semšikadič, akit a tömeg kitörő örömmel fogadott.[17] Másnap a „népi bizottság" és a kormányzó

9 A szállítások nagyságáról az isztambuli francia katonai attasé tájékoztatta Freemant, a szarajevói angol konzult, 1878 júliusában. Az attasé Mitrovicán, (a Szalonikiből induló vasútvonal végállomásán) áthaladva az állomáson 32 vagon fegyvert és lőszert látott. Útközben Szarajevó felé több száz fegyver- és lőszerszállító málhásállatot hagyott maga mögött. Egy mitrovicai vasúti alkalmazott szerint Törökország a szerb háború idején sem szállított ennyi fegyvert Bosznia felé. Freeman angol konzul közlése. KA Alte Feldakten 1878 (a továbbiakban — AFA) 13. Corps (a továbbiakban — 13-) -8-250/72. HL 1757. dob. A fegyverszállítások hírét egy szerb tábornok is megerősítette, Milan szerb fejedelemnek küldött jelentésében, aki a hírt közölte Wrede belgrádi osztrák nagykövettel. KA MK 69-1/30-30. HL 1799. dob.

10 Jamaković magas növésű, szilárd jellemű tanító volt. Koetschet szerint a szarajevói mozgalom szellemi irányítója. (I. m. 86. o.) Hadzsi Loja herkulesi termetű, népszerű pap és szónok volt, a szarajevói szegény mohamedánok kedvence. (*Koetschet:* i. m. 74. o. és *Herkalović:* i. m. 120. o.)

11 Wassitsch július 7-i jelentése. KA MK 33-1/40-2. HL 1799.

12 Uo. és *Koetschet:* i. m. 79—80. o.

13 Wassitsch július 10-i jelentése. KA MK 33-1/40-3. HL 1799. dob.

14 Uo. és *Herkalović:* i. m. 120—121. o.

15 Wassitsch július 15-i jelentése. KA MK 33-1/40-4. HL 1799. dob. Hafiz Törökországban és Franciaországban tanult. Koetschet jól képzett és liberális gondolkodású katonának ismerte meg. *Koetschet:* i. m. 83. o.

16 KA MK 33-1/40-4. HL 1799. dob.: *Herkalović:* i. m. 125. o. Koetschet azt állítja, hogy Hafiz a rend helyreállításához szükséges és megígért négy zászlóalj helyett csak egy század lovast hozott magával, mert indulása előtt ilyen parancsot kapott Isztambulból. *Koetschet:* i. m. 83. o.

17 KA MK 33-1/40-4. HL 1799. dob. Koetschet jól képzett, fanatikus mohamedán vezetőnek ismerte. *Koetschet:* i. m. 84. o. Herkalović szerint a mufti Kapetanović bég sógora volt. *Herkalović:* i. m. 126. o. A mufti a mohamedán bíróságot a Koránon alapuló jogi véleménnyel látta el, amely alapján a kádi (a bíró) ítéletet hozott.

mellett működő, földbirtokosokat és hivatalnokokat magában foglaló tartományi gyűlés közös ülést tartott, amelyen Nureddin beszédet mondott. Figyelmeztette hallgatóit a Szerbiában, majd Bulgáriában bekövetkezett fordulatra, arra, hogy az idegen csapatok bevonulása után a mohamedánoknak el kellett hagyniuk az országot, földjeiket, házaikat. Fegyveres ellenállásra szólította fel hallgatóit, megígérte, hogy Szerbia, Montenegro és Albánia Bosznia segítségére fog sietni. Szent háborúra buzdított Ausztria ellen, amelyben mindenkinek részt kell venni, tekintet nélkül társadalmi és vagyoni helyzetére. Javasolta, hogy aki megtagadja az ellenállást, küldjék száműzetésbe, házát pedig gyújtsák fel. A gyűlés résztvevői a beszéd hatására határozatot fogadtak el az okkupációval szembeni fegyveres ellenállásról. Két szervező bizottságot választottak, egyet a fegyverfogható lakosság összeírására, a másikat az ellenállás anyagi fedezetének megteremtésére.[18]

Hafiz pasa megérkezése után tájékoztatta Wassitschot a hadügyminisztertől kapott feladatairól. Elmondta, hogy a fegyveres ellenállást csak akkor fogja meggátolni, ha a Portától erre utasítást kap. A Porta magatartása pedig attól függ, hogy a Monarchia és Törökország kormányai az okkupáció végrehajtásának módjáról milyen megállapodást kötnek. Abban azonban nem biztos — folytatta — hogy csapatai teljesíteni fogják-e a semleges magatartásra vonatkozó parancsát; közölte, hogy a Boszniában állomásozó zászlóaljak többségét helyi származású katonákkal töltötték fel. E zászlóaljakat nem tudja kivonni a lakosság, a rokonok, ismerősök befolyása alól. Csak a Szarajevóban állomásozó anatóliaiak engedelmességében bizonyos,[19] Boszniában pedig 23 zászlóalj állomásozik, figyelmeztette Wassitschot.[20]

Július 26-ra virradóra a Brodból érkező osztrák futár Szarajevóba hozta az okkupáció végrehajtásával megbízott 13. hadtest parancsnokának felhívását, amelyet Bosznia, Hercegovina lakosságához intézett.[21] Ebben bejelentette, hogy az osztrák—magyar csapatok rövidesen bevonulnak a tartományba és biztosítani akarják a nyugalmat, a rendet, fel akarják számolni a nyomort, az erőszakosságokat (utalás a keresztény jobbágyok védelmére — A szerző.) Megígérte, hogy a csapatok tiszteletben fogják tartani a meglevő törvényeket, amíg újak nem születnek, és a szokásokat. Bejelentette, hogy Bosznia és Hercegovina a jövőben a Monarchia császárának felügyelete alá kerül.[22]

Az osztrák konzulátus a közleményt szétosztotta a városban. Szarajevóban elemi erővel tört ki a düh és az elkeseredés. 27-én reggel a városból és a környékbeli falvakból fegyveres és fegyvertelen férfiak ezrei gyülekeztek a Gazi Huszrev mecsetnél. Mashar és Hafiz pasa azonnal katonákkal szállta meg a kormányzói palotát, a távírót, a rendőrséget és a konzulátusok környékét. Dél körül Jamaković és Loja vezetésével a tömeg a kormányzói palotához özönlött. Az emeleti erkényről Hafiz megkísérelte lecsillapítani az embereket. Senki sem hallgatott rá, néhányan be akarták törni az ajtókat. A katonák először szuronnyal, majd riasztó lövésekkel próbálták elkergetni az ajtót támadókat. Hiába.

18 KA MK 33-1/40-4. HL 1977. Wassitsch július 18-i és július 25-i jelentése. KA MK 33-1/40-5. és 33-1/40-8. HL 1799. dob. Az izraelita hitközségnek pl. 1 millió piasztert kellett fizetnie. Egy szarajevói rendőrhivatalnok közlése. KA AFA 13-8-250/73. HL 1757. dob.

19 KA MK 33-1/40-4. HL 1799. dob.

20 Uo.

21 *Koetschet:* i. m. 85. o. Herkalović szerint Wassitsch 27-én távirati értesítést kapott, hogy a bevonulás július 27. és augusztus 1. között kezdődik. A kiszivárgott hír robbantotta ki a felkelést. *Herkalović:* i. m. 139. o.

22 Haus-Hof-und Staatsarchiv, Wien, Politisches Archiv. Türkei. Liasse VI/1. 1878. VI—XII. Folio 211—222. HL 1801. dob.

Az emberek közé lőttek, a tömegből tüzet nyitottak a katonákra. A lövöldözés mindkét oldalon halottakat és sebesülteket követelt. A tömeg nem tágított. Délután a bosnyák katonák csatlakoztak a felkeléshez, rövidesen az anatóliai zászlóaljak is követték őket. A felkelést már nem lehetett leverni. Mashar, Constant és Hafiz pasa megadták magukat, a tartományi hivatalok vezetői lemondtak beosztásukról. A tömeg közfelkiáltással elfogadta a felkelés vezető szervének, az ideiglenes tartományi kormánynak a megalakulását. A jogfolytonosság biztosítása, a Portához fűződő névleges függőségi viszony fenntartása érdekében a fogoly Hafiz pasa került a kormány élére. A boszniai fegyveres erők főparancsnoka Hadzsi Jamaković és Ismail Taslidzak bég lett. A tömeg egy része ezután a görögkeleti negyedbe vonult, ahol a mohamedán és ortodox lakosság nevében Hadzsi Loja és Petrović T. Petro gazdag kereskedő testvéri szövetséget fogadott a betolakodókkal szemben.[23]

A reguláris katonaság csatlakozása megkönnyítette a boszniai fegyveres erők szervezését. Jamakovićnak és Taslidzaknak rendelkezésére állt a Bulgáriában harci tapasztalatokat szerzett török katonák nagy része, akik hatalmas fegyver- és lőszerkészleteket juttattak a felkelők kezére. A legsürgetőbb feladat a vidék mozgósítása volt. A kormány távírón keresztül és megbízottak segítségével igyekezett ezt a feladatot megoldani. Jamaković és Fadilpasić bég a Boszna völgyébe, Nureddin a tuzlai kerületbe. Uzunić Konjicába, Hercegovina irányába indul.[24] A felkelők védelmi tervét a későbbi eseményekből rekonstruálni lehetett. Az volt az elképzelésük, hogy a határon először pontos híreket szereznek a betolakodók erejéről, vonulási irányáról, amelyet távírón eljuttatnak Szarajevóba. A határ menti körzetek lakossága azt a feladatot kapta, hogy lesállással, rajtaütéssel, az összeköttetés zavarásával késleltesse a feltehetőleg a Boszna és a Verbasz völgyében várható előnyomulást. Ezalatt a hegyek között, az ország belsejében, felsorakoznak a tartalékok és egymás után következő ütközetekben igyekeznek megállítani az ellenséget. A támadás kifulladása után felkelő erők indulnak el a Szana és a Spreča völgyeiben, keleti és nyugati irányba, hogy elvágják a hódítók hadtápvonalait. Ezután következik a hegyek közé szorult és utánpótlásától megfosztott osztrák—magyar csapatok megsemmisítése.[25]

A „Promenade der Militär" esélyei[26]

I. Ferenc József, a Berlini Kongresszuson szerzett mandátum, Bosznia és Hercegovina okkupációjának végrehajtására a 13. hadtestet jelölte ki. Az alárendeltségébe tartozó VI., VII. és XX. hadosztály, valamint a 13. lovasdandár, 1878. július második felében, a mozgósítás végrehajtása után, a Száva bal partján Gradiska és Šamac között, valamint az Una bal partján. Kostajnica

23 *Koetschet:* i. m. 86—89. o.; *Herkalović:* i. m. 139—142. o.; Haki Ismail Taslidzak bég földbirtokos és katonatiszt volt. *Koetschet:* i. m. 73. o.

24 *Koetschet:* i. m. 99. o.

25 A török kormány a San Stefano-i béke előtt arra számított, hogy az osztrák—magyar csapatok, az oroszokkal szövetségben, be fognak vonulni Boszniába. Visszaverésükre hasonló haditerv készült. KA MK 33-1/40-2. és 33-1/405. HL 1799. Sonnenburg német vezérkari tiszt Nureddinnek tulajdonítja a Porta védelmi tervének felújítását ill. módosítását. *Alfons Falkner von Sonnenburg:* Über Operationen im Gebirgsland. Vortrag in der Militärischen Gesellschaft, München, am 12. November 1885. Manuscript. 75. o.

26 A kifejezést Josef Philippović táborszernagy, a 13. hadtest parancsnoka használta Julius Beck vezérőrnagyhoz, a császári és királyi katonai iroda vezetőjéhez írott levelében. KA MK 69-1/27-5. HL 1799. dob.

térségében gyülekezett.[27] Ugyanebben az időben a nadtesthez tartozó XVIII. hadosztály, amely Hercegovina megszállását kapta önálló feladatul, É-Dalmáciában, Imotski és a Neretva torkolata között összpontosult.[28] A hadtest teljes létszáma elérte a 78 200 főt,[29] harci létszáma 51 000 gyalogos és 1900 lovas volt.[30] A hadtestet feladata teljesítésében 112 löveg, 12 műszaki és utászszázad támogatta. A hadvezetés élelem, lőszerszállítás és egyéb utánpótlási feladatok végzésére, a szervezetszerű kocsi- és málhásállat részlegeken kívül, a magyar és horvát parasztoktól 12 000 országos járművet vonultatott be.[31] Az okkupáció sikerének Oroszországgal szembeni biztosítására a hadvezetés megemelt békelétszámra helyzete az Erdélyben állomásozó XVI. és XXXV. hadosztályokat, a Kárpátokban hágó-megerődítést, Krakkó és Przemysl térségében pedig táborerődítési munkálatokat rendelt el. Montenegróval szemben a déldalmáciai határerődökben megkezdték a védelmi előkészületeket. Az osztrák—magyar—török határon, a bevonuló 13. hadtest hátának biztosítására, a hadvezetés felállította a megemelt békelétszámú XXXVI. hadosztályt, továbbá az olasz határ biztosítására Laibachból Triesztbe helyezte a XXVIII. hadosztályt.[32]

A 13. hadtest csapataira 52 000 km^2 területű,[33] hegyekkel borított ország várt, ahol csak a folyóvölgyek nyújtottak természetes útvonalat az ország belseje felé. A folyóvölgyek helyenként szorosokká szűkültek és könnyen védhető akadályt képeztek az előnyomulókkal szemben. Az ország fontosabb, kocsikkal is járható útjait számos, kőből épült őrtorony — kula vagy karaula — védte, megannyi alkalmas hely az előnyomulás lassítására. Bosznia, Hercegovina lakosságának nagy része a hegyek között, mintegy 5000 faluban szétszórva lakott,[34] amely az ország megszállását még jobban megnehezítette. Josef Philippović táborszer-

27 A VI. hadosztály az 52. (hadkiegészítő állomás Pécs), és a 79. (Nyíregyháza) gyalogezredből, a 7. (Klagenfurt), a 27. (Graz), a 47. (Marburg) tartalék gyalogezredekből, valamint a 9. és a 27. (mindkettő Graz) tábori vadászzászlóaljakból állt.

A VII. hadosztály állományába a 46. (Szeged), a 17. (Laibach), a 22. (Trieszt) és az 53. (Zágráb) gyalogezred, valamint a 10. (St. Pölten) tábori vadászzászlóalj tartozott. KA MK 69-1/18-3. HL 1799. dob.; *Dr. Alfred Jurnitschek:* Die Wehrmacht der Oesterreichisch—Ungarischen Monarchie. Hof und Staatsdruckerei. Wien, 1873. 66—68. és 74. o.

A XX. hadosztály alárendelt alakulatai a 38. (Kecskemét), a 39. (Debrecen), a 61. (Temesvár) gyalogezredek, a 6. (Újvidék) és a 70. (Trencsén) tartalék gyalogezredek, illetve a 31. (Olmütz) tábori vadászzászlóalj voltak. KA MK 65-2/3. HL 1799. dob. és *Jurnitschek:* i. m. 66—68. és 73. o.

A 13. lovasdandár a 7. huszár- (Pécs) és az 5. ulánus- (Eszék) ezredből állt. KA MK 69-1/18-3. HL 1799. dob.

A 3 hadosztály állományába összesen 43 és 1/4 gyalogos zászlóalj, 13 és fél lovas század tartozott. Egy gyalogezred 3 zászlóaljból (2966 fő), egy tartalék gyalogezred 2 zászlóaljból (1948 fő) állt. A zászlóaljak számában a hadtest- és hadosztálytörzsekhez beosztott 1—1 törzsszakasz is benne van. A VII. hadosztályhoz tartozó 22. gyalogezred 4 zászlóaljjal vonult Boszniába. KA MK 69-1/18-3. HL 1799. dob. és *Jurnitschek:* i. m. 220—221. o.

Egy hadosztály teljes hadi létszáma: 406 tiszt, 15 972 katona, 156 polgári személy. Ebből harci létszám 13 094 fő. *Succovaty, Habiger, Tomaschek und Pidoll:* Handbuch für Offiziere des Generalstabes. Seidel und Sohn, Wien, 1873. 45. o. (A továbbiakban — *Succovaty*) A római és arab számok használata a korabeli hadrendi számozásnak felel meg.

28 KA AFA 1878. XVIII. hadosztály (a továbbiakban — 18-) -7-16. HL 1770. A hadosztály alárendelt alakulatai: a 32. (Budapest), a 27. (Graz) és a 69. (Székesfehérvár) gyalogezred, a 3. császári vadászzászlóalj (Innsbruck), a 7. (Klagenfurt-Laibach) és a 11. (St. Pölten) tábori vadászzászlóalj, összesen 13 zászlóalj gyalogos és 110 lovas. Uo. és *Jurnitschek:* i. m. 66—68. és 74. o.

29 Élelmezési létszám. *Rudolf Egger:* Die Verpflegung der k. k. Truppen während der Besetzung Bosniens und der Herzegovina im Jahre 1878. Seidel und Sohn, Wien, 1883. 37—39. o.

30 KA MK 97-9-92 ex. 1879. A gyalogság és lovasság fegyverzete a 11 mm-es Werndl hátultöltő puska ill. karabély volt. A gyalogság szuronnyal használta. Handbuch zur Vorbereitung für den kk. Stabsoffizierscours. Buchdruckerei Gutenberg, Graz, 1879. 182. o. (A továbbiakban — Handbuch zur Vorbereitung . . .)

31 KA MK 97-9/2. ex 1879. A 13. hadtest tüzérsége három lövegtípusból állt. A 87 mm-es nehéz, a 75 mm-es könnyű tábori ágyúból és a 66 mm-es hegyi ágyúból. KA MK 69-1/18-3. HL 1799. és Handbuch zur vorbereitung . . . 191. o.

32 KA MK 69-1/18-3. HL 1799. dob.

33 Militär-Statistische Uebersicht . . . 8. o.

34 Uo.

nagy,[35] egy mohamedángyűlölő, kitűzött céljai elérésében kíméletlen horvát katona[36] lett a 13. hadtest parancsnoka. Úgy vélte, hogy az okkupáció elsősorban politikai feladat. A lakosság mohamedán része nem fog beletörődni az okkupációba, gerillaharcot fog ellene folytatni, a gerillákat pedig nem lehet egy nagy ütközetben legyőzni. Utánuk kell menni a hegyekbe, és csoportonkint kell megsemmisíteni őket. Szerinte a feladat jellege nagyobb erőket követelt, mint 4 hadosztály. 1878 elejétől többször is megkísérelte, hogy a legfelső politikai vezetéstől több hadosztályt csikarjon ki.[37] Sikertelenül. A Monarchiában az okkupáció gondolata népszerűtlen volt, mindkét országgyűlés többsége ellenezte a bevonulást, s ezt a legfelső politikai vezetés sem hagyhatta figyelmen kívül. Andrássy el akarta kerülni az újabb erők mozgósítását, amely nyilvánvalóvá tette volna a hódító szándékot. A pénzügyi megfontolások is az erőkkel való takarékosságra kényszerítették.[38] A korábban megszavazott 60 milliós hitel fele már elfogyott, újabb milliókat a törvényhozás beleszólása nélkül nem lehetett igénybe venni. Ez megfosztotta volna a kormányt az okkupációnak csupán miniszteri felelősségre történő végrehajtásától, s újabb belpolitikai összeütközéseket szült volna.[39] Ferenc József tartott a 13. hadtest kudarcától, mégis elfogadta Andrássy álláspontját és Philippovićnak meg kellett elégednie a négy hadosztállyal.[40]

A csapatokkal szemben várható ellenállás nagyságáról az osztrák—magyar katonai és politikai felderítés júniusi—júliusi hírei nem tudtak pontos képet adni, csak a készülő fegyveres ellenállás valószínűségéről.[41] A szembenálló reguláris török erők létszámát 1878 júniusában a Monarchia hírszerzői megközelítő pontossággal ismerték. Az összesítés szerint ekkor Boszniában 27, Hercegovinában 13 zászlóalj állomásozott, mintegy 40 000 fővel, amelyből 8 nizam,

35 Josef Philippović, horvát határőrtiszt fia, keresztény bosnyák nemesek utóda, 1819-ben született Gospićban (Horvátország). Először egy határőr ezredben szolgált, mint kadét. A tullni utásziskolán folytatott tanulmányai befejeztével hadnaggyá lépett elő. 1848-ban, századosi rangban, Jellačić törzsének egyik vezérkari tisztje volt. Roth oldalán részt vett az ozorai ütközetben. A bécsi felkelés leverésekor megsebesült. A móri csata után őrnaggyá lépett elő. Részt vett a kápolnai és isaszegi ütközetben. A szabadságharc leverése után Jellačić főhadsegéde. 1853-tól, ezredesi rangban, az 5. határőrezred parancsnoka, 1859-ben Benedek táborszernagy hadtestének egyik dandárparancsnoka az olasz háborúban. 40 éves korában tábornok. A Torre di Beretti és Solferino melletti ütközetekben tanúsított érdemeiért bárói rangot kapott. A hatvanas években császári küldött a szerb nemzeti kongresszuson. 1866-ban, altábornagyi rangban, Königgrätznél harcolt, 1866 után a bécsi hadosztály parancsnoka, majd a tiroli katonai körzet vezetője. 1874—78 között Csehország főhadparancsnoka. 1874-től táborszernagy. Die Occupation Bosnien und der Herzegovina durch k. k. Truppen im Jahre 1878. Verlag des k. k. Generalstabes. Wien, 1879. 84. o. (A továbbiakban — Die Occupation . . .)

36 *Wertheimer Ede:* Gróf Andrássy Gyula élete és kora. Budapest, 1913. III. k. 182. o.

37 Philippovic Beckhez. 1878. február 3. KA MK 69-1/15-1. HL 1799. dob.; Philippović a közös hadügyminiszterhez. 1878. március 25. KA MK 69-1/15-2. HL 1799. dob.; Philippović Beckhez. 1878. május 22. KA MK 69-1/15-3. HL 1799.

38 Andrássy Ferenc Józsefhez 1878. június 30-án. „Ich habe mir stets erlaubt, im Rathe Euer Majestät die Ansicht zu vertreten, dass bei der Occupation Bosniens ein grosser Aufwand von Truppen möglichst vermieden werden sollte. Hiefür waren nur zwei Motiven bestimmend: erstend, die finanziellen Rücksichten, dann die Überzeugung, dass unser Einmarsch in Bosnien nicht den Character einer Eroberung an sich tragen dürfe, sondern als einfache Incorporierung präsentiren sollte." KA MK 69-1/20. HL 1799.

39 Uo.

40 Ferenc József Andrássyhoz 1878. június 28-án: „Ich kann aber meine Bedenken nicht unterdrücken, dass Ich es sehr gewagt halten würde mit so schwachen Kräften in Bosnien u. der Herzegovina einzurücken u. dass Ich im Gegentheile die Gesammtheit der für diesen Zweck in Aussicht genommenen Kräfte, somit auch die VI. u. VII. Division als das Minimum betrachte, mit welchem man mit einiger Sicherheit auftreten könnte." KA MK 69-1/20-1. HL 1799. dob.

41 Wassitsch jelentései: KA MK 33-1/40-2, 33-1/40-3, 33-1/40-4, 33-1/40-5, 33-1/40-6. HL 1799. dob. Egy trappista szerzetes közlése: KA AFA 13-13-95. Kundschafts-Protokoll 1. o. HL 1764. dob. Egy ferencrendi szerzetes közlése: KA MK 69-4/11-9. HL 1799. dob. A zágrábi főhadparancsnokság mindössze 1000 felkelőre számított: KA AFA 13-13-95. 4. o. 1764. dob. A sziszeki polgármester, kereskedőktől, hajósoktól szerzett híreit összegezve, jelentésében 200 000 főnyi minimális létszámot javasolt a készülő felkelés leverésére: KA MK 69-4/11-5. HL 1799. dob.

17 redif és 15 mustahfiz zászlóalj volt.[42] A katonák mellett a mohamedán lakosságból verbuvált basibozukok ellenállásával is számolni kellett, erre az 1875—77-es boszniai felkelés leverése elég tapasztalattal szolgált.[43]

A „Promenade der Militär" vagy a háború nélküli bevonulás megvalósítására két lehetőség kínálkozott: tárgyalások a Portával a területátadásról és annak módjairól, illetve a tartomány gyors katonai megszállása, amellyel a Szarajevóban kirobbant felkelés lokalizálható, majd felszámolható. Andrássy az utolsó pillanatig reménykedett, hogy a Portával sikerül időben megegyezést kötni.[44] Miközben gróf Zichy Ferenc, a Monarchia isztambuli nagykövete és a Porta megbízottai között a területátadás módjairól eredménytelenül folytak a tárgyalások, a török kormány szünet nélkül folytatta a Boszniába irányuló fegyver- és lőszerszállításokat.[45] A Portát a nagyhatalmak döntése megfosztotta a cselekvéstől. Titokban azonban arra számított, hogy a tárgyalások elhúzódása. majd a felkelők ellenállása legalább a tél kezdetéig megakadályozza az okkupáció végrehajtását. Télen a tartomány útjai járhatatlanok, s így, diplomáciai síkon, lehetőség nyílhat a berlini döntés megváltoztatására. A Monarchia vezetői egyre kevésbé bízhattak a Portával kötendő megállapodás lehetőségében. A háború nélküli bevonulást csak a csapatok gyors előnyomulása biztosíthatta, viszont a tárgyalások elhúzódásával az idő a felkelőknek kedvezett. Ferenc József július 19-én kiadta a parancsot Bosznia, Hercegovina és Novibazár tartományok megszállására Mitrovica vonaláig, ahol a novibazári tartomány déli határa húzódott. A 13. hadtest feladatául a terület fontos katonai objektumainak és a hozzájuk vezető közlekedési utaknak a lehető leggyorsabb birtokba vételét jelölte meg. Politikai és adminisztratív intézkedéseket csak a csapatok és az összeköttetés biztonsága, az utánpótlás zavartalansága érdekében engedélyezett, minden erőt a megszállás végrehajtására kellett összpontosítani. Nyomatékosan felhívta a parancsnokok figyelmét a terület megszállásának békés jellegére, nehogy a Monarchia népei vagy az európai hatalmak az okkupációt hóditásnak minősítsék. Biztosította alárendeltjeit, hogy a reguláris török katonaság ellenállásával nem kell számolniok. Ugyanakkor megkövetelte, hogy a felkelési kísérleteket energikusan fojtsák el.[46]

Philippović végleges haditerve

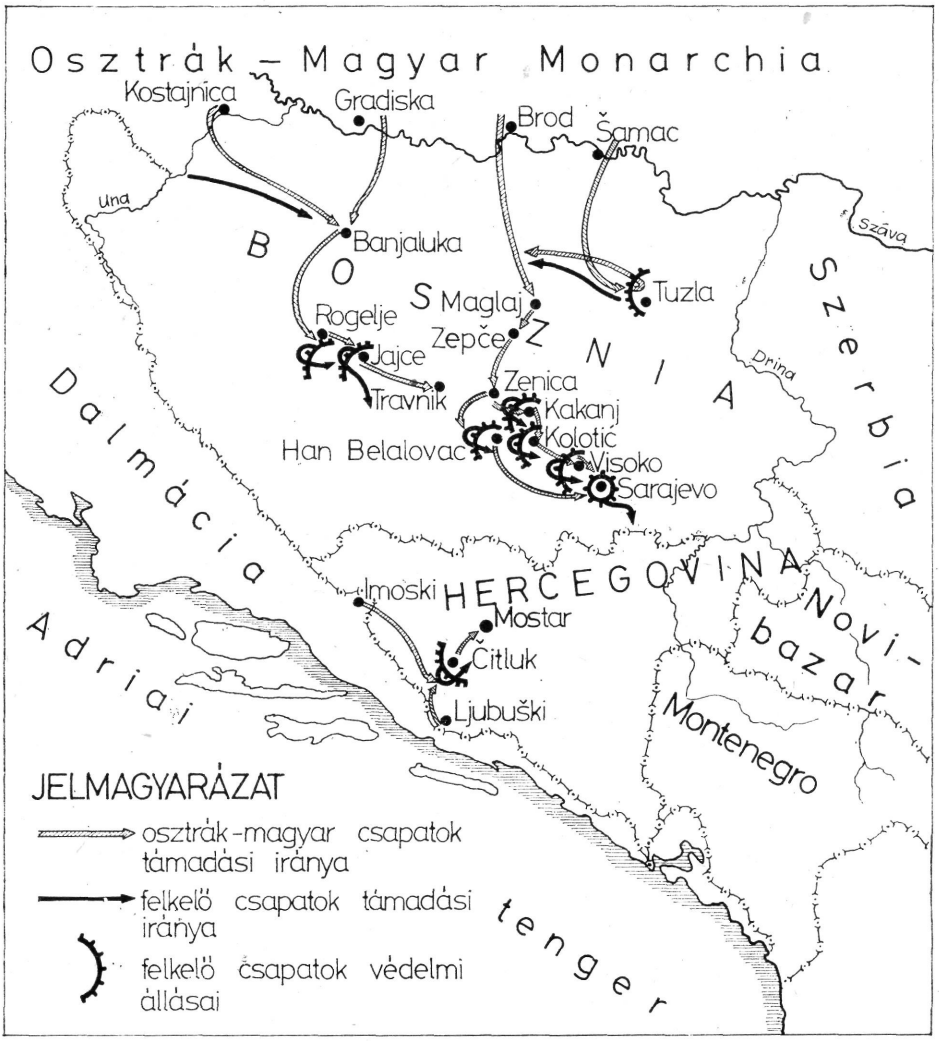
A haditerv első változatát Schönfeld altábornagy, a Monarchia vezérkari főnöke dolgozta ki, aki eleve feltételezte, hogy a bevonuló csapatok szervezett ellenállással nem találkoznak, a lakosság mohamedán része ugyan akadályozni

42 Notizen über die militärischen und politischen Verhältnisse in Bosnien und in der Herzegovina. Ende Juni 1878. 31. o. (A továbbiakban — Notizen . . .)
Nizam = első vonalbeli hadsereg. Megfelelője a Monarchiában a közös hadsereg. Egy zászlóalj létszáma 600—800 fő. *Redif* = második vonalbeli hadsereg. Megfelelője a Honvédség és a Landwehr. Egy zászlóalj létszáma 1100—1200 fő. *Mustahfiz* = népfölkelő. Harmadik vonalbeli hadsereg. Megfelelője a népfölkelés és a Landsturm. Békében csak papíron létezett. Egy zászlóalj létszáma 1400—1800 fő. Notizen . . . 13., 18—19. o.
Millinković százados, a szarajevói konzulátus beosztottja. felderítő útjai során Hercegovinában 19 zászlóaljat talált, számításai szerint 19 000 fővel, Boszniában pedig 27 zászlóaljat. Utóbbi létszámáról nem adott jelentést. KA AFA 13-13-95. 1. és 3—4. o. HL 1764. dob. Hafiz pasa 23 boszniai zászlóaljról beszélt. L. a 20. lábjegyzetet. A zászlóaljak fegyverzete nagyobbrészt 11,4 mm-es angol Henry-Martini, kisebbrészt 14,6 mm-es Snider, illetve a legmodernebb Winchester típusú puskából állt. A török csapatok 77 db gyalogsághoz beosztott ágyúval rendelkeztek, köztük régi, előltöltő típusokkal is. Notizen . . . 31—32. o.
43 *Basibozuk* = mohamedán népfölkelő gyalogos. Bevonulásakor a kormánytól csak fegyvert és lőszert kapott. Notizen . . . 19. o.
44 *Wertheimer:* i. m. 183. o.
45 L. a 9. sz. lábjegyzetet és *Wertheimer:* i. m. 183. o.
46 KA MK 69-1/27-1. HL 1799. dob.

fogja a megszálló csapatok működését, de csak néhány felkelő banda ellen kell fegyveresen fellépni. Emiatt el lehet tekinteni nagyobb erők összevonásától, az ország megszállása pedig megoldható több oszlop egyidejű előrenyomulásával. A terv csak három, a VI, VII. és XVIII. hadosztály bevonulásával számolt. A Száva bal partján maradó XX. hadosztálynak a Szerbia elleni megfigyelő szerep maradt, azzal a kiegészítő megjegyzéssel, hogy a hadosztály alkalmazásáról a hadtest parancsnoka dönthet. Leonidas Popp ezredes, a 13. hadtest vezérkari főnöke, a végleges hadműveleti terv előkészítésekor Bosznia megszállására négy oszlopot javasolt. Úgy, hogy a VI. hadosztály két dandárja Brodnál, a harmadik Šamácnál, a VII. hadosztály két dandárja Gradiskánál, a harmadik Kostajnicánál összpontosul és onnan nyomul az ország belseje felé.[47]

Philippović 1877 végén kapta kézhez a csaknem kész hadműveleti tervet, amelyet a XX. hadosztály alkalmazására vonatkozó résszel egészített ki. A török tartományok katonaföldrajzi értékelése alapján fő hadműveleti céljának Bosznia, másodlagos céljának a kisebb területű Hercegovina megszállását tűzte ki. Úgy vélte, hogy Szarajevónak, Bosznia központjának birtokba vételével a lakosság könnyebben lecsillapítható. Ezért főerőivel az egymástól 40—50 km-re párhuzamosan fekvő Boszna és Verbasz völgyében akart Szarajevo felé előnyomulni.[48] Az erők elosztásakor Philippović figyelembe vette, hogy a hadműveleti irányok szempontjából alkalmas folyóvölgyeket jelentős, 1000—1800 m magasságú, igen nehezen járható hegységek választják el egymástól. Az összeköttetés, az együttműködés nehézségei miatt a fő irányokban legalább hadosztályok alkalmazása szükséges, mert a feladat végrehajtását ez szavatolja.[49] A végleges haditerv szerint a főoszlop, (a hadtesttörzs és tartalékok, valamint a VI. hadosztály), továbbá a főoszlop hadtápvonalának biztosítására, a XX. hadosztálytól elvezényelt 39. dandár, összesen több, mint 20 zászlóalj, egy huszárezred, 6 műszaki és utász század, 48 löveg, mintegy 30 000 fő[50] Brodból a 240 km-re fekvő Szarajevo ellen vonul, és a határ átlépésétől számított 14. napon birtokba veszi a várost.[51] A főoszlop balszárnyának a Boszna és a Drina közötti biztosítását a XX. hadosztály kapta feladatul, melynek a 8. napon el kellett érnie a szerb határon fekvő Zvornikot.[52] A VII. hadosztálynak a Verbasz völgyében előnyomulva a 11. napon Travnikba kellett érkeznie, majd a város elfoglalása után megszállni a folyótól nyugatra fekvő területet.[53] A hadtestparancsnok a VII. hadosztály jobbszárnya fedezésére az Una, illetve a Szana völgyébe, a Kostajnica és Banjaluka közötti útvonalra, a VII/1. dandárt különítette ki. A völgy megszállása után a dandárnak a VII. hadosztály hadtápvonalát kellett biztosítania.[54] Philippović a Kostajnica és Šamac között 160 km-es szélességben benyomuló négy oszlopot a hadműveleti céloknak megfelelően összpontosította a határon. A főoszlopot Brodnál, a VII. hadosztályt Gradiskánál, a VII/1. dandárt Kostajnicánál és a XX. hadosztályt Šamácnál.[55] A XVIII. hadosztály É-Dalmáciában, Blato, Vrgorac és Sinj térségében gyülekezett.[56] Philippović a hadtest előremozgását napi menettervvel szabályozta, azért, hogy az oszlopok,

47 Popp ezredes levele L. Fabinihoz. KA Memoires. B/128. No. 2. Nachlass FZM. Fabini
48 Philippović eredeti hadműveleti terve. 1878. február 2. KA MK 69-1/15-1. HL 1799. dob.
49 Uo.
50 Uo. KA MK 69-1/18-3. HL 1799. dob.: *Egger:* i. m. 37. o. A főoszlop vagy oszlop kifejezés az osztrák terminológiában a harcászati-hadműveleti célok megvalósítására önállóan menetelő csoportokat jelölte.
51 A menetterv szerint: KA AFA 13-7-ad 41. HL 1750 dob.
52 Uo.
53 Uo.
54 KA AFA 13-7-56. HL 1750. dob.
55 KA MK Sonderreihe. Separat Faszikel 70. nr. 59.
56 KA AFA 13-7-94 b. HL 1750. dob.

A 13. hadtest hadműveletei Boszniában

közvetlen érintkezés nélkül is, megközelítőleg azonos ütemben haladjanak.[57] A négy párhuzamosan haladó oszloppal a hadműveletek első 4—8 napja alatt birtokba akarta venni a Száva és a boszniai középhegység közötti sűrűn lakott területet, s erre a háttérre támaszkodva két középső oszlopával az ország belsejébe hatolni. Az oszlopok közötti összeköttetés biztosítására egyedül a távírót lehetett használni, úgy, hogy a parancsokat és jelentéseket minden oszloptól a határon levő távíróállomásig kellett küldeni, onnan pedig a másik oszlop mögötti állomásokon keresztül a hívott félig. Az oszlopoknak menet közben saját távíró vonalat kellett kiépíteniök.[58] Az előnyomulás megkönnyítése érdekében

57 Uo. 13-7-56. HL 1750. dob.
58 KA MK 69-1/15-1 HL 1799. dob. és KA AFA 13-7-65. a. HL 1750. dob.

a VI. hadosztály vegyes, a VII. hadosztály rendes hegyi felszereléssel lett ellátva élelem és lőszerszállításra.[59]

Az okkupáció végrehajtásának módszerére minden oszlopparancsnok külön utasítást kapott. A parancs szigorúan megtiltotta a lakosság provokálását, a vallások, helyi szokások megsértését, a rekvirálást, a reguláris török katonákkal való összeütközést. Ostromállapot kihirdetését, a lakosság lefegyverzését Philippović csak ott engedélyezte, ahol a lakosság magatartásából támadásra lehet következtetni. A török hadsereg nizam alakulataitól a fegyvereket tilos volt elvenni, de megbízható őrzésükről gondoskodni kellett. A redif, mustahfiz és basibozuk alegységeket lefegyverzésük után útba kellett indítani lakhelyük felé.[60] Philippović külön felhívta a figyelmet a felkelők várható rajtaütéseire, különösen a szorosokon való áthaladáskor és éjszaka. Ezért minden oszlop köteles volt menet- és nyugvásbiztosítását a harci körülményeknek megfelelően megszervezni.[61] A lakosság lecsendesítése, megnyugtatása érdekében szorgalmazta a török csendőrök (zapthie) azonnali szolgálatba állítását, korábbi zsoldjuk meghagyásával.[62]

A hadtestparancsnok hibát követett el, amikor a gyülekezési körletben nem gondoskodott megfelelő útfelderítésről, nem szerzett adatokat az augusztus elején szokásos időjárási viszonyokról, nem gondoskodott a nehéz kincstári kocsik elegendő országos járművel való helyettesítéséről, ivóvíz utánszállításról. Szigorú menettervével súlyosbított mulasztásai miatt a hadtest képtelen volt betartani a meggondolatlanul erősre szabott menetütemet.

A menetterv csődje

Ferenc József első parancsa szerint 1878 július 28-án kellett átlépni a határt. Az isztambuli hírek azonban arra utaltak, hogy küszöbön áll a megegyezés, ezért a csapatoknak várniok kellett. 28-án délután egy újabb távirat a tárgyalások kudarcáról tudósított.[63] A császár nevében Julius Beck vezérőrnagy, a császári katonai iroda vezetője, 29-ét jelölte meg végleges indulási napként.[64] A főoszlop azonban a Szávától távolabb, Brodtól északra táborozott és 27-én elmulasztotta az átkelőhelyek megközelítését. Az esőzés eközben úgy feláztatta a földutakat, hogy a csapatok nem tudtak időben a folyóhoz vonulni. Július 29-én, a mintegy 3 óra alatt épített pontonhídon csak a Száva partján táborozó ezredek keltek át s a túloldalon azonnal tábort is vertek. Philippović jelenthette az átkelést, de a csapatok az előnyomulással már az első napon késtek. A zöm ugyanaznap elvergődött a Száváig, 30-án átkelt és felzárkózott az elővédhez.[65] A Száva jobb partján fekvő török Brodban a főoszlop katonái az 50 fős helyőrséget lefegyverezték és feloszlatták. Egy török tiszt tiltakozó

59 KA MK 69-1/18-3. HL 1799. dob. A rendes hegyi felszerelés esetén a hadosztály hegyi üteget kapott (4 ágyú), az élelem-, lőszer- és sebesültszállítást málhásállatokkal végezte. Egy gyalogezred 225, egy tartalék gyalogezred 155 málhásállatal rendelkezett. Vegyes hegyi felszerelés esetén a hadosztály ugyancsak hegyi üteget kapott, szállításra azonban kevesebb (31 illetve 22) málhásállatot, elsősorban lőszerutánpótlásra, a kincstári kocsik meghagyása mellett. *Succovaty* ... 5. és 15—17. o.

60 KA AFA 13-7-56, 13-7-65, 13-7-65 a. HL 1750. dob.; KA AFA 1878. XX. Division (a továbbiakban — 20-) -7-21. HL 1756. dob.

61 KA AFA 13-7-65 a. HL 1750. dob.

62 KA AFA 13-7-113. HL 1751. dob.

63 KA AFA 13-7-ad 90. HL 1850. dob.

64 KA AFA 13-7-94 c. HL 1750. dob.

65 KA AFA 13-7-94. HL 1750. dob. A 13. hadtest hadműveleti naplója. (A továbbiakban — hdt. ndm. napló) Július 29—30. KA AFA 13-13-34. HL 1764. dob.; *Georg Holtz:* Von Brod bis Sarajevo. C. W. Stern, Wien und Leipzig, 1907. 13. o.

jegyzékén kívül semmi sem zavarta meg az okkupáció kezdetét. 30-án délelőtt a hadtest megkezdte menetét az előírt él- és oldalbiztosításokkal. Mivel az elővéd is elmulasztotta az útfelderítést, Carl von Tegetthoff altábornagy, a VI. hadosztály parancsnoka, az útviszonyoknak nem megfelelő menetbeosztást rendelt el. A hadosztály három dandárja közvetlenül egymás mögött menetelt, az élelmet szállító szekerek, a hadtesttartalék pedig a dandárok mögött.[66] A menetcél a Szávától délre 29 km-re fekvő Dervent helység volt. A katonák nagy része az indulás előtt, a hídfő körül, órák hosszat várakozott a tűző napon, majd csaknem tíz órás gyaloglás következett a rekkenő hőségben. A hadtáp ivóvízről nem gondoskodott. Útközben torlódások léptek fel, amelyek kimerítették a hőségtől amúgy is kábult embereket. Legalább 3000 menetképtelen katona feküdt Derventig az út mellett, az egészségügyi részlegek ennyi gyengélkedőt egyszerűen nem tudtak ellátni.[67] A túlterhelt szekerek még a kisebb emelkedőkre is nehezen jutottak fel,[68] az átereszek, hidak nem bírták súlyukat, pedig a műszaki és utász századok megállás nélkül dolgoztak, hogy járhatóvá tegyék az utat a kocsik számára. A távolság a gyalogosok és szekerek között egyre nőtt. A katonák az élelmet szállító lépcső nélkül ütötték tábort Derventben. Este vihar tört ki, szakadt az eső, a hirtelen megáradt patakok több helyen elmosták az utat, számos hidat, átereszt tettek használhatatlanná.[69] Philippović július 31-re kényszerpihenőt rendelt el, a szekerek egy része azonban még augusztus 1-én is a Dervent felé vezető úton mozgott előre, és csak estefelé érkezett a táborba. A főoszlop augusztus 1-én is Derventben maradt.[70] Philippović felismerte, hogy az első napi menetbeosztás nem volt megfelelő. Augusztus 2-ra minden dandárból külön oszlopot képezett, saját lőszer- és élelemvonattal. Az elővéd, a 3. hegyi dandár a hadtestparancsnoksággal 2-án, az 1. és 2. hegyi dandár a hadtesttüzérséggel és a tartalékokkal, egymás közt két órás intervallummal, 3-án indult a 25 km-re fekvő Kotorskóba. Minden dandár külön élzászlóaljjal és az úttal párhuzamos hegyoldalakon 2—2 század oldalbiztosítással menetelt. A 3. dandár katonái még augusztus 1-én este két adag húst főztek, egyet vacsorára, egyet a másnapi menetre,[71] arra gondolva, hogy a húst szállító szekerek újra lemaradnak. Az emelkedőkhöz Philippović tartalék lovakat rendelt, hogy a kocsik hamarabb jussanak fel a tetőre.[72] Az idő valamivel hűvösebb lett. Hőguta nem fenyegette a katonákat, de az úttal a műszakiak és utászok sem tudtak csodát művelni. Az első lépcső augusztus 3-án igen későn, csak délután fél kettőkor indulhatott tovább az alig 15 km-re fekvő Dobojba.[73] Az oszlopok gyötrelmes lassúsággal haladtak előre. A menetterv csődje nyilvánvalóvá vált. Philippovićnak tudomása volt a török tartományokban szokásos

66 KA AFA 13-7-113. A VI. hadosztály parancsnokának menetparancsa. HL 1751. dob. 13. hdt. hdm. napló. Július 30. KA AFA 13-13-34. HL 1764. dob.

67 *Dr. Paul Myrdacz:* Sanitätsgeschichte und Statistik der Occupation Bosniens und der Herzegovina im Jahre 1878. Urban und Schwarzenberg, Wien und Leipzig, 1882. 21. o. Pl. a 38. gyalogezredből 320 fő gyengélkedő, az ezred 10%-a, a 9. vadászzászlóaljból 190 fő, 20%. KA AFA 13-7-141. HL 1751. Tizenegy fő halt meg hőgutától. *Myrdacz:* i. m. 21. o.

68 A közös hadseregben rendszeresített kincstári kocsik súlya rakománnyal együtt elérte a 20 mázsát is. L. *Hugo Obauer und E. R. Guttenberg:* Das Train-, Communications-, und Verpflegswesen vom operativen Standpunkte. Seidel und Sohn, Wien, 1871. 132. o.

69 Philippović Ferenc Józsefhez küldött táviratában arról panaszkodott, hogy 3 híd és 21 áteresz megrongálódott, az utat 100 m hosszan elmosta a víz, ezért kénytelen megállni. Végén dühösen megjegyzi: „elemek ellen nem tudok harcolni". KA AFA 13-8-5. HL 1778. dob.

70 13. hdt. hdm. napló. Július 31. és augusztus 1. KA AFA 13-13-34. HL 1764. dob.

71 KA AFA 13. hdt. hdm. napló. augusztus 1. 13-13-34. HL 1764. dob. A katonák a naponta kiadott nyersanyagból maguk főztek. Két katona kapott egy főzőfelszerelést. A napi és személyenkénti élelemadag: 300 g marhahús, 200 g búzaliszt, 20 g zsír vagy olaj, 20 g só, 0,5 g bors vagy paprika, 0,36 l bor, 12 g babkávé, 13 g cukor, 875 g friss kenyér vagy 500 g kétszersült. Kenyér helyett lehetett adni 140 g rizst vagy 1,68 kg burgonyát. *Rudolf Egger:* i. m. 9—10. o.

72 13. hdt. hdm. napló augusztus 1. KA AFA 13-13-34. HL. 1764. dob.

73 *Myrdacz:* i. m. 22. o.

rossz útviszonyokról, nem számíthatott feltétlenül száraz időre sem, amely lehetővé tette volna az alaposan megrakott kincstári kocsik gyorsabb mozgását. Elég lett volna az oszlopparancsnokoknak egy általános hadműveleti elképzelést és az ehhez szükséges utasításokat kiadni, majd szabályozni a hadosztályok célszerű mozgását.[74] Philippović tudta, hogy az előrenyomuló oszlopok közt naponta közvetlen keresztirányú összeköttetésre nincs mód — ez a hegyi háborúk egyik nehézsége —, a tájékoztatás és az együttműködés a mögöttük fekvő bázisokon keresztül biztosítható távíró-összeköttetés segítségével, de ezt az eszközt a napi menetcélok tervezéséhez jobban figyelembe vehette volna.[75]

A maglaji „orvtámadás" augusztus 3-án

Maglajnál a felkelők áruló módon tőrbecsalták huszárainkat — írták a korabeli lapokban az okkupációval foglalkozó szerzők.[76] Az augusztus 3-án lezajlott összecsapás fordulatot hozott az okkupáció végrehajtásában, ezért az események leírása helyett az események beállítása nagyobb súlyt kapott.

Július 31-én Millinković vezérkari százados parancsot kapott, hogy egy század pecsi huszárral és két szekérrel hatoljon el a derventi tábortól mintegy 60 km-re fekvő Zepcse helységig. Útközben rekviráljon a lakosságtól élelmet, létesítsen raktárat a rekvirált élelmiszerből, továbbá az útvonalon található török katonasággal fegyvereik átadásáról tárgyaljon.[77] Philippović tudta, hogy a század felkelőkkel találkozhat, ezért adott ki korábban parancsot a menetbiztosításra, figyelmeztette a beosztott parancsnokokat a rajtaütés lehetőségére,[78] a szigorú menetfegyelemre,[79] a provokációk és fegyveres konfliktusok kerülésére.[80] Az előző napon a hadtestparancsnokhoz érkezett egy olyan hír, amely a helyzet komolyságára, a környékbeli mohamedán lakosság nagyfokú izgatottságára és fegyveres készülődésére utalt.[81] Guttenberg őrnagy, a VI. hadosztály vezérkari főnöke, megkísérelte Philippovićot a századra várható veszélyekre figyelmeztetni. Közölte, hogy a huszárszázad csak akkor lehet biztonságban, ha legalább egy gyalogos zászlóalj kíséretet kap. A hadtestparancsnok azonban hajthatatlan maradt.[82] 144 huszárt indított útba, de nem látta el őket egy hosszabb tűzharc megvívásához szükséges lőszerrel sem.[83] A huszárszázad útközben számos figyelmeztető jelenséget tapasztalt, amelyek közeli összecsapás lehetőségére utaltak. Egy helyen tüzet nyitottak rájuk. A maglaji kajmakam (elöljáró), a helybéli parasztok, majd egy török tiszt figyelmeztette őket, hogy a szarajevói ideiglenes kormány megbizottja, egy Sulfo nevű ember, kétszáz zenicai felkelő élén Zepcsében maga mellé állította a lakosságot. Közölték azt is, hogy a Maglaj és

74 Freytag-Loringhoven értékelése. *Freytag-Loringhoven:* Gebirgskämpfe. Ernst Siegfried und Sohn, Berlin, 1912. 8. o.

75 L. az 58. sz. lábjegyzetet!

76 Az egyébként tárgyilagos hangú Wertheimer sem mentes az elfogultságtól. „A magláji áruló tőrbecsalás. . ."-ról ír. *Wertheimer:* i. m. III. k. 187. o. Még a mai osztrák sajtóban is rajtaütésről beszélnek. Lásd *Anton Wagner:* Der Feldzug in Bosnien und in der Herzegovina im Jahre 1878. Truppendienst, 1978/3. 227. o.

77 A 13. hdt. hdm. naplója július 31. KA AFA 13-13-34. HL 1764. dob.; KA AFA 13-7-156. HL 1751. dob. Millinković 1878. júliusáig a szarajevói konzulátuson dolgozott.

78 KA AFA 13-7-65 a. HL 1750. dob.

79 „. . . die strengste Marschdisziplin wird in diesem Lande und auf diesen Vorrückungslinien mehr als irgendwo zum eisernen Gebote." KA AFA 13-7-48. HL 1750. dob.

80 KA AFA 13-7-156.

81 Depollo, a banjalukai osztrák helyettes konzul július 30-i távirata. KA AFA 13-4-144. HL 1751. dob. Beck már július 31-én figyelmeztette Phillipovićot, hogy Szarajevóban a felkelés győzött. KA MK 69-1/30-12. HL 1799. dob.

82 Guttenberg közlése. KA AFA 13-13-96. 2. folio. HL 1764. dob.

83 Paczóna századosnak, a huszárszázad parancsnokának közlése. KA AFA 13-8-27. HL 1778. dob.

Zepcse között fekvő fennsíkon mintegy 3000 felkelő táborozik, kisebb csoportok pedig a környező erdőket járják és az osztrák csapatok elől elmenekült lakosságot, katonákat igyekeznek összegyűjteni.[84]

Millinković a hírek ellenére úgy döntött, hogy tovább vonul Zepcse felé és 144 lovasával rajtaüt a felkelők táborán. Maglaj, közvetlenül a Boszna jobb partján, alacsony dombokon, szinte amfiteátrumként terül el. A városkával szemben egy másfél km hosszú és négy km széles, tüskés sövényekkel, kerítésekkel behálózott völgy húzódott. Az út a folyó bal partján haladt a katlan déli kijárata felé, utána a folyótól eltávolodva bevágásokon, horhosokon át jutott a Zepacko brdo bozóttal, erdővel fedett fennsíkjára.[85] Az első lövések a fennsíkon fogadták az éljárőrt. A huszárok lóról szállva viszonozták a tüzet. A felkelők egy része az út két oldalán, a fák között a század hátába került, így minden irányból hevesen lőtték a katonákat. Milinković visszavonulást rendelt el, de a horhosban a szekerek eltorlaszolták az utat. A kocsik megfordításával bajlódó huszárok kitűnő célpontot nyújtottak és sokan már itt elestek. Amikor végre sikerült a kocsikat megfordítani, akkor a századot kísérő hadbiztos tiszt megállította a menetet és értelmetlen lövöldözésbe kezdett a láthatatlan ellenségre. A század pánikba esett és vágtában menekült a lejtőn lefelé, egész a maglaji medencéig, ahol végre megnyugodott. A városhoz közeledve Paczóna százados, a huszárszázad parancsnoka észrevette, hogy Maglaj lakossága a folyó túlsó partján, a házak között, a helység feletti régi erődben, tüzelőállásban várja a századot. Biztos volt benne, hogy valóságos hajtóvadászatot rendeznek ellenük. Kérte Millinkovićot, hogy meneküljenek a völgy nyugati szélén fekvő erdős hegyoldal felé. Millinković a kérést visszautasította és az oszlopot lépésben vezette a város magasságáig. Amikor az első lövések eldördültek, vágtát rendelt el. A huszárok felbomlott alakzatban érkeztek egy házcsoporthoz, mely a völgy északi felében, a faluval szemben feküdt. Egy fogadó és más épületek között az út erősen összeszűkült, és egy éles kanyarral folytatódott. A házakból is tüzeltek. Egy vagy több ló a kanyarban felbukott és eltorlaszolta az utat. Az utána érkezők vad vágtában fordultak be az éles kanyarba és tömegesen buktak fel. Lovak, lovasok egymáson feküdtek és a házakból, a kertekből, kerítések mögül közvetlen közelről lőtték őket. Aki felugrott, lóra kapott, megmenekült.[86] Az utóvédszakasz parancsnoka, Decleva főhadnagy, felismerte a katasztrófát és szakaszát a sövények között az erdő felé vezényelte. Másnap, veszteség nélkül, ott csatlakozott a hadtesthez.[87] A kocsik odavesztek, a hadbiztos elesett, a század vesztesége 41 halott, 8 sebesült volt.[88] Néhány eltűnt később előkerült, őket a környékbeli parasztok fogták el, és adták át a tesanji csendőröknek.[89] Philippović a súlyos veszteséget szenvedett századot nem engedte a hadtest kötelékében maradni, áthelyezte Szlavóniába, majd visszaküldte Magyarországra.[90] Millinković azonban a hadtestnél maradt.

Az események arra engednek következtetni, hogy Philippović be akarta bizonyítani a császárnak: lehetetlen a békés bevonulás, a felkelés elharapózását

84 Millinković beszámolója. KA AFA 13-8-27 a. Sulfo alparancsnokai, az augusztus 3-i harc irányítói: Ordo Talić, Mehmed Mutasić és Mehaga Kratina kereskedők, valamint Hadzić Torabar és egy Gagić nevű férfi voltak. KA AFA 13-8-27/a. HL 1778 dob.

85 KA AFA 13-8-27. HL 1778. dob. és KA AFA 13-8-ad 59. Rajz. HL 1778. dob.

86 KA AFA 13-8-27 a. HL 1778. dob.

87 KA AFA 13-8-27. HL 1778. dob. 13. hdt. hdm. naplója. augusztus 4.; KA AFA 13-13-34. HL 1764. dob.

88 Hivatalos jelentés. KA AFA 13-8-27 b. HL 1778. dob. Holtz, mint szemtanú, 15—20 sebesültet látott Brod felé szállítani. *Holtz:* i. m. 43. o.

89 *Holtz:* i. m. 66. o.

90 KA AFA 13-8-27 c. HL 1778. dob.

nem tudja gyors előnyomulással megakadályozni, és nem tudja a meglevő négy hadosztállyal a felkelést leverni. Philippović örült a bizonyítéknak, és később ezt be is vallotta.[91] A maglaji esetet követő felháborodást kihasználva a következő napokban sürgős utánpótlást kért: műszaki és utász századokat,[92] egy újabb szállító századot,[93] de legfőképpen csapaterősítéseket.[94] A véres események hatottak a legfelső vezetésre, teljesítették kérését. Philippović nem csak a maglaji vereségről tájékoztatta a császárt, hanem figyelmeztette a Porta kétértelmű magatartására is: látszólag nem engedélyezi az ellenállást, valójában azonban támogatja. Ferenc József biztosította a hadtestparancsnokot, hogy a Porta kettős játéka ismert előtte, de bevallotta, hogy diplomáciailag nem tud tőle engedelmességet kicsikarni, nem támadhatja meg, mert az a Monarchiára nézve kedvezőtlen következményekkel járna. A maglaji eseményekre válaszul utasította a hadtestet a békés pacifikáció beszüntetésére, a felkelőkkel szembeni könyörtelen bánásmódra. Szerinte a szarajevói mozgalom anarchista forradalom, résztvevőit lázadóknak, kommunardoknak kell tekinteni és úgy kell bánni velük. Ugyanakkor megtiltotta egész falvak kiirtását, mert abból a Porta politikai tőkét kovácsolna.[95] Philippović az utasítást továbbította a hadosztályparancsnokoknak. Megtiltotta, hogy a nizam és redif katonákon kívül foglyokat ejtsenek.[96] Bevezette a csapatok ellátását szolgáló büntető rekvirálást is. Amikor egy rekviráló különítmény pl. az állatokkal együtt lakosokat is behajtott a táborba, 20 főt eljárás nélkül agyonlövetett, a többit hazakergette.[97] A mohamedánok rémülten hagyták el falvaikat, és menekültek a hegyekbe, az erdőkbe. Egy részük a felkelőkhöz csatlakozott.[98]

A kosnai elővédharc augusztus 4-én

Augusztus 4-től, az előző napi tapasztalatok alapján, a főoszlop két századnyi oldalbiztosítás helyett két-két zászlóaljat különített ki, s így szétbontakozva, harcalakzatban menetelt. A Boszna jobb partján Pittel alezredes vezetésével a 7. tartalék gyalogezred két hegyi ágyúval, a főoszloptól néhány kilométerre jobbra Kinnart ezredes vezetésével a 47. tartalék gyalogezred, ugyancsak két hegyi ágyúval menetelt. Az úton, a Boszna bal partján, a főoszlop haladt, amely két zászlóaljnyi elővédet küldött maga elé, négy hegyi ágyúval megerősítve.[99]

A zöm közvetlen oldalbiztosítását egy-egy század látta el. Az eső változatlanul szakadt, az utak feláztak, az átereszeket, hidakat csak helyreállítás után lehetett használni. Az oldaloszlopok lassan vergődtek előre a nehéz terepen, a főoszlopot

91 „... wahrlich nicht zum Schaden der Sache, im Gegentheile ich hielt es und begrüsste es noch immer als ein wahres Glück." Philippović Beckhez, szeptember 2. KA MK 29-1/27-5. HL 1799. dob. Hasonló értelemben foglalt állást az okkupációról kiadott hivatalos vezérkari jelentés is: „Durch den verrätherischen Ueberfall bei Maglaj hatte das Commando des 13. Armee-Corps die zweifellose Gewissheit erlangt, dass der anfänglich friedliche Einmarsch in Bosnien einen bewaffneten Widerstande begegnen und dass die Besitzergreifung des Landes nur auf gewaltsamen Wege durchzuführen sein würde." Die Occupation ... 130. o.

92 3 technikai szd-ot kapott Zágrábból. KA AFA 13-7-67. HL 1778. dob.

93 Augusztus 6-án mozgósítja a hadügyminisztérium a szállító századot. KA AFA 13-8-65. HL 1778. dob.

94 Augusztus 5-én mozgósítja a hadügyminisztérium a XXXVI. hadosztályt, továbbá az I. hadosztályt békelétszámon Szlavóniába; a 21. gyalogezredet Dalmáciába vezényelte. KA AFA 13-7-66. HL 1778. dob.

95 Ferenc József távirata Philippovichoz, augusztus 6. KA MK 69-1/27-2. Az uralkodó ekkor már tudomást szerezhetett a XX. hadosztály augusztus 4-én Gračaniában végrehajtott vérengzéséről.

96 „zu vertilgen", így szólt a parancs. *Holtz:* i. m. 50. o.

97 Uo. 71. o.

98 KA MK 69-1/30-28. HL 1799. dob.

99 A 13. hdt. hdm. naplója. KA AFA 13-13-34. HL 1764. dob. A 6,6 cm űrméretű hegyi ágyút két málhásállat vitte.

kísérő szekerek minduntalan elakadtak. Augusztus 4-én délután négy órára az elővéd Kosnától északra 5 km-re, a folyó és az út vonalát keresztező, 600 m relatív magasságú vonulathoz érkezett, amelynek az elővéddel szembeni oldalát mintegy 2—300, környékbeli lakosokból és reguláris katonákból álló felkelő csoport szállta meg.[100] A hegy keleti lejtőjén és a Boszna jobb partján egy másik, 3—500 fős csoport fészkelte be magát. A védelmi vonal kiterjedése elérte a 3 km-t.[101] Amikor az elővéd a hegy előtti útkanyarban felbukkant, a hegyoldalt borító cserjésből meglepetésszerű puskatűz zúdult a katonákra.[102] Az elővéd csatárláncba bontakozott szét, a tüzérüteg az úton tüzelőállást foglalt, és viszonozta a tüzet.[103] Az útról lehetetlennek tűnt megrohamozni a rejtekhelyüket jól kihasználó felkelőket, ezért Philippović 6 százalékot küldött a jobbszárnyra, hogy az árkokkal, vízmosásokkal, cserjéssel borított hegyoldalon kerüljék meg a védők vonalát.[104] Este 6 órától az úton szétbontakozott elővéd lassan szorította a felkelőket a hegyoldalon felfelé, 7 óra körül a jobbszárny-századok megközelítették a tetőt. Egy óra múlva a felkelők visszavonultak dél felé, Maglaj irányába,[105] ahol erősítést kaptak, és újra megszervezték védelmüket. A folyón túl harcoló csoportot Pittel oszlopa egy órás tűzpárbaj után szétszórta.[106]

Maglaj elfoglalása augusztus 5-én

Augusztus 5-én Philippović az előző napi szétbontakozott alakzatban akart Maglaj felé vonulni, azzal a határozott céllal, hogy megtorolja a város lakosságán a huszárszázad elleni támadást. Kinnart ezredestől, a jobb oldaloszlop parancsnokától előző este azt a hírt kapta, hogy a negyedikére kitűzött menetcélt elérte, 5-én hajnalban indul tovább, hogy a hadtestparancsnok korábbi parancsának megfelelően, 5-én délutánra kijusson Maglaj magasságába. Ott egy zászlóalját a Boszna felé küldi, hogy a felkelőket oldalba támadja. Pittel alezredes oszlopa és a zöm között egy optikai távíró részleg állandó kapcsolatot tartott, a két parancsnok együttműködése biztosítottnak látszott. Philippović az előző napi harcban elfárad elővéd zászlóaljakat leváltatta, a zöm pihent erőiből három zászlóaljat küldött ki, s megerősítette egy további hegyi üteggel, két műszaki és egy utász századdal.[107] A Maglajnál várható összeütközés hírét egy véletlen megerősítette. Ötödikére virradó éjszaka a főoszlop egyik közvetlen oldalbiztosító százada eltévedt, és a másnapi hajnal Maglaj közelében virradt rá. A kajmakam újra kötelességének érezte, hogy a felkelőkről adatokat közöljön. Elmondta a századparancsnoknak, hogy 4-én mintegy 4000 felkelő táborozott a völgyben, majd virradatkor elvonult a Zepacko brdo felé.[108]

Pittel oszlopa déltájban közelítette meg Maglajt, a lakosság azonban erős tüzével megállította. A folyó bal partjáról, a már ismert fogadó melletti házcsoport felől, egy kisebb csoport ugyancsak tüzet nyitott a jobb parton felbukkant zászlóaljakra. Pittel a helység feletti magaslatra küldte két századát és két ágyúját, és tűzzel árasztotta el a várost. A lakosság, reménytelennek látva a

100 KA AFA 13-8-36. HL 1778. dob.
101 Uo. 13-8-37. HL 1778. dob.; KA AFA 13-8-38.; KA AFA 13-8-39. HL 1778. dob.
102 KA AFA 13-8-39. HL 1778. dob.
103 KA AFA 13-8-36. HL 1778. dob. Az út melletti föld teljesen felázott, a lövegeket nem lehetett felállítani.
104 KA AFA 13-8-39. HL 1778. dob.
105 KA AFA 13-8-39. HL 1778. dob.
106 KA AFA 13-8-38.
107 A 13. hdt. hdm. naplója, augusztus 5. KA AFA 13-13-34. HL. 1764. dob.
108 KA AFA 13-8-59. HL 1778. dob.; *Holtz:* i. m. 62. o. A század hajnalban visszatért az elővédhez.

helyzetét, 15 óra tájban elmenekült.[109] Ezalatt a főoszlop élővédjének első zászlóalja megérkezett a völgybe. Azonnal tűzharc alakult ki a házcsoport körül befészkelt felkelők és a nyomban szétbontakozott zászlóalj között. A völgy déli peremén fekvő hegy oldaláról újabb felkelő csoportok bukkantak elő, hogy a házcsoportnál harcoló társaiknak támogatást nyújtsanak. Philippović a hadtest tüzérségét az út melletti dombokra vitette fel, hogy — büntetésül a harmadikai eseményekért — Maglajt rommá lője. Erre azonban nem került sor, mert Pittelnek sikerült időben jeleznie, hogy megszállta a várost. Kinnart oszlopa a kapott parancs szerint nyomult előre, zászlóalja időben megjelent a megadott ponton, a völgy déli peremét alkotó hegyek tetőin, és elvágta a völgyben harcoló felkelők visszavonulási útját. A körülzárt felkelők egy része a Bosznát átúszva menekült, a többi megadta magát. A foglyokat Philippović parancsára a helyszínen lemészárolták.[110]

A főoszlop a maglaji völgyben tábort vert. A hadtáp oszlop felzárkózása egyre késett, mivel a kocsik újra és újra elakadtak. Philippović 6-án nem tudott tovább vonulni. Az élelmezési gondok megoldására elrendelte, hogy a harcoló alegységek állandóan 4 napi élelmet vigyenek magukkal. Ebből két napit a katona volt köteles cipelni, két napit az alegységek élelemkocsijain kellett szállítani, közvetlenül a menetelő részleg mögött. A négy napi ellátmányba nem számított bele az ezredek kötelező egy napi tartalékkészlete és a katonáknál levő szokásos, ún. vastartalék.[111] A hiányzó készletek begyűjtésére hatodikától a főoszloptól rekviráló katonák indultak a völgytől távolabb fekvő falvakba élelmet, a lovaknak szénát harácsolni. Az egyik különítményt Trbukban, egy Boszna környéki faluban, a felkelők tűzzel fogadták, és visszakergették.[112] A hiányzó abrak pótlására Philippović a lovakkal a lábon álló gabonát és kukoricát legeltette le, a katonáknak tilos volt a vetésbe menni, nehogy letapossák a legelőnek kijelölt táblákat.[113] Az ellátás, a felkelés leveréséhez szükséges harci létszám hiánya mellett, a hadművelet egyik legsúlyosabb gondjává vált. Philippović kénytelen volt, átmeneti megoldásként, a hadtáp irányítására alkalmatlanná vált brodi hadbiztosságot leváltani, és Schmigoz altábornagyot, a XXXVI. hadosztály parancsnokát, valamint vezérkari tisztekből álló törzsét a 13. hadtest ellátása szervezésével megbízni.[114]

A zepcsei ütközet augusztus 7-én

Maglaj és Zepcse között a Velja planinán, a Zepacko brdo északi előhegyén, 5—6 km szélességben mintegy 3—4000 felkelő, köztük két reguláris török zászlóalj négy ágyúval, védelmi vonalat foglalt, hogy a Zepcse felé nyomuló hadtestet feltartóztassa.[115] A védelmet egy török vezérkari százados[116] irányította, aki a felkelők zömét a balszárnyon, Noviseher nevű falunál, valamint középen, a

109 KA AFA 13-8-58. Tegetthoff beszámolója. HL 1778. dob.
110 KA AFA 13-8-55., 13-8-59. HL 1778. dob.; A 13. hdt. hdm. naplója, augusztus 5. KA AFA 13-13-34. HL 1764. dob.
111 KA AFA 13-8-48. HL 1778. A vastartalék: kétszersült, 1 húskonzerv és 4 dkg só. *Anton Springer:* Handbuch für Offiziere des Generalstabes. Seidel und Sohn, Brünn 1880. 45. o. A katonák teljes terhelése meghaladta a 28 kg-ot. *Springer:* i. m. 6. o.
112 KA AFA 13-8-69. HL 1778. dob.
113 *Loringhoven:* i. m. 13. o.
114 KA AFA 13-8-132.
115 A 13. hdt. hdm. naplója, augusztus 7. 13-13-34. HL 1764. dob. Philippović beszámolójában 7—8000-re becsülte a felkelők létszámát. KA AFA 13-8-95. HL 1778. dob. A fogságba esett török őrnagy 2000 főről adott tájékoztatást. 13. hdt. hdm. naplója, augusztus 7. 13-13-34. HL 1764. dob. A 3—4000 fő reális számnak tűnik.
116 *Holtz:* i. m. 54. o.

hegyre vezető út két oldalán csoportosította. A védelem jobbszárnyát a Boszna folyó zárta le és elég biztonságot nyújtott oldal- és hátbatámadás ellen.[117] Az út Maglaj felől a Lisnica patak völgyében haladt a Velja planina lábáig, majd az enyhén emelkedő hegy előtt nyugatra, Noviseher felé kanyarodott. A patak völgye kedvező kilátást nyújtott a felkelőknek, akik a sűrű tölgyerdővel és cserjéssel borított Velja planinán rejtőzködtek. Noviseher körül dombvidék terült el, a Lisnica patak és Boszna között, a védelem jobbszárnyán pedig egy meredek oldalú, erdővel borított kúp állt.[118]

A hadtestparancsnokság a két elővédharc után a felkelők főerőinek nagyobb ellenállására számított. Millinković, a maglaji balsikert követően, jelentette a gyülekezésükről, erejükről szerzett híreket. Philippović újabb adatokat nem kapott, így nem tudta, hogy érkeztek-e a felkelőkhöz erősítések, s azt sem, hogy az ellenfél melyik helyen szándékozik védelemre berendezkedni. A további menet megszervezésekor ismét Kinnart és Pittel oszlopára bízta a felkelők oldal-, illetve hátbatámadását. A megsemmisítő csapást a jobbszárnyon, Kinnart oszlopával akarta mérni, mert az előző két csatározás bebizonyította: a felkelők védelmi vonalát szemből, a völgyben vezető úton haladva, igen nehéz áttörni. Pittel oszlopát pedig, oldalirányú mozgásában, a Boszna folyó korlátozta.[119] A helyes elhatározást azonban következetlenül zárta le: Kinnartnak nem adott semmilyen erősítést. Philippović ezúttal, a korábbi menetek tapasztalatai alapján, olyan indulási időket állapított meg, melyek lehetővé tették mindhárom oszlop együttes érkezését a megadott terepszakaszra. Kinnart hajnali 5-kor, Pittel 8-kor, a zöm délelőtt 10-kor indult el.[120]

Kinnart oszlopa reggel nyolc óra körül felkelő csoportokba ütközött. Az oszlop előőrse és a két hegyi ágyú tűz alá vette és visszaszorította őket Noviseher felé.[121] Kinnart két zászlóalja elhaladt a falu mellett, és akadálytalanul jutott ki a Zepacko brdo északi nyúlványaihoz, ahol a parancs szerint a főoszloppal összeköttetésbe kellett lépnie.[122] Az ezredes pihenőt rendelt el az út közelében, és a zöm felbukkanását várta. A pihenő közben az előttük húzódó úton zeneszóval egy zászlóalj reguláris török katona jelent meg és vonult észak felé, ahol a főoszlop közeledett. Kinnart két századát tüzelőállásba vezényelte két ágyúval, és tüzet nyitott. A törökök azonnal szétbontakoztak, és viszonozták a tüzet. A zajra felkelők siettek a helyszínre. A két század a török zászlóalj és a felkelők erős nyomása alatt megingott, és megkezdte a visszavonulást.[123] Kinnart újabb századok harcbavetésével igyekezett megállítani őket, de 12.30-kor, amikor a főoszlop elővédje a Lisnica patak elkanyarodó völgyéhez érkezett, már igen súlyos helyzetben volt.

A zöm élen haladó zászlóalját a pataknál álló házakból, a Velja planina oldaláról, a fák közül, mintegy 600 m távolságból többszáz felkelő, köztük egy nizám zászlóalj heves puska- és ágyútüze állította meg. Az elővédet, amely a közvetlen oldalbiztosításért is felelt, az egyik, még Maglajnál kiküldött oldalbiztosító százada magára hagyta: útközben lemaradt, és a zömhöz csatlakozott. A felkelők azonnal felismerték a lehetőséget és az elővéd első zászlóalját oldalba támadták.[124] A másik zászlóalj ekkor meggyorsította menetét, hogy időben felzárkóz-

117 13. hdt. hdm. naplója, augusztus 7. 13-13-34. HL 1764. dob.
118 Uo.
119 KA AFA 13-8-95. HL 1778. dob.
120 13. hdt. hdm. naplója, augusztus 7. 13-13-34. HL 1864. dob.
121 KA AFA 13-8-94. Tegetthoff beszámolója. HL 1778. dob. A beszámoló egy redif zászlóaljat említ. Az oszlop azonban csak déltájban ütközik meg a zászlóaljjal. *Holtz:* i. m. 79. o.
122 KA AFA 13-8-94. HL 1778. dob.
123 KA AFA 13-8-95. HL 1778. dob. Kinnarttal szemben valószínűleg egy redif zászlóalj állt,
124 KA AFA 13-8-94, 13-8-95. Philippović a házaknál lévő felkelők számát 500 főre becsülte, HL 1778. dob.

zon szorongatott társához. Két zászlóalj nyomult lassan előre a házak felé, a hozzájuk beosztott hegyi ágyúk tüzének fedezete mellett. A Kinnart századaira nehezedő nyomást csökkentették ugyan, de közvetlen segítséget nem tudtak nyújtani. A jobbszárny kétségbeesetten védekezett, de lőszere fogytán volt.[125] A zöm ágyúi délután háromra belőtték a felkelők ágyúit, és elhallgattatták őket, mialatt a házakból is sikerült a felkelőket visszaszorítani. A zöm két zászlóalja lassan nyomult a lejtőn felfelé.[126] Három óra után egy felhőszakadás a harcot félbeszakította, a rövid harci szünetben az út két oldalán küzdő és a házakból kiszorult védők a Zepacko brdón levő nyereghez vonultak vissza,[127] és a nyergen áthaladó út két oldalán, egy őrtorony (karaula) vonalában, elfoglalták előre kijelölt helyeiket, kész lövészgödreiket. Második vonaluk erősebb volt az elsőnél, rejtése is jobb. A felhőszakadás elülte után a főoszlop két százada az élesen kanyargó, helyenként a hegyoldalba bevágott út mentén közeledett a nyereghez, egy másik század tőle balra, a többi közvetlenül utánuk. Philippović felzárkózott az élen haladókhoz és egy hegyi üteget rendelt előre. A nyereghez közeledve a felkelők meglepetésszerű ágyú- és puskatüze fogadta a kanyarban felbukkanó századokat, a hadtesttörzs közelében is gránátok csapódtak be. Philippović az út két oldalán egy zászlóaljat, a környező erdőben két századot bontakoztatott szét. A karaula vonalában húzódó védővonalat néhány század megkerülte és a felzárkózott üteg tüzének támogatásával 10—15 perces gyorstüzet zúdított a védőkre, amire az ellenállás gyengült. Hat óra körül a nizam zászlóalj parancsnoka fehér zászlóval megadást jelzett. A védelem megtört.[128] Alkonyatra a jobbszárnyon Kinnart is fölényt harcolt ki, és szorította a török katonákat Zepcse felé. A falu előtti völgyben az ellenállás megszűnt, az ellenfél Vranduk felé menekült.[129] Pittel oszlopa délután sikerrel tisztította meg a Lisnica patak és Boszna közötti, erdővel borított kúpot, de a karaulánál védekező felkelőket nem tudta bekeríteni. A menekülőket a Boszna partján ladikok, csónakok és egy komp várta, könnyen átjutottak a túlsó partra.[130] A főoszlop szórványos lövöldözés közben vonult be Zepcsébe. Másnap a csapatok, a hadtestparancsnokság jelenlétében, katonai gyászszertartással temették el a halottaikat, és agyonlőtték a fogságba esett felkelőket.[131] A még mindig fennálló élelmezési gondok a hadtest vezetését arra kényszerítették, hogy a lakosságtól szerezze be a hiányzó húst, kenyeret és takarmányt. Zepcsét elfoglalása után módszeresen átkutatták, s nemcsak a kajmakám aranyait vették el,[132] hanem a szultán tulajdonát képező raktári készleteket is.[133] A Bosznához közelebb fekvő falvakba rekviráló különítmények indultak, elhajtották az állatokat, és mindent összeszedtek, amit találtak. Philippović a különítményektől kemény bánásmódot követelt a lakossággal szemben. A rekvirálás a „pacifikáció" egyik fontos módszerévé vált.[134]

125 KA AFA 13-8-95. HL 1778. dob.
126 Uo.
127 *Holtz:* i. m. 84. o.
128 KA AFA 13. hdt. hdm. naplója. A nizam zászlóalj anatóliai származású katonákból állt. Egy őrnagy, 6 százados, 11 beosztott tiszt és 376 fő legénység tette le a fegyvert. Uo.
129 Uo.
130 Uo.
131 *Holtz:* i. m. 93. o. A főoszlop mindössze 8 halottat és 45 sebesültet vesztett az ütközet során. *Myrdacz:* i. m. 25. o.
132 KA AFA 13-8-104.
133 KA AFA 13-8-103. A raktárban 90 q zabot, 240 q kukoricát, 40 q búzát találtak. HL 1778. dob.
134 KA AFA 13-8-51, 13-8-102, 13-8-140 B/18. HL 1752. dob. Az elhajtott ökröket az emelkedőkön alkalmazták, kocsihúzásra. HL AFA 13-8-105., HL 1778. dob. A Tesanjba küldött rekviráló különítmény több mint 2500 q kukoricát, 520 q takarmányt szállított a főoszlop raktárába. KA AFA 13-8-140 B/5. Philippović a Podnović és Dogopolje nevű falvakba rabló (sic!) különítményeket küldött ki. KA AFA 13-8-140 B/6-12. Egger idézett művében arról ír, hogy a rekvirált élelmiszerért fizettek. Ez nem igaz. A károsult személy követelésére csak nyugtát adtak. L. *Succovaty* . . . 152. o.

Még a zepcsei ütközet idején a szállító lépcső Maglaj előtt 10 km-re, egy emelkedőn elakadt. Utánpótlás nélkül a főoszlop nem folytathatta útját, ezért a csapatok augusztus 8-án, majd, az utánpótlóoszlop újabb késése miatt 9-én is, kényszerpihenőt tartottak.

A zepcsei vereség hatására a környékbeli keresztény lakosság együttműködésre jelentkezett. Philippovićot katolikus és görögkeleti papok keresték fel, lojalitásukat hangoztatták, és bejelentették, hogy a felkelők által uralt területeken híveik bevonásával kémkedni akarnak. Philippović az ajánlatot elfogadta.[135]

A főoszlop végre 10-én tovább vonulhatott Vranduk felé. A hadtestparancsnok a menetbeosztást ismét megváltoztatta, mivel egybehangzó híreket kapott arról, hogy a szűk völgyet, amelyet hatalmas kőtömbök helyenként csaknem eltorlaszoltak, a felkelők védeni akarják. Az első ütközetek tapasztalatai arra intették, hogy a védők vonalát középen nehéz áttörni, oldaloszlopai pedig megfelelő erők hiányában nem tudják a védelem szárnyait átkarolni. Kinnart két zászlóalja pl. képtelen volt a kisebb létszámú ellenféllel szemben felülkerekedni. Ezért úgy döntött, hogy a Bosznán túlra küldött oszlopot, amelytől a folyó miatt nem várt döntést, Pittel parancsnoksága alatt, változatlan összetételben alkalmazza. Jobb oszlopát azonban jelentősen megerősítette, és kinevezte parancsnokává Müller vezérőrnagyot. Rendelkezésére bocsátotta a 47. tartalék gyalogezredet, a 38. gyalogezredet, a 9. és 27. vadászzászlóaljat és két hegyi üteget.[136] Kiadta menet- és harcparancsát: a szorost védő felkelőket jobbról kell megkerülni, és a döntő csapást ott mérni rájuk. A zöm, Tegetthoff altábornagy vezetése alatt, két zászlóaljával és három ütegével csak tűztámogatást nyújt a jobbszárny-oszlopnak. Pittelre a balszárny biztosítása vár.[137] Az oszlopoknak augusztus 10-re el kellett érni egy, a vranduki szorostól néhány km-re fekvő vonalat; 11-én hajnalban a támadó menetet Pittel és Müller csoportja 5-kor, a zöm, a három oszlop vonatanyagával, 8-kor kezdi. A katonáknak, hogy menetüket és harcukat megkönnyítsék, a 10-i indulás előtt kocsikra kell rakni a borjút. Csak fegyvert, lőszert és három napi élelmet vihetnek magukkal. Befejezésül Philippović közölte, hogy az oldaloszlopok menetét katolikus parasztok vezetik.[138]

A zöm felderítői 10-én déltájban meglepődve tapasztalták, hogy a szoros üres. Azonnal megszállták. Philippović optikai távíró segítségével tájékoztatta Pittelt és Müllert a helyzetről. 11-én Müller oszlopa csatlakozott a zömhöz. Pittel a szakadó esőktől megáradt Bosznán nem tudta málhásállatait visszaszállítani, ezért a jobb parton maradt. A főoszlop 11-én Zenicába vonult, ahol Pittel oszlopa csatlakozott hozzá.[139]

A szarajevói események a város ostroma előtt

A felkelés vezető szervei, a népi bizottság és a tartományi kormány, a politikai hatalom birtokában, céltudatosan szervezték a fegyveres ellenállást. A korábban létrehozott bizottságok, melyek a népfölkelőket összeírták és kivetették

135 A 13. hdt. hdm. naplója, augusztus 8. 13-13-34. HL 1764. dob.
136 KA AFA 13-8-119. HL 1752. dob. Az oldaloszlopokból az útvonalakon fekvő helységekben megszálló különítményeket kellett visszahagyni. A különítmények a vranduki ütközet befejezéséig nem hagyhatták el helyüket. Uo.
137 Uo., és 13. hdt. hdm. naplója, augusztus 10—11. KA AFA 13-13-34. HL 1764. dob.
138 Uo. Az élelmet málhásállatokra rakták.
139 Uo. és KA AFA 13-8-122. A 39. dandár parancsot kapott, hogy gyorsított menettel zárkózzon fel a főoszlophoz, az ellátó oszlopot pedig sürgősen irányítsa Zepcsébe. KA AFA 13-8-116. Az ellátó oszlop 1400 kocsiból állt. KA AFA 13-8-140 B/17-19.

a hadiadót, tovább működtek. Szarajevóban a gyakorlati munkát a kormány utasításai alapján az átalakított városi tanács végezte. A város környékére megbízottak indultak, hogy a parasztokat, vallási különbség nélkül, népfölkelőnek hívják be, továbbá, hogy málhásállatokat rekviráljanak a csapatok részére. A kormány a tartományi központokkal távírón keresztül vette fel a kapcsolatot, tájékoztatást adott a hatalom átvételéről, és felszólította őket a fegyveres ellenállás megszervezésére. A szarajevói távíróhivatal élére megbízható embert állított, aki gondoskodott a befutó hírek titokban tartásáról.[140] A távíró egész Bosznia területére eljuttatta a kormány felhívását, amelyben minden bosnyákot a vallási ellentétek beszüntetésére, a betolakodók elleni szent háborúra, a haza védelmére szólított fel.[141] Egyes vidéki központokban a török kormányhoz hű hivatalnokok megtagadták a felhívás teljesítését, így Mostarban, Travnikban, Dolnja Tuzlában, Livnóban. A kormány, részben a vidékre küldött megbízottak segítségével, részben a vidék küldötteivel folytatott tárgyalások útján, a városok többségét a felkelés oldalára állította. Mostarban egy bosnyák zászlóalj csatlakozott a felkelt városi lakossághoz, együtt megrohamozták a kormányzói palotát, megölték a mutesarifot, a muftit, egy főtisztet és számos más személyt, csak a helyőrségparancsnoknak, Ali pasának sikerült elmenekülnie. A városban állomásozó többi zászlóalj a laktanyában maradt, és tétlenül szemlélte az eseményeket.[142] Travnikban és Dolnja Tuzlában a mutesarifot leváltották.[143] Livnóban a katonák megölték parancsnokukat, és csatlakoztak a felkeléshez.[144] Az okkupáció kezdetével a tartományi kormány az osztrák—magyar konzulátust bezáratta, tagjait kiutasította, és fegyveres kísérettel a tengerparton fekvő Metkovićba irányította.[145] A többi konzulátus biztonságáról fegyveres őrség gondoskodott. A kormány a török birodalom törvényeit hatályon kívül helyezte, bevezette a mohamedán vallási jogot, a börtönöket bezáratta, a rabokat szabadon engedte.[146] Banjaluka eleste után az ottani távirda török alkalmazottaitól az a hír érkezett, hogy a város okkupációját az osztrák—magyar csapatok határozott annexiós szándékkal hajtották végre. A hír óriási felháborodást keltett. A városban és a város környékén összegyűlt mintegy 5000 felkelő elindult Zepcse és Travnik felé. A keresztény légiót a görögkeleti metropolita, Anthimos megáldotta, utána a kereskedő Petrović beszédet tartott, amelyben a harcosokat a szlávok ősi ellensége, Ausztria—Magyarország ellen buzdította.[147] Hadzsi Jamaković és Ismail Taslidzak bég Zepcse felé, Nureddin Tuzlába, Ismet Uzunić pedig Konjicába indult, hogy az ottani felkelők vezetését átvegye.[148] Hadzsi Loja a városban és környékén gyűjtötte a fegyvereseket.[149]

A 13. hadtest sikeres előnyomulása a népi bizottságot arra késztette, hogy segítséget kérjen a Portától. A távirat a támadók számbeli és tüzérségi fölényére

140 Egy szarajevói rendőrhivatalnok feljegyzése. KA AFA 13-8-250/73. HL 1757. dob.; *Koetschet:* i. m. 94—95. o.

141 A felhívás első része felszólította a mohamedánokat az isten, a vallás és a haza nevében a haza megvédésére, az ellenség, a hitetlen gyaurok megsemmisítésére. Mindenki kötelességévé tette, hogy életét és javait ne kímélje, az isten és a próféta üdvére a haza oltárán áldozza fel. A folytatás: „Ti testvérek, keresztények és egységes hazánk valamennyi lakosa, csatlakozzatok az igazhitű törökökhöz, hogy megerősödve, egyesült erővel vonuljunk szent háborúba, a jogért és hazáért." KA AFA 13-8-187/71.

142 *Koetschet:* i. m. 95. o. Ali pasát néhány hét múlva lázadó katonái ölték meg.

143 Mindkettő elmenekült. KA AFA 13-8-187/70. és *Koetschet:* i. m. 95. o.

144 KA AFA 13-8-197. HL 1754. dob.

145 8 napos zavartalan út után érkezett meg a csaknem 100 fős kolónia Metkovićba. *Koetschet:* i. m. 94. o.

146 Az angol konzul közlése. KA AFA 13-8-250/72. HL 1757. dob., továbbá KA AFA 13-8-250/73. HL 1757. dob. és *Koetschet:* i. m. 92. o. Az angol konzul szerint egészében csodálatos rend uralkodott a városban. KA AFA 13-8-250/72. HL 1757. dob.

147 KA AFA 13-8-250/72. HL 1757. dob.; *Koetschet:* i. m. 96. o.

148 KA AFA 13-8-250/73. HL 1757. dob.; *Koetschet:* i. m. 99. o.

149 KA AFA 13-8-250/72. HL 1757. dob.

hivatkozott, és közölte, hogy Bosznia nem tud megfelelő ellenállást kifejteni.[150] A Porta néhány nap múlva válaszolt. A szultán „megrendülését" fejezte ki a vérontás felett, utasította Hafiz pasát, hogy utazzon a 13. hadtest parancsnokához, és állíttassa le előnyomulását. Közölte, hogy az angol királynőt közbenjárásra kérte fel, és a közvetítés sikeréig a szemben álló felek szüntessék be a harcot. Amennyiben Philippović folytatja az előnyomulást, a további vérontásért őt terheli a felelősség.[151] Hafiz útját a népi bizottság először megakadályozta, de a jajcai vereség után beleegyezett egy, a lakosság minden rétegét képviselő küldöttség elindításába. A küldöttség augusztus 13-án érkezett meg a zenicai táborba, ahol Hafiz helyett egy görögkeleti kereskedő, Demetrija Eftanović volt a szóvivő.[152]

Philippović a szultán javaslatáról nem volt hajlandó tárgyalni. Figyelmeztette a küldöttséget, hogy a szarajevói eseményekről pontos ismeretekkel rendelkezik, a maglaji vérengzést sem felejtette el. Az országban kirobbant fegyveres harcért minden felelősséget Szarajevóra hárított, és közölte, hogy ha egy lövés esik katonáira, olyan bosszút vesz a városon, amelyről még évszázadok múlva is beszélni fognak.[153]

A küldöttség távollétében a gazdag földbirtokosok érdekeit képviselő és az osztrákokkal megegyezésre hajló Fadilpasić bég a népi bizottságon belül nagyobb befolyásra tett szert és felvetette az ellenállás feladását.

A bizottság néhány tagja támogatta, de javaslatát a radikális szárny leszavazta. Időközben Hadzsi Loja ismét a városba érkezett, hogy a még otthon levő férfiakat a felkelők seregébe vonultassa. Fadilpasić megegyezett követőivel, hogy Loja személyén keresztül megtöri az ellenállás híveit. 15-én katonaszökevénnyé nyilváníttatta Loját, és a bizottság elé idéztette. Loja azonban fegyveres híveivel érkezett az ülésre, belépéskor a csővel lefelé hordott puskáját kibiztosította, és egy lövedék megsebezte a lábát. Felelősségre vonását el kellett halasztani, a megadási terv elfogadtatása nem sikerült.[154]

Augusztus 16-án a küldöttség visszaérkezett Zenicából. Mögötte Philippović csapatai megállíthatatlanul nyomultak előre és közeledtek Szarajevóhoz. A lakosság még reménykedett az ellenállás sikerében, de estére hírek érkeztek, hogy a felkelők a várostól egy napi járóföldre fekvő Han Belalovácnál súlyos vereséget szenvedtek, a szétszórt sereg a hegyek közé menekült. Az utolsó védelmi vonal is átszakadt. Szarajevót másnap elárasztották a menekülők, a lakosság között pánik tört ki. A főváros eleste mindenki előtt bizonyossá vált. Augusztus 18-án Tegetthoff első zászlóaljai felbukkantak a város feletti hegyeken. A népi bizottság utolsó ülésén elfogadta Fadilpasić javaslatát, és a város megadása mellett döntött. Megbízta Hafiz pasát, hogy menjen Philippović főhadiszállására, a város közelében emelkedő Kobila Glavára, és közölje vele a döntést.[155] Hafiz

150 KA AFA 13-8-250/73. HL 1757. dob.

151 KA AFA 13-8-250/72., 13-8-250/73. HL 1757. dob.; *Koetschet:* i. m. 100. o. A szultánnak ez volt a felkelőkhöz intézett második távirata. Az elsőt augusztus 4-én küldte, melyben a fegyveres ellenállás szükségtelenségét hangoztatta. KA AFA 13-8-250/72. HL 1757. dob. Koetschet szerint az első távirat a felkelőkre bízta, hogy mit tegyenek. *Koetschet:* i. m. 97. o.

152 A küldöttség 2 mohamedán, 2 görögkeleti, 1 katolikus és 1 izraelita tagból állt. KA AFA 13-8-204. HL 1755 dob.; KA MK 69-1/30-69. HL 1799. dob. Jajcánál a felkelők többezres seregét a VII. hadosztály augusztus 7-én verte szét.

153 „... Findet er Widerstand, werden noch Generationen daran danken." ... Philippović jelentése Bécsbe a küldöttséggel folytatott tárgyalásáról. KA AFA 13-8-204/1. HL 1755. dob. „... eine solche Rache an der Stadt nehmen werde, dass man noch nach Jahrhunderten davon sprechen werde." KA AFA 13-8-250/72. HL 1757. dob.

154 KA AFA 13-8-250/73. HL 1757. Ugyanott olvasható, hogy Loja néhány nappal korábban fel akarta gyújtani Fadilpasić Ilidzsében (Szarajevó melletti fürdőhely) fekvő házát.

155 KA AFA 13-8-250/72. HL 1757 dob. Koetschet a döntés születését augusztus 17-én estére teszi. (I. m. 106. o.) Hafiz a Kobila Glavára indult, de ott csak Tegetthoffal találkozott.

18-án délután útba indult. A város csendben, védelmi előkészületek nélkül várta megszállását.[156] Időközben azonban megérkezett Jamaković és Ahmed Nako efendi, a Visokónál vereséget szenvedett felkelőkkel. Este és éjszaka minden erejükkel az ostrom elleni védelem szervezésén fáradoztak. Augusztus 19-én hajnalban az osztrák—magyar csapatok olyan ellenállásba ütköztek, amelyet a városban este még senki sem mert volna elképzelni.[157]

Philippović helyzetmegítélése és merész elhatározása

A főoszlop 13 napos menet után, augusztus 12-én érkezett a Brodtól 174 km-re fekvő Zenicába. A VII. hadosztály a Rogelje és Jajca melletti ütközetekben megtörte a felkelők ellenállását, és augusztus 11-én elfoglalta a Gradiskától 200 km-re fekvő Travnikot. A két középső oszlop egyesülésének nem volt akadálya. Philippović 66 km-re állt Szarajevótól. A szárnybiztosító oszlopok kudarca azonban kérdésessé tette az előnyomulás sikerét. A VII. hadosztály 1. dandárjának, a felkelők nyomása miatt, fel kellett adnia a Kostajnicából Banjalukába vezető utat. A várostól nyugatra, a Szana völgyében, több ezer felkelő gyülekezett, hogy elvágja a hadosztály összeköttetési vonalát. A főoszlop balszárnyán haladó, egy dandárból álló XX. hadosztály Dolnja Tuzlánál súlyos vereséget szenvedett a taslidzai mufti, Nureddin csapataitól és súlyos utóvédharcban vonult vissza a Boszna mellett fekvő Doboj felé. A Brodból Szarajevóba vezető úttól keletre, a szerb határig terjedő terület a felkelők kezén maradt, akadálytalanul kaphattak utánpótlást Novibazar felől, és bárhol csapatösszevonásokat hajthattak végre, hogy elvágják a főoszlop utánpótlási vonalát. Kétséges volt, hogy a XX. hadosztály tartani tudja magát Nureddinnel szemben. Philippović nem küldhetett erősítéseket Dobojba a 80 km-re fekvő Zenicából, mert nem érkeztek volna meg időben. A főoszlop hátát védő 39. dandár századokra bontva védte az utat, átcsoportosítása ugyancsak időt vett igénybe. Utánpótlás nélkül pedig a hadjárat kudarca elkerülhetetlennek látszott. Philippović mégsem fordult meg, hogy a hátát fenyegető veszélyt elhárítsa. Úgy határozott, hogy folytatja előnyomulását, és elfoglalja Szarajevót, amelynek birtoklásával nemcsak megbénítja a felkelés központi irányítását, hanem időt is nyer az újonnan mozgósított csapatok beérkezéséig. A főváros elfoglalásához tartalékokra volt szüksége, ezért gyorsított menetben magához vonta a 39. dandárt, valamint a VII. hadosztály 1. dandárját. A főoszlop utánpótlási vonalának védelmét a XX. hadosztályra bízta, és megerősítette a határ közelében álló alakulatok négy zászlóaljával. A Gradiska és Travnik közötti út biztosítását a VII. hadosztály két dandárjának kellett ellátnia. Arra számított, hogy legalább az egyik utat meg tudja tartani, szükség esetén pedig kiegészítheti csapatai ellátását Szarajevó és Travnik környékének élelmiszerkészleteiből. Teljes kudarc esetén a hadtest igénybe vehette még a XVIII. hadosztály segítségét, és Mostaron át kijuthatott a tengerpartra.

Philippović úgy döntött, hogy két oszlopban nyomul előre a Zenicából Szarajevóba vezető két, egymástól 10—13 km-re húzódó, párhuzamos úton. Ezzel megosztja a főváros előtti hegyvidéken összevont felkelő erőket, az ellenség szétverése után északról és nyugatról egyidőben támad Szarajevóra és elfoglalja. Az első menetbeosztás hibáiból okulva a 66 km távolságot öt napi menetre bontotta, a Szarajevo elleni roham előtt egy napos pihenőt tervezett, és a hete-

156 Tegetthoff beszámolója. KA AFA 13-8-250/20. HL 1756. dob.
157 KA AFA 13-8-250/72. HL 1757. dob.

dik napon akart a városba bevonulni. A főoszlop útja a Boszna bal partján húzódó Hum hegység déli oldalán Vitez—Busovaca—Kiseljak—Blazuj, a másik oszlopé a Humtól északra Kakanj—Visoko—Han Seminovacon át vezetett Szarajevóba. A főoszlop Philippović személyes parancsnoksága alatt a VII/1. hegyi dandárból (parancsnoka Villecz ezredes), a 39. gyalogdandárból (parancsnoka Kaiffel vezérőrnagy), a VI/3. hegyi dandárból (parancsnoka Müller vezérőrnagy) és a hadtest tüzérségéből állt, összesen 12 és fél zászlóaljjal és 40 különböző űrméretű ágyúval rendelkezett. A mellékoszlopot Tegetthoff altábornagy vezette, a VI/1. és 2. hegyi dandár (Polz és Lemaic ezredesek parancsnoksága alatt) hét zászlóalja és 12 hegyi ágyúja tartozott hozzá.[158] A hadtesthez befutott felderítő jelentések szerint mindkét úton komoly ellenállással lehetett számolni.[159] A felderítők jelentették azt is, hogy a Kakanj és Visoko közötti út kocsik számára csaknem járhatatlan, ezért a hadtestparancsnok Tegetthoff oszlopát a lőszer és élelem szállítására könnyű kocsikon kívül málhásállatokkal látta el.[160]

A főoszlop augusztus 14-én estére Zenicából a Boszna mellett húzódó hegységen átkelve Companja Hanhoz, a travniki útelágazáshoz érkezett. Másnap, a felkelők közelsége miatt, szétbontakozott alakzatban, három párhuzamos oszlopban vonult tovább Busovacáig.

A Han Belalovac-i ütközet augusztus 16-án

A felkelők egy része a jajcai és zepcsei ütközet után visszatért falujába, vagy az erdőkbe menekült, más részük csatlakozott Hadzsi Loja táborához, aki Kiseljak közelében mintegy 1800 felkelőt gyűjtött maga köré.[161] Hadzsi Loja megbízottai napokon keresztül járták a környék falvait, és harcba hívták a lakosságot. Több száz fős csoportok érkeztek Gornji Vakufból, Fojnicából, Kreševóból, Visokóból, többségük basibozuk, de számos reguláris katona is. A felkelők vezetői a táborban a Han Belalovac-i hágó védelméről határoztak. A védelem parancsnokává Ismail Taslidzak béget választották, az alparancsnokok Rizvan és Osman bégek, Uzunić és Dervis Cengić voltak. A Hum hegység másik oldalán működő csoport vezetését Hadzsi Jamaković vette át. Augusztus 15-ig mintegy 4—5000 fő gyűlt össze, öt ágyúval, fele-fele arányban Snider típusú, illetve öreg, elöltöltős puskákkal felfegyverezve. A sereget a kormány felhívására a lakosság, a környékbeli malomtulajdonosok, pékek látták el kenyérrel.[162]

Philippović az elmúlt ütközetek során azt tapasztalta, hogy a felkelők nagyjából egyforma védelmi harcmódot alkalmaztak, a széles kiterjedésű vonalvédelmet, amelyet az egymáshoz lazán kapcsolódó csoportokból alakítottak ki. A védelem, ha természetes szárnybiztosítással (folyó) nem rendelkezett, igen sebezhető volt, mert a felkelők nem képeztek erős tartalékot. A szárnyak védtelensége adta az indítékot Philippovićnak, hogy saját harcmodorát kialakítsa.

158 KA AFA 13-8-213/7. HL. A főoszlop élelmezési létszáma a hadtáp-lépcső nélkül: 13 300 fő, 2500 ló, a mellékoszlopé 6500 fő és 1600 ló. *Egger:* i. m. 107—108. o.

159 Helyi lakosok, közöttük egy keresztény asszony, valamint a hadtest lovasjárőrei hoztak híreket a felkelők kakanji, visokói és bussovacai gyülekezéséről. A lakosok a hírekért 11—20 ezüst forintot kaptak. KA AFA 13-8-211, 13-8-212, 13-8-212/1, 13-8-212/6 és 13-8-212/12.

160 KA AFA 13-8-213/1. *Egger:* i. m. 109. o.

161 A bussovacai állomásparancsnokság 1879 májusi jelentése utólagos kutatásairól. KA AFA 13-8-231/37., 13-8-231/38. HL 1756. dob. Ferencrendi barátok közlése a csata előtt: KA AFA 13-8-231/36. HL 1756. dob.

162 KA AFA 13-8-231/37., 13-8-231/38. HL 1756. dob. Az angol konzul közlése szerint a felkelők létszáma megközelítette az 5000 főt: KA AFA 13-8-250/72. HL 1756. dob. A ferencrendi barátok szerint a felkelők hat ágyúval és több, mint 50%-ban hátultöltő fegyverekkel rendelkeztek: KA AFA 13-8-231/36. HL 1756. dob. A szarajevói kormány a környékbeli lakosságtól 18 000 főnyi sereg élelmezését kérte. A lakosság a kérést teljesítette. KA AFA 13-8-231/38. HL 1756. dob.

„Hegyi háborúban a völgyben visszafogott lépcsőben menetelünk, és a kísérő magaslatokon harcolunk. A menetrendből megyünk át harcrendbe. Az ütközet koncepciója sikerének vagy sikertelenségének titka, mint mindenütt, a hegyvidéken is, a különböző oszlopoknak a helyzethez mért erőelosztásában, a jól kiszámított és minden szempontból mérlegelt indulási időkben rejlik. Mindenesetre a hegyi háborúban az ütközet megvívására nehezebb elhatározásra jutni, mert az egyszer már kiadott intézkedés többé nem másítható meg. A korrekciót az oszlopparancsnokok végzik, az ő egyéniségük, tetterejük, eltökéltségük jelentősebb, mint másutt."[163]

Augusztus 15-én a térkép elemzéséből és a felderítői jelentésekből Philippović megtudta, hogy az út délnyugati irányban a Hum és Orsije hegyek között, az utóbbiból É, majd ÉNY felé törő Kosica patak völgyében emelkedik a Han Belalovac-i hágóig, onnan ereszkedik a Mlava patak völgyét követve Klokotin keresztül Kiseljakig. Az út a Kosica patakot Han Ovcikulánál hagyja el, belép egy 5 km hosszú szűk völgybe, melynek mindkét oldalán többszáz méter relatív magasságú, sűrű erdővel, bozóttal borított hegyek emelkednek. Az emelkedő végén, a Han Belalovac-i hágónál, az utat szemből újabb magaslatok zárják el. A felkelők a hágó előtti kísérő vonulatokat, a hágót záró magaslatokat és az úttól É-ra fekvő Hum hegységet szállták meg. Az ismeretek birtokában Philippović mindhárom dandárt külön oszlopban indította. A bal oszlop, Müller vezérőrnagy dandárja, azt a feladatot kapta, hogy kapaszkodjon fel a Hum hegyre, tisztítsa meg azt az ellenségtől és haladjon Han Ovcikula K — Han Belalovac K irányban, majd támadja meg a szorost védő felkelők jobbszárnyát. A dandár két óra előnyt kapott a középső oszlophoz képest. A 39. dandárnak, Kaiffel vezérőrnagy parancsnoksága alatt, a hadtest tüzérséggel megerősítve, a völgyben halogató harcot kellett vívnia a felkelőkkel, amíg az oldaloszlopok támadásba nem lendültek. A jobb oszlopnak, a VII/1. dandárnak, Villecz ezredes vezetése alatt, a felkelőktől észrevétlenül át kellett kelnie az Orsije hegyen és az úttól távolabb fekvő hegyeken át a Han Belalovac-i hágó vonaláig haladni, majd ott balra kanyarodva a védelem balszárnyára kellett támadni.[164]

A VII/1. dandár 15-én délután indult fáradságos útjára. Hat órás kapaszkodója során az utászok számos esetben szerpentint vágtak a hegyoldalba a 29 málhásállat és a többi ló részére. Az oszlop 3,5—4 km hosszan kígyózott, mert a keskeny ösvényeken többnyire csak egyesével lehetett haladni. A beszéd, a hangos parancsadás útközben tilos volt, a dandár- és alparancsnokok kézről kézre adott papíron tájékoztatták egymást. Az oszlopnak sikerült észrevétlenül kikerülni az apró hegyi falvakat, és késő este tábort verni a Kosica patak felső folyásánál. Reggel 8-kor a dandár két oszlopban indult támadásra a felkelők balszárnya ellen.[165]

A VI/3. dandár 6-kor indult. Müller vezérőrnagy két zászlóalját a Hum hegyre küldte, maradék alegységeivel és a hegyi üteggel az úttól északra, az út és a hegy között húzódó vonulaton mozgott előre. Röviddel hét óra után a felkelők a Hum hegy oldaláról ágyú- és puskatüzet nyitottak rá. Müller azt hitte, hogy a felkelők fő erejével találkozott, a hegyre küldött két zászlóalját szemben szétbontakoztatta, a többivel a hegy déli lejtőjén a Philippovićtól meghatározott irányba vonult tovább, hogy megkerülje a felkelők balszárnyát.[166] A 39. dandár 8-kor indult el egy zászlóalj él-, három század jobb és két század bal oldal-

163 KA AFA 13-8-231. Philippović beszámolója az ütközetről. HL 1756. dob.
164 Uo.
165 KA AFA 13-8-231/7. Villecz ezredes beszámolója az ütközetről. HL 1756. dob.
166 KA AFA 13-8-231. HL 1756. dob.

biztosítással. Han Ovcikulánál, a szoros bejáratánál, tíz óra előtt heves tűz állította meg az élzászlóaljat. A dandár szétbontakozott, az ütegek tüzelőállást foglaltak, a bal oldalbiztosító századok felvették az érintkezést Müller alegységeivel, akik az ellenség erős nyomása miatt kénytelenek voltak megállni. Müller ekkor tudta meg, hogy kár volt két zászlóalját a Hum felé kikülöníteni, mert a felkelők a szoros mentén csoportosították főerőiket. Ezzel a két zászlóaljjal az ütközet végéig meg is szűnt minden kapcsolata. A két dandár igen élénk tüzelés mellett várta Villecz oszlopának beavatkozását, mert előremozgásukat a felkelők megakadályozták.[167] Villecz ezredes eközben a hágó vonalán is túlhaladt, balra fordult, és a felkelők hátában. Klokoti magasságában, két oszlopban ereszkedett a Mlava völgye felé. Menetét csak egy felkelő őrs fedezte föl, amely 9.15-kor néhány lövés után az erdőbe menekült. 10 órakor a két oszlop Klokotinál, a felkelők tábora közelében, megközelítette a völgyet. A bal oszlop a hágó felé fordult, ahol a felkelők két ágyúja állt, a jobb oszlop a tábor felé, hogy elvágja a visszavonulás lehetőségét.[168] A hágóval szemben szétbontakozott dandárok és a felkelők között a tűzharc 11 óra felé érte el tetőfokát, amikor Villecz oszlopa teljes lendülettel zúdult a völgybe lefelé. Oldalba támadta a felkelők balszárnyát, elhallgattatta az egyik ágyút, és elfoglalta a tábort. A felkelők a váratlan oldaltámadástól megzavarodtak, idejük sem maradt, hogy átcsoportosítást hajtsanak végre, mert táboruk elesett és visszavonulási útjukat elvágták. Nem sokkal 11 óra után a Hum hegyet borító erdőkbe menekültek. Villecz katonái a fárasztó menettől és a rohamtól teljesen kimerültek, nem üldözték a felkelőket. Kaiffel dandárja megszállta a hágót, pihenőbe vonult, Müller alegységei azonban eltévedtek, egész nap kóboroltak. Ott pihentek, ahol rájuk esteledett. Csak másnap sikerült összegyűjteni őket.[169]

A felkelők könnyen kiismerhető harcmódja, a gyenge szárnybiztosítás és a tartalékok hiánya Han Belalovácnál megbosszulta magát.[170] A hódítók útja nyitva állt Szarajevo felé. Az út Zenicától kegyetlen és véres volt. Az ellenállástól feldühödött, a szakadatlan esőktől és szinte tropikus melegtől kimerült katonák, akiket Philippović utasításainak megfelelően tisztjeik sem korlátoztak, könyörtelenül lemészárolták az útjukba kerülő és ellenállásra kész falvak teljes lakosságát, megölték az állatokat, kifosztották a házakat. A főoszlop előrenyomulása megtorló hadjárattá fajult.[171]

Philippović 17-én elindult Blazuj felé és már 18-án meg akarta támadni Szarajevót, ezért a Visoko körül feltételezett Tegetthoffnak utasítást küldött, hogy észak felől, a Pasan brdon keresztül támadjon a város felett fekvő citadella felé, amíg a főoszlop a várostól délre fekvő magaslatokon át nyomul be a városba. Ismertető jelként az ágyúdörejt jelölte meg. 17-én azonban — Philippović leírása szerint — az iszonyú hőség, amelyet a zárt völgy még elviselhetetlenebbé tett, gyötrelemmé változtatta a menetet. A lemaradók száma percről percre nőtt, akadtak századok, amelyek 30 fővel értek be a táborba. Ezért a hadtestparancsnok 18-ra pihenőnapot rendelt el, és értesítette Tegetthoffot, hogy Szarajevót

167 Uo.
168 KA AFA 13-8-231/7. HL 1756. dob.
169 KA AFA 13-8-231. HL 1756. dob.
170 Az ütközet rövid ideig tartott, a veszteségek a résztvevők létszámához viszonyítva jelentéktelenek voltak. A három dandár 3 halottat, 32 sebesültet és 1 eltüntet vesztett. (Die Occupation ... 398. o.) Myrdacz a veszteségről nem közölt adatot. A felkelők 48 halottat és 60 sebesültet hagytak hátra. A sebesültek további sorsa ismeretlen. Myrdacz nem említi, hogy kezelésben részesültek volna. KA AFA 13-8-231/37. HL 1756. dob.; *Myrdacz:* i. m. 40. o.
171 Egy résztvevő visszaemlékezése alapján: „Amelyik faluból lövés esett, élő ember ott nem maradt. Állat sem. Lovak, tehenek hevertek lelőve a réten. A kis falu szélén emberek. Némelyiknek még ott volt a kezében a puska. Házak feltörve, bútorok kiszórva. A halál, meg a pusztulás volt itt az úr." *Kenedi Géza:* Magyar vér Boszniában. Stádium, Budapest, 1928. 123. o.

csak 19-én támadják meg. A hírvivő már elment, amikor jelentést kapott, hogy a VI. hadosztály Visokónál győzelmet aratott, és 18-án hajnali három órakor indul Szarajevó ellen. Tegetthoff Philippović értesítését késve kapta meg, akkor, amikor oldaloszlopai már útban voltak.[172]

Tegetthoff oszlopának harcai Visoko eléréséig

Tegetthoff augusztus 14-én indult el Zenicából. Egy zászlóaljat és egy lovas járőrt küldött felderítésre a Boszna jobb partján fekvő Kakanj felé. A lovasok Kakanj elhagyása után egy ötszáz fős redif zászlóaljba ütköztek és elmenekültek, útközben a falu lakói is tüzet nyitottak rájuk. A felderítő zászlóalj nem vonult tovább, biztosított állásban várta be a hadosztályt. Tegetthoff másnap egy gyalogezred elővéddel, egy zászlóalj bal és a folyó túlsó partján két szakasz jobb oldalvéddel nyomult Kakanjig. A falut körülzárta, és az előző napi lövöldözésért bosszút állt. A hadosztály a falun túl, az 50—60 m széles Boszna partján, egy átkelő közelében, tábort vert. A folyó völgye az átkelőnél 400—750 m széles és 3,5 km hosszú, a völgyet mindkét parton sziklás, meredek hegyvonulatok ölelik körül.[173] Tegetthoff nem intézkedett időben a tábor biztosításáról, csak a táborba érés után küldött az átkelő feletti tetőkre, valamint a folyó bal partjára néhány századot.[174] A felkelők, Hadzsi Jamaković vezetésével, az átkelőt körülvevő hegyek gerincén és lejtőin, a Bosznát kísérő magaslatoknak a folyó felé tartó, fátlan nyúlványain vetették meg a lábukat. A védelem súlypontját a bal parton hozták létre. Mintegy 2,5 km széles védelmi vonalat alakítottak ki 1500—1600 felkelővel, úgy, hogy a védelmi vonal jobbszárnya a folyóra támaszkodott. A folyó túlsó partján 1,5 km szélességben folytatódott az egy karaulával megerősített vonal, amelyet 6—800 fő szállt meg.[175] Az átkeléshez Tegetthoffnak csak egy komp állt rendelkezésére, mellyel egyszerre 30 embert vagy 3 kocsit lehetett átszállítani, s a hadosztálynak ezzel a járművel kellett a túlsó partra jutnia.[176] A felkelők, zömükben környékbeli lakosok, az átkelőt kényelmesen tűz alatt tarthatták.[177] A hadosztálynak a felkelők közvetlen közelségéről nem volt tudomása, a táborba ért katonák lerakták a fegyvereiket, fáért, vízért mentek, hogy előkészüljenek a főzéshez.[178] A nyugvásbiztosító alegységek még nem értek a helyükre, a menetbiztosítók pedig, a bal partra küldött két szakasz kivételével, bevonultak. Jogosnak tűnik Freytag-Loringhoven kritikája: „Ha már az előnyomulás alatt a Boszna mindkét partján, az erdős magaslatokon 2—2 század járőrláncba szétbontakozva, s közvetlen mögöttük támogató alegységek haladnak, és ugyenezen századok a nyugvásra való átmenetnél a biztosítást átveszik, akkor nem történhet meg, hogy egyszerre kerülnek ellenséges tűzbe a biztosító részlegek és a táborozó zöm."[179]

A felkelők első lövése akkor dördült el, amikor a komp először fordult, hogy a bal partra küldött nyugvásbiztosítókat átvigye. A lövésre az egész védelmi vonal gyalogsági tüze következett. A táborra, a kompra, a bal parton éppen beér-

172 KA AFA 13-8-250/19. Philippović beszámolója Szarajevó bevételéről. HL 1756. o.
173 KA AFA 13-8-226. Tegetthoff beszámolója az ütközetről. HL 1755. dob.
174 Uo.
175 KA AFA 13-8-241/38., 13-8-226. HL 1755. dob.
176 KA AFA 13-8-226/26. HL 1755. dob.
177 KA AFA 13-8-241/38. HL 1755. dob.
178 KA AFA 13-8-226/7. HL 1755. dob.; A Die Occupation . . . a 377. oldalon azt írja, hogy a biztosító alegységek már a táborba vonulás előtt látták a felkelőket. Ez lehetséges, de akkor miért nem értesítették a hadosztályparancsnokot? A menetbiztosítók és a zöm között optikai jelzőrészlegek tartották a kapcsolatot. KA AFA 13-8-226. HL 1755. dob.
179 *Freytag—Loringhoven:* i. m. 61. o.

kező két szakaszra záporoztak a lövedékek. Délután egy óra volt.[180] Tegetthoff azonnal tüzelőállásba vitetett két üteget, és lövette a bal parton húzódó védelmi vonalat. A tüzérségi tűz fedezete alatt az utászok megfeszített erővel szállították át a századokat.[181] A bal partra érkezett alegységek az átkelővel szembeni magaslatról a felkelőket rohammal visszaszorították. 15 óra körül már három vadász század ékelődött be a védelmi vonalba. Az egyik század ellen 60—70 gyalogos és 12—15 lovas vakmerő ellenlökést hajtott végre, az ütegek tüzérségi tüze azonban az ellenlökő csoportot szétverte. A felkelők lassan hátrálni kezdtek, és 17 órakor a bal parton a harc befejeződött. A jobb parton csak tűzpárbaj folyt, majd 17 óra után a tüzérség áthelyezte tüzét a karaulára és környékére, melynek hatására a felkelők 18 órakor feladták védelmi vonalukat, és elvonultak.[182]

Az oszlopnak augusztus 16-án, a menetterv szerint, pihenőt kellett volna tartania. A befutott hírek, valamint a kakanji csata alapján Tegetthoff bizonyos volt abban, hogy Visokónál komoly ellenállásra számíthat, amelynek áttörése időbe telik. A megadott napon azonban Szarajevóhoz akart érni, hogy a város elfoglalásában részt vegyen.[183] A kakanji ütközet hatására menetét három oszlopban kívánta végrehajtani. Jobbra, a Hum hegy felé, Han Belalovac irányában, Dreger ezredes vezetésével két zászlóaljat és négy hegyi ágyút különített ki, amire korábban még Philippović adott parancsot. Bal oldalvédként, a Boszna jobb partján, két zászlóaljat hagyott. Az oldaloszlopoknak a főoszlop előtt négy órával kellett indulni. Az út az átkelőtől Visoko felé a Boszna szorossá szűkült völgyében vezetett. A szoros Kolotićnál egy 450—550 m széles, 700 m hosszú völgybe torkollott, aminek végét a folyó kanyarulatánál egy hegy zárta le. A középső oszlop élzászlóalját 10 órakor, a szorosból kilépés pillanatában, gyalogsági tűz fogadta. Két század szétbontakozott a szoros kijáratánál, a többi azonban bennrekedt. A tüzérek csak két löveget tudtak az úton felállítani, a többinek nem jutott hely.[184] 11 óra felé először egy század, végül egy zászlóalj felkapaszkodott a szoros sziklás falán, átverekedte magát a bozótokon, és elindult, hogy megkerülje a felkelők balszárnyát. Szakadatlan tűzben sikerült megközelíteniük a felkelők állásait, és kétórás tűzharc után visszavonulásra kényszerítették őket.[185] A folyó jobb partján haladó két zászlóalj útközben két falut szállt meg, és lakosait kíméletlenül lefegyverezte. Továbbvonulás közben, 8.30-kor, beleütközött egy felkelő csoportba, melyet üldözni kezdett. A felkelők 10 óra tájban átmásztak egy sziklahasadékon, a túloldalon tüzelőállást foglaltak, és négy óra hosszat mozdulatlanságra kényszerítették a zászlóaljakat, majd elvonultak Visoko felé.[186]

Tegetthoff jobb oszlopa, Dreger ezredes vezetésével, 16-án reggel, az átkelés lassúsága miatt másfél órai késéssel indult a Hum hegy felé. Han Belalovac irányában haladva egy Papratica nevű településről a lakosok tüzet nyitottak az oldalbiztosító századra. Dreger egyik százada kivált az oszlopból, hogy a megtorlást végrehajtsa.[187] A zászlóaljak 13-kor érkeztek Sebinjébe, rövid pihenőt tartottak és indultak tovább. Az élen két század haladt, utána az üteg, majd a zöm. A Hum hegyre kapaszkodva, a falutól 2—2,5 km-re, hirtelen reguláris katonákat, mintegy 400 redifet pillantottak meg, akik mögöttük Sebinje felé közeled-

180 KA AFA 13-8-226/4. HL 1755. dob.
181 KA AFA 13-8-226 és 13-8-226/26. HL 1755. dob.
182 KA AFA 13-8-226. HL 1755. dob.
183 KA AFA 13-8-230. HL 1755. dob.
184 Uo.
185 Uo és 13-8-230/1. HL 1755. dob.
186 KA AFA 13-8-230/7. HL 1755. dob.
187 KA AFA 13-8-229/10. HL 1755. dob.

tek. Dreger a lövegeket azonnal tüzelőállásba parancsolta, a két zászlóaljjal futólépésben egy magaslati helyre igyekezett, szétbontakoztatta őket, és tüzet nyitott az ellenségre.[188] A redifek egy százados vezetése alatt ugyancsak szétbontakoztak, ugyanazt a kedvező magaslatot akarták futva elérni, de elkéstek.[189] A futást nem hagyták abba, szuronyrohamot indítottak Dreger arcvonala ellen, de a heves ágyú- és puskatűzben a roham összeomlott. A redifek számos halottat visszahagyva eltűntek az erdőben.[190] Dreger éjszakára ott maradt Sebinjénél, csak egy erős járőrt küldött Han Belalovac felé. A járőr találkozott Müller eltévedt alegységeivel, tájékoztatta őket a mellékoszlop mozgásáról, majd visszatért Sebinjébe.[191]

A visokói ütközet augusztus 17-én

A kormány felhívására a szarajevói és visokói kerületből hosszabb ideje kisebb-nagyobb csoportokban felkelők érkeztek a visokói táborba, ahol katonák képezték ki őket a hátultöltő fegyverek használatára. A legjobban kiképzettek Zenicába mentek, hogy az ottani felkelés magját képezzék. A többi, mintegy 1800—2000 fő, augusztus 15-e óta tartózkodott a táborban és tanulta a fegyverek kezelését. Amikor megkérkezett a kakanji vereség híre, a visokói bíró Szarajevóba sietett segítségért és augusztus 16-án este 300 redif katonával és két ágyúval érkezett vissza.[192] A felkelők parancsnoka, Hadzsi Jamaković 17-re újra passzív védelmet szervezett, mint Kakanjnál, ezúttal azonban arra törekedett, hogy a szárnyakat ne lehessen megkerülni. Széles és jó kilövést biztosító arcvonalat képezett, a felkelőket több lépcsőben egymás mögött helyezte el.[193] Az egész arcvonalat és az előtte fekvő, bozóttal benőtt terepet a Boszna két részre osztotta, az út Visoko felé a folyó bal partján vezetett. A bal parti arcvonal a Kralnjevac hegy északi lejtőjén húzódott, amelyet egy Saban nevű albán vezetésével 8—900 fő szállt meg, egy ágyúval. A felkelők egy része lövészgödröket ásott magának, a többi a terep kínálta lehetőségeket használta fedezékként. A jobb parti védelem parancsnoka Hadzsi Jamaković lett, aki az 1300—1400 felkelőt, köztük a redifeket is, a Vratnica fiatal erdővel bevont hátán és nyugati lejtőjén helyezte el, egy ágyút pedig a vonal mögött állított fel.[194]

Tegetthoff részben tudott a felkelők készülődéseiről, ezért erősebb oldalvéddel akarta megszervezni támadó menetét. Dregerre azonban nem számíthatott, mert csak éjszaka kapott hírt tőle, hogy reggel 5-kor indul Visoko felé. A távolság miatt Dreger két zászlóalja és hegyi ütege nem érkezhetett meg időben, ezért két századból új oldalvédet szervezett. Bal oszlopként 6 századot és két hegyi ágyút indított útba Kaltenbrunner alezredes vezetésével a Boszna jobb partján.[195] Az oldaloszlopok 5.30-kor, a főerők 7.30-kor kezdték meg a menetet. A bal oszlop és a zöm már 8 óra előtt az ellenség gyalogsági és ágyútüzébe került. Az oszlopok szétbontakoztak és 10 óráig halogató harcot vívtak a jelentős távolságról tüzelő ellenséggel. Kaltenbrunner takarékoskodni akart a lőszer-

188 Uo. és 13-8-229/11. HL 1755. dob.
189 KA AFA 13-8-229/10. HL 1755. dob. Egy fogságba esett török katona vallomása szerint. A katonát feltehetőleg nagyon megverték, mert Dreger feljegyezte, hogy „utólag megsebesült".
190 KA AFA 13-8-229/11. HL 1755. dob.
191 KA AFA 13-8-229/10. HL 1755. dob.
192 KA AFA 13-8-241/38. HL 1756. dob.
193 KA AFA 13-8-241/25. HL 1756. dob.
194 KA AFA 13-8-241/38. HL 1756. dob.
195 KA AFA 13-8-241/25. Dreger ezredes még a maga által adott késői indulási időt is megtoldotta egy órával. Csak az ütközet befejezése után érkezett Visokóba.

rel, szüneteket tartott, amitől a felkelők felbátorodtak, a sűrű bozótban előrelopakodtak, és 11 óra körül, közvetlen közelről, szörnyű kiáltásokkal rávetették magukat a századokra. A katonák megrémültek, és eszeveszett futással menekültek. Kaltenbrunner egyetlen tartalék századát személyesen vezette szuronyrohamra, sikerült a felkelőket, majd menekülő századait megállítani. Helyzete azonban csak átmenetileg javult meg. Jamaković parancsot adott Kaltenbrunner arcvonalának megkerülésére,[196] amit Tegetthoff tüzérségi tűzzel sem tudott megakadályozni.

Ezalatt a Boszna bal partján harcoló két zászlóalj közül az egyiknek sikerült felkapaszkodnia a Kralnjevac hegyre, úgy, hogy az egyik század egy sziklahasadékot talált, amin keresztül észrevétlenül be tudott szivárogni a felkelők vonalába. A század közvetlen közelről tüzet nyitott a védőkre, és beékelődött soraikba. 11.30 körül a felkelők elhagyták első védelmi vonalukat és a másodikba vonultak vissza.[197] A zászlóalj azonban erőszakosan folytatta előnyomulását. Saban védelmi vonala rövidesen megingott.[198] A balszárnyra nehezedő nyomást Tegetthoff két század harcbavetésével csökkentette, Kaltenbrunner hátrálását megállította.[199] 12.30-kor a felkelők balszárnya összeomlott, Saban és csoportja elmenekült. Tegetthoff 13 órakor már bevonult Visokóba, ahol a még ellenálló lakosokat lemészároltatta.[200] Jamaković, Saban futását látva, lassan visszavonult a Vratnica hegyig, majd belátva, hogy az ellenállás reménytelen, rendezetten elvonult Szarajevo felé.[201]

Szarajevo eleste augusztus 19-én

Este Tegetthoff oszlopa Visoko mellett pihent. 18 órakor érkezett meg a táborba Philippović hírvivője a másnapi támadási paranccsal,[202] amelyben a hadosztály a Visoko—Szarajevo ÉNY támadási irányt kapta. Az oszlopnak 18-án reggelre Szarajevo ÉNY, Han Seminováchoz kellett érnie, hogy a főoszloppal együttműködve támadjon a városra. Tegetthoff, mivel csapatai fáradtak voltak, a katonák felszerelését kocsikra rakatta, csak fegyvert és némi élelmet hagyott náluk.[203] Hajnali 3 órakor indult, 8-kor zömével már Han Seminovácnál állt, egy órás pihenőt tartott és várta Philippović felbukkanását. Helyette 9.30-kor Philippović parancsa érkezett, hogy állítsa le előnyomulását, mert a főoszlop katonái fáradtak, és 18-ra pihenőt kaptak. Tegetthoff elővéd zászlóaljai ekkor már megszállták a várost közvetlenül uraló Pasan és Kosarsko hegyeket. Szarajevo csendben hevert a lábuk előtt, semmilyen védelmi előkészületet nem láttak. Tegetthoff mégis visszarendelte őket a zömhöz és tábort veretett.[204]

A hadosztályparancsnok durva hibát követett el, amikor kedvező állásait ellenállás nélkül feladta, nemcsak azért, mert másnap ugyanitt harccal kellett előnyomulnia, hanem azért is, mert a hegyi háborúban az oldaloszlopoknak a meglevő viszonyok alapján kell cselekedni és a főparancsnok döntését értelemsze-

196 KA AFA 13-8-241/27. HL 1756. dob.
197 KA AFA 13-8-241/25. HL 1756. dob.
198 KA AFA 13-8-241/26. HL 1756. dob.
199 KA AFA 13-8-241/27. HL 1756. dob.
200 KA AFA 13-8-241/25. HL 1756. dob.
201 KA AFA 13-8-241/27., 13-8-241/38. HL 1756. dob. Tegetthoff oszlopa Visokónál 19 halottat, 133 sebesültet és 3 eltűntet vesztett. KA AFA 13-8-241/25.
202 A hírvivő 15 órakor indult, a két oszlop között 17-én este 3 órás távolság volt, amely másnap, Szarajevóhoz közeledve, erősen csökkent. KA AFA 13-8-250/19. Philippović beszámolója a szarajevói ütközetről. HL 1756. dob.
203 KA AFA 13-8-250/20. Tegetthoff beszámolója a szarajevói ütközetről. HL 1756. dob.
204 Uo.

rűen kell végrehajtani.[205] Tegetthoff nem kis éllel jelentette vissza Philippovićnak, hogy „... ha a hadtestparancsnok engedélyezi, holnap napfelkeltekor elfoglalom a Pasan hegyet."[206] Philippović sem maradt adós. Közölte újabb elhatározását, amelyből teljesen kihagyta Tegetthoff oszlopát, csak saját feladatait ismertette, és a végén megjegyezte: Tegetthoff abban a helyzetben van, hogy fentről végignézheti a harcot, esetleg segíthet is, de lemond arról, hogy összeköttetésben álljon vele.[207]

Szarajevót reggel, vagy a délelőtti órákban különösebb áldozatok nélkül el lehetett volna foglalni. A népi bizottság az utolsó ülésen a megadást elfogadta és megbízta Hafiz pasát, hogy a döntésről értesítse a hadtestparancsnokot. Jamaković felkelői a visokói vereség másnapján, a délután folyamán vonultak be a városba. Valószínűleg üldözéstől tartva, kikerülték a Visoko és Szarajevo közötti utat. Jamaković, amint a városba érkezett, azonnal megkezdte a védelem szervezését. Hafiz ekkor már útban volt az osztrák—magyar csapatok előőrsének vonala felé.[208]

18-án délután a felkelők a főoszlop hátában jelentkeztek, egy kocsioszlopot támadtak meg, de az utat fedező gyalogság tüzére eltűntek. A gyalogosok kilenc foglyot ejtettek, akik közül kettőt a helyszínen agyonlőttek, a többit Blazujba szállították, statáriális bíróság elé.[209]

Philippović 18-án délután két huszárszázadot és két hegyi üteget küldött erőszakos felderítésre a város felé. A felderítők háborítatlanul közeledtek Szarajevóhoz, sőt egy lovas járőr még a városba is belovagolt és eljutott a kórházig. Az ütegek a város szélétől 1500 m-re tüzelőállást foglaltak és a város környékén észrevett embercsoportokra tüzet nyitottak. A város felől később egy ágyúval visszalőttek, de ez is hamar elhallgatott. A századok estefelé tértek vissza a táborba.[210] A felderítők jelentették, hogy a várost három oldalról magaslatok veszik körül, csak a nyugati oldalon, a szarajevói medence felől nem. Észak felől a Kobila Glava karéja emelkedik, melynek a városhoz közelebb fekvő hegyei, a Kosarsko és a Pasan dominálnak Szarajevo felett. Délről a Trebević hegység húzódik, a városhoz legközelebb álló része, a Debelo hegy, ugyancsak uralgó magaslat. A medencét kelet felől a kopár Borja brdo zárja le. Szarajevót a Miljačka patak szeli át, mely a Trebević és a Borja brdo között dél felé nyit utat a várost elhagyó forgalomnak. Ahol a Miljačka elhagyja a várost, ott emelkedik az erőd, mintegy 150 m-re a város felett, két nagyobb és több kisebb bástyával. A felderítők szerint az erőd védelemre csak relatíve alkalmas, mert falai helyenként düledeznek. Az erőd eleste a város elestét jelenti. A felderítők közölték még, hogy ellenállásra utaló előkészületeket az erődben, továbbá a Blazujból Szarajevóba vezető út mentén, a Debelo brdo ÉNY-i lejtőjén láttak. A felkelők sáncokat emeltek és ágyúkat vittek tüzelőállásba.[211]

Tegetthoff parancsnokaival a Kobila Glaváról szemrevételezte a Szarajevó előtti terepet, és megállapította, hogy a védelem legfontosabb pontja a Pasan hegy, egy kopasz, köves magaslat, amelyet a felkelők délutánra megszálltak. Pasan brdótól a Miljačka patakig kertekkel, házakkal, fasorokkal fedett hegyhát húzódik a város északnyugati oldalán, amely akadályozza a belövést a Kosarsko

205 *Freytag—Loringhoven:* i. m. 74. o.
206 KA AFA 13-8-250/20. HL 1756. dob.; Die Occupation ... 418. o.
207 KA AFA 13-8-250/3.
208 Philippović letartóztatta Hafiz pasát és Brodban internálta. KA AFA 13-8-262. HL 1757. dob.
209 KA AFA 13-8-248. HL 1756. dob.
210 KA AFA 13-8-249/5. HL 1756. dob.
211 KA AFA 13-8-250/19. HL 1756. dob.

hegy felől, s a felkelőknek kedvező védelmi vonalat biztosít. A Kosarsko hegy a város nyugati peremén emelkedik, a Kobila Glava felől akadálytalanul meg lehet közelíteni, ahonnan az előbbi hegyhát védőit tűz alá lehet venni. A támadás legnehezebb pontja az erőd, mert 4 m magas falaival teljesen uralja az előtte fekvő csaknem csupasz terepet. Tegetthoff az erődben öt ágyút figyelt meg.[212] A felderítők azonban nem tudták megállapítani a felkelők számát, összetételét, a reguláris katonák arányát, mert az ellenállás lényegében hajnalra szerveződött meg. Szarajevo meglehetősen kiterjedt, népes város volt, ebből következtetni lehetett az ellenállás nagyságára.[213]

Philippović elgondolása szerint támadási iránynak a Blazuj és Szarajevo közötti úttól délre fekvő, a medence déli peremén húzódó hegyvonulat látszott alkalmasnak, mert a városba lapályon vezetett az út, amelyet két oldalról védelemre alkalmas magaslatok kísértek. A főoszlop két támadó csoportjának, Kaiffel vezérőrnagy és Villecz ezredes dandárjának, el kellett jutni a Debelo hegyig, ott északnak fordulni és — balszárnyon Villecz, jobbszárnyon Kaiffel — a városba törni. Philippović tudta, hogy Tegetthoff a súrlódás ellenére a Pasan hegyen keresztül az erőd ellen fog támadni, s ezt haditervében is rögzítette. A főoszlop erőelosztásakor a tüzérség az eddigieknél nagyobb súlyt kapott. Kaiffel dandárja 4 és fél zászlóaljból és 12 (4 hegyi és 8 könnyű) lövegből állt, Villecz 3 zászlóaljának 16 nehéz löveg, a két zászlóaljnyi hadtest-tartaléknak 8 könnyű löveg jutott. Tegetthoff egyik dandárja, Lemaic ezredes vezetése alatt, 4 zászlóalj és 4 hegyi ágyú erővel azt a feladatot kapta, hogy a Kobila Glava felől DK-i irányban a Pasan hegyen át támadja meg az erődöt, és foglalja el. Müller vezérőrnagynak 2 és fél zászlóaljjal és 12 hegyi ágyúval a Kosarsko hegy felől, a város ÉNY-i peremét védő, a Pasan hegytől induló hátat kellett birtokba venni, és onnan a városba törni. Csatlakozási pont a két dandár között a Pasan hegy nyugati lejtője volt.[214]

A várost 7.30-ig sűrű köd borította.[215]

Legkorábban, 2.30-kor, Lemaic dandárja indult a Kobila Glaván át a Pasan hegy felé. Az élzászlóalj először a keskeny és meredek hegyi úton egyesével, majd öt óra után, a felkelők vonalához közel, rajvonalban haladt előre. A felkelők ilyen korai támadásra nem voltak felkészülve, a Pasan hegyen gyenge ellenállást tanúsítottak és röviddel 6 óra előtt feladták hevenyészett sáncaikat. A dandár felzárkózott az élen haladó zászlóaljhoz, szétbontakozott a hegytől keletre, az erőd ellen indult; az üteg a hegyen tüzelőállást foglalt és támogatta az előnyomulókat. A felkelők az erődből, az erőd előtti sziklás terep fedezékei mögül ágyú- és puskatűzzel védekeztek, sőt, a dandár arcvonalának meghosszabbításában, a Borja brdo lejtőin, újabb csoportok bukkantak fel és oldalazó tűz alá vették a támadókat. Az előnyomulás kifulladt. Lemaic kénytelen volt egy zászlóaljat balra küldeni, hogy a kellemetlen oldaltámadóktól megszabaduljon, a többivel pedig szakaszosan mozgott előre. 8 órától kezdve egymás után több szuronyrohamot indított az erőd előtti terepen befészkelt ellenség ellen. Végre 10 órára sikerült a felkelőket az erődbe szorítania, de nem követhette őket, mert a védők erős tüzérségi és gyalogsági tüzükkel lehetetlenné tettek minden

212 KA AFA 13-8-250/20. HL 1756. dob.
213 Az 1879-es népszámlálás adatai szerint 6110 házban 21 377 fő lakott, ebből 14 848 mhomedán, 3747 görögkeleti, 698 katolikus és 2077 izraelita. (Militär-statistische Uebersicht... 6—7. o.) Az ostrom idején a lakosság száma, a menekültek és a városba visszavonult felkelők miatt, több lehetett.
214 KA AFA 13-8-250/19. HL 1756. dob.
215 Uo.

mozgást. A dandár mozdulatlan maradt 13 óráig, amikor a városban a helyzet gyökeresen megváltozott.[216]

Müller 3-kor indult, 4-kor már a Kobila Glaváról ereszkedett lefelé és Lemaiccal együttműködve foglalta el a Pasan hegyet. A felkelők a hegy déli, délnyugati lejtőjén a város felé húzódó hegyháton kapaszkodtak meg. Az erőd lövegei Müller alegységeit, sőt a Kosarsko brdo közelébe előrevont ágyúit is tűz alatt tartották. A hegyi ágyúk ekkora távolságról nem tudták viszonozni a tüzet. 9.30-kor déli irányból Villecz megközelítette a várost, súlyos harcban elfoglalta a Debelo hegyet és rövidesen lehetőséget teremtett, hogy Müller arcvonalával érintkezésbe lépjen. Nehéz lövegei egy részét a Kosarsko hegyre vezényelte, ahonnan tüzet nyitott az erődre és az előtte húzódó hegyhátra. 11 óra körül a felkelők lövegei elnémultak. Müller az ütegek tüzének fedezete alatt 8 századdal Szarajevo északnyugati városrésze felé szorította a felkelőket. 11 órakor elérte a szélső házakat, az ütegek a városra helyezték át a tüzüket, a századok pedig betörtek az égő Szarajevóba.[217]

Philippović oszlopa, miután Tegetthoffal nem szervezte meg az együttműködést, később lépett harcba. Kaiffel és Villecz dandárjai reggel 5-kor indultak el a blazuji táborból. Villecznek Ilidzse mellett egy óra pihenőt kellett tartania, hogy Kaiffelnak időt hagyjon a Szarajevótól délre húzódó szétbontakozási terepszakasz eléréséhez. A felderítők azonban azzal a meglepő hírrel tértek vissza, hogy a szarajevói úttól délre, a Fratinselo nevű kísérő hegyvonulaton nem találtak felkelőket. Villecz a magaslatot azonnal megszállta, lövegeket vitetett fel, és 8-tól tűzzel támogatta Kaiffel dandárjának menetét, akit kisebb felkelő csoportok zavaró tűz alatt tartottak. Villecz zászlóaljai a várostól délnyugatra bontakoztak szét: két zászlóalj a Fratinselo hegyvonulat északi lejtőjén, egy tartalékként a szarajevói úton. A Frantinselo északi lejtője sziklás és meredek, a város felé nehéz volt leereszkedni, a felkelők pedig a Debelo hegyről igen heves tűzzel akadályozták az előremozgást. A katonák lépésről lépésre, a sziklák közt fedezékeket keresve haladtak előre, lekötötték a hegyet védők figyelmét. Ezalatt a tartalék zászlóalj az út két oldalán szétbontakozott és a felkelők háta mögött megközelítette a város nyugati bejáratát, sőt 11 órakor már a városban harcolt. A felkelők két tűz közé kerültek, kiürítették a Debelo hegyet és a városba hátráltak. Villecznek a Fratinselón elhelyezett lövegei az erődöt lőtték, a nagy távolság miatt azonban semmilyen eredményt nem értek el, ezért a tüzérfőnök parancsára átvonultak a Kosarsko hegyre, Müller arcvonala mögé.[218]

Kaiffel dandárja, a főoszlop jobbszárnyán, reggel 6 órára csaknem befejezte a város bekerítését, amikor a Szarajevótól délre fekvő dombokról erős tűzbe került, és szétbontakozott. A szétbontakozás a medencét borító sűrű köd ellenére sikerült, csak egy alegység tévedt el. A dandár előremozgását igen megnehezítették a felkelők, akik a Debelo hegyet és néhány kiemelkedő pontot szálltak meg és távolról puskatűzzel, valamint egy ágyúval hatásosan zárták le az előttük fekvő terepet. Felkelő csoportok bukkantak fel a dandártól jobbra is és zavarták az előnyomulást, ezért Kaiffel kénytelen volt kelet felé néhány szakaszszal új arcvonalat nyitni, és zavaró tűzzel a felkelőket megállítani. Ezen az arcvonalon Szarajevo elfoglalásáig változás nem történt, s ez fontos előnyhöz jut-

216 KA AFA 13-8-250/35. Lemaic ezredes beszámolója Szarajevó bevételéről. HL 1756. dob.; 13-8-250/56. Az 52. gyalogezred parancsnokának beszámolója Szarajevó bevételéről. HL 1756. dob.

217 KA AFA 13-8-250/20., 13-8-250/51. Müller beszámolója az ostromról.; 13-8-250/29. A 12/7. nehéz üteg parancsnokának beszámolója az üteg működéséről, 13-8-250/19. HL 1756. dob.

218 KA AFA 13-8-250/19., 13-8-250/26. Villecz beszámolója a dandár harcáról. HL 1756. dob. 13-8-250/27. A 46. gyalogezred parancsnokának beszámolója a harcról. HL 1756. dob.

tatta a felkelőket. Kaiffel ugyanis nem jutott ki a Miljačka völgyéig, a városból kivezető útig. A teljes körülzárás tehát nem sikerült. A dandár 8.30-ra elnémította az ágyút, 9 óra körül megközelítette a dombokon védekezők arcvonalát, majd Villecz zászlóaljaival együttműködve jobbról megkerülte és 10 óra után visszavonulásra kényszerítette a felkelőket.[219] Délelőtt 11 órára a felkelők védelme a város körül összeomlott, csak az erődtől északra állta a támadók nyomását. A Müller alárendeltségébe tartozó 46. gyalogezred 11 órától véres utcai harcot vívott a város északnyugati részében és a Miljačka mentén szívósan védekező felkelőkkel. Villecz egyik zászlóalja nem sokkal később délről tört be Szarajevóba. A támadókkal szemben fegyvert fogott a lakosság. Asszonyok, gyerekek rohantak az első vonalba, vagy eltorlaszolták a kis ablakokat a házak földszintjén, és a felbukkanó katonákra az utcákon emelt fedezékek mögül, a házak emeleti ablakaiból, a tetőkről zúdítottak gyilkos tüzet. A támadóknak minden házat külön kellett megrohamozni, vagy felgyújtva megsemmisíteni. Egyre több alegység harcolt már a városban. Kaiffel és Villecz zászlóaljai a Miljačkától délre, Müller egész dandárja a város nyugati—északnyugati részében igyekezett megtörni a lakosság ellenállását. A mohamedán negyedben borzasztó küzdelem folyt. A városban rekedt török katonák, csendőrök, a vidéki menekültek — köztük a montenegrói, niksiči, a szarajevói lakosok, legnagyobbrészt szegény kézművesek, kereskedők, köztük öregek, gyerekek, asszonyok, fiatal lányok — kétségbeesetten védekeztek, lőttek az égő házak pinceablakaiból, a kertekből, a minaretek tetejéről. A katonák lépésről lépésre, utcáról utcára haladtak előre, irgalmatlanul lelőttek mindenkit, aki útjukba akadt; a minaretekbe menekült nőket a magasból dobálták le, a házakban fegyvert emelő gyerekekkel ugyanúgy végeztek, mint a felkelőkkel. A „bosnyák Zaragoza" égő házaival, halottaival, haldoklóival, életben maradt lakosságával délutánra az osztrák—magyar csapatok birtokába került. Az erőd védői a Miljačka völgyében délre, a hegyek közé menekültek.[220]

Szarajevo elfoglalása Philippović személyes sikere volt, mert vállalta a kockázatot, előrenyomult, hogy megfossza központjától a felkelést és elvágja egymástól a Bosznia különböző vidékein összpontosuló felkelő csoportokat. Magától értetődő volt azonban, hogy a 13. hadtest, 78 000 fős létszámával, nem tudja az okkupációt befejezni, sőt a mintegy 200 km hosszú hadtápvonalakat sem tudja tartósan védeni. Philippović csak arra vállalkozhatott, hogy az erősítések beérkezéséig megakadályozza a felkelők nagyobb erőinek összevonását és megtartja az elfoglalt összeköttetési vonalakat. Ferenc József augusztus első napjaiban már küldött erősítéseket a hadtest után,[221] az augusztus 3. és 10. között lezajlott ütközetek hatására mozgósított két hadosztályt és két dandárt.[222] Mindez azonban kevés volt. A vezérkar becslése szerint a felkelés hatalmas tömegeket ragadott magával, a fegyverben állók száma elérte a 134 000 főt.[223] Az okkupációt a tél beálltáig be kellett fejezni, mielőtt az utak járhatatlanokká válnak. Szükség volt tehát újabb erők mozgósítására. Az uralkodó augusztus 20-án elrendelte

219 KA AFA 13-8-250/19., 13-8-250/21. Kaiffel beszámolója a dandár harcáról. HL 1756. dob.
220 KA AFA 13-8-250/18., 13-8-250/19., 13-8-250/20., 13-8-250/21., 13-8-250/26., 13-8-250/27., 13-8-250/33., 13-8-250/37. HL 1756. dob.
A 38. gyalogezred 1. zászlóaljának parancsnoka írta, hogy ha egy házba bejutottak, a lakókat az udvarra kergették, s ha valaki ellenszegült, mindenkit agyonlőttek. 13-8-250/38. HL 1756. dob. *Georg Holtz:* Die letzten Kämpfe und der Heimmarsch Stern. Wien und Leipzig, 1908. 3. *Carl Braum:* Sarajevo 1878. Davael, Leipzig, 1907. 61—70. o.
221 Elsősorban műszaki és szállító századokat. L.: a 92., 93., és 94. lábjegyzeteket.
222 KA MK 97-9/2 ex 1879.
223 Haus-Hof und Staatsarchiv. Protokoll des Gemeinsames Ministerrates. 19. August 1878.

további négy hadosztály és egy lovasdandár mozgósítását, és így az okkupáció befejezésére összesen 11 hadosztály, két lovasdandár és 276 löveg sorakozott fel.[224] Mintegy 200 000 első vonalbeli katona tudta csak megtörni október végéig tartó súlyos harcokkal a felkelők ellenállását, elfoglalni egész Boszniát és Hercegovinát.

Ласло Бенце

ОПЕРАЦИИ ГЛАВНОЙ КОЛОННЫ 13 ИМПЕРАТОРСКОГО И КОРОЛЕВСКОГО КОРПУСА В БОСНИИ В ПЕРИОД С 29 ИЮЛЯ ПО 19 АВГУСТА 1878 ГОДА

Резюме

Правящие круги Австро—Венгерской Монархии считали опасными для себя условия мирного договора, заключенного в марте 1878 года в Сан-Стефано, так как вследствие его усилились позиции России на Балканах, а получившие независимость южно-славянские национальные государства влияли на южно-славянские национальности Монархии, усиливая их стремления к отколу от Австро—Венгрии. Министр внешних дел граф Дюла Андрашши заручился поддержкой руководящих кругов еворпейских держав: конгресс в Берлине присудил Австро—Венгерской Монархии Боснию и Герцеговину, которые входили в состав турецкой империи. Турция делала вид, что приняла это решение, однако тайно из Турции было вывезено значительное количество военного имущества на территорию, которую предстояло оккупировать Австро—Венгрии. В Сараево мусульманское население подняло мятеж, сумело добиться присоединения к нему регулярной турецкой армии и приобрело поддержку живущих в городе православных христиан. Было сформировано временное правительство, которое приступило к организации вооруженного сопротивления. Большинство провинциальных городов присоединились к восстанию.

Франц Иосиф мобилизовал на оккупацию южно-славянских территорий четыре дивизии, всего 78 000 человек. Командующий отмобилизованными войсками генерал-фельдмаршал Иосиф Филиппович решил продвигаться по долине реки Босны и Врбас во внутренние районы страны, соответствующим образом обеспечивая при этом фланги. Перед главной колонной, в состав которой входили четыре бригады, общей численностью 30 000 человек и 48 орудий, была поставлена задача продвигаться вперед по дороге, проходившей в долине р. Босны, и занять Сараево. Командирам были отданы приказы об обеспечении мирного характера оккупации, дабы избежать видимости завоевания. В первые дни выступления колонны восставшие дали ей возможность беспрепятственности произвести марш, однако 3 августа у пункта Маглайа был совершен налет на один гусарский эскадрон. Это вооруженное столкновение явилось поворотным пунктом в оккупационной операции. Ее мирный характер был прекращен. Успех придал смелости населению, которое перешло на сторону восставших. Франц Иосиф дал указ солдатам считать повстанцев ревлюционерами-анархистами, коммунарами и уничтожать их. Главная колонна в ходе продвижения вперед вела авангардные бои в селениях Кошна и Маглай. Не далеко от села Зепче произошло сражение. Повстанцы потерпели поражение. Филиппович проанализировал опыт, приобретенный в ходе первых вооруженных столкновений, и разработал способ ведения боя с пассивной линейной обороной восставших. Он пришел к выводу, что исход битвы будут решать фланговые колонны, которые, продвигаясь вперед по возвышенностям, находившимся вдоль долины, окружат фланги противника и нанесут ему удар с фланга и сзади. На этом направлении будут находиться некоторые части и основные силы артиллерии, которые затяжным боем с фронта свяжут силы противника. Численный состав фланговых колонн возрастал от сражения к сражению, против Врандукского ущелья вперед продвигался уже целый полк и бригада.

Представители правительства в Сараево пытались убедить генерал-фельдмаршала Филипповича приостановить наступление, но их попытки потерпели неудачу.

224 KA MK 97-9/2 ex 1879.

Дивизии, защищавшие фланги главной колонны, в середине августа оказались в тяжелом положении, повстанцы угрожали линии связи. Филипович не повернул назад, чтобы оказать помощь частям, находившимся в стесненном положении, а продолжал держать курс на Сараево. Главная колонная была разделена на две наступательные группировки, двигавшиеся к столице по дорогам, находившимся друг от друга в 10—13 км. Повстанцы попытались задержать войска Филипповича в ущельях лесистого среднегорья около Сараево. Шли тяжелые бои в окрестностях деревень Хан Белаловац, Какань, Клокоти, а затем и при Високо.

Австро—венгерские войска прорвали арьергардные оборонительные рубежи повстанцев и 18 августа прибыли на подступы к Сараево. Временное правительство решило сдаться. Однако во второй половине дня 18 августа прибыли повстанцы, потерпевшие поражение у Високо, мобилизовали население и на рассвете следующего дня завоеватели были встречены таким сопротивлением, о котором накануне вечером еще никто не смел и думать.

19 августа бригады Филипповича наступали на столицу с четырех направлений. К 11 часам дня они перемолоди сопротивление восставших в окрестных горах и ворвались в горящий город. Большая часть населения, в том числе женщины и дети, защищались с отчаянным упорством. Ко второй половине дня прекратились кровавые уличные бои. Центр восстания перешел в руки австро—венгерских войск.

László Bencze

DIE OPERATIONEN DER HAUPTKOLONNE DES K. u. K. 13. ARMEEKORPS IN BOSNIEN, 29. JULI—19. AUGUST 1878.

Resümee

Die herrschenden Kreisen der Österreichisch—Ungarischen Monarchie hielten die Bestimmungen des im März 1878 zustandegekommenen Friedens von San-Stefano für gefährlich, weil dadurch sich die Positionen Russlands in der Balkan verstärkten, und die unabhängig gewordenen Nationalstaaten auf die Abfallbestrebungen der südslavischen Nationalitäten der Monarchie eine Wirkung ausübten. Der Aussenminister Gr. Julius Andrássy gewann die Unterstützung der europäischen Grossmächte: der Berliner Kongress zuerkannte der Monarchie die zum türkischen Reich gehörenden Bosnien und Herzegovine. Türkei nahm die Bestimmung scheinbar an, aber lieferte insgeheim auf die besetzenden Territorien Kriegsmaterial bedeutender Menge. In Sarajevo entfaltete die mohamedanische Bevölkerung einen Aufstand, bewegte zum Anschluss das türkische Militär und erwarb die Unterstützung der in der Stadt wohnhaftigen griechisch-katholischen Elemente. Es entstand eine provisorische Regierung, die die Organisierung des bewaffneten Widerstandes sofort begann. Die Mehrheit der Provinz-Städte schloss sich zum Aufstand.

Der Herrscher von Österreich—Ungarn, Kaiser und König Fraz Joseph liess für die Durchführung der Okkupation 4 Divisionen, insgesammt 78 000 Mann mobilisieren. Der Befelshaber der einmarschierenden Truppen, Feldzeugmeister Joseph Philippović beabsichtigte in den Tälern der Flüsse Bosna und Vrbas in das Innere des Landes einzuziehen — mit entsprechender Flankensicherung. Für die Hauptkolonne bestand die Aufgabe, mit vier Brigaden, d. h. mit 30 000 Mann und 48 Batterie auf der im Bosna-Tal führenden Landstrasse zu vorwärtsdringen und die Hauptstadt Sarajevo zu erobern. Die Kommandanten bekamen Weisungen für die Bewahrung des „friedlichen", den Schein der Eroberung meidenden Charakters der Okkupation. Die Aufständer liessen in den ersten Tagen die Hauptkolonne ungestört marschieren, jedoch überfielen am 3. August bei Maglai eine Husarenkompanie. Der Überfall bedeutete im Laufe der Okkupation eine Wendung. Der friedliche Charakter der Einmarschierung hörte auf. Der Erfolg ermutigte die Bevölkerung und stellte sie auf die Seite der Aufständer. Kaiser Franz Joseph wies die Soldaten die Aufständer für anarchistische Revolutionäre, Kommünards zu betrachten und vernichten. Die Hauptkolonne fechtete während ihres Vormarsches bei Kosna und Maglaj einen Vorhutkampf. Vor der Stadt Septsche entfaltete sich ein Gefecht. Die Aufständer

erlitten eine Niederlage. Feldzeugmeister Philippović bewertete die Erfahrungen der ersten Zusammenstösse und gestaltete die Kampfmethode gegen die passive Linienverteidigung der Aufständer aus. Er stellte fest, dass der Ausgang des Gefechtes von den in der Flanke vorrückenden Kolonnen zu entscheiden sollte, die sich in den die Täler begleitenden Höhen vorwärts bewegen, die Flanke des Feindes umgehen und auf ihn von der Flanke bzw. vom Rücken einen Schlag führen. Auf der Landstrasse aufenthalten nur kleinere Kräfte und der Kern der Artillerie um frontal den Feind mit verzögernden Kämpfen binden zu können. Die Stärke der Seitenkolonnen wuchs von Gefecht zu Gefecht an, gegen den Vranduker Pass drangen schon Regimente, bzw. Brigaden vor.

Die Vertreter der sarajevoer Regierung wollten Feldzeugmeister Philippović überreden den Vormarsch zum stehen bringen zu lassen. Ihr Versuch schlug fehl.

Die die Flanke der Hauptkolonne schützenden Divisionen gerieten in der Mitte August in eine schwere Lage, die Aufständer bedrohten die Verbindungslinien. Philippović machte kein Kehr um die gedrängten Truppen helfen zu können, sondern stetzte seinen Weg nach Sarajevo fort. Er teilte die Hauptkolonne auf 2 angreifende Gruppe und näherte die Stadt auf 2, voneinander auf 10—13 km. liegenden Wege. Die Aufständer versuchten vor Sarajevo in den Engpässen des waldigen Mittelgebirge die Philippović Truppen aufhalten. Bei Han Belalovac, Kakanj, Kolotić, dann bei Visoko folgten schwere Kämpfe.

Die österreichisch—ungarische Truppen durchbrachen die letzten Verteidigungslinien der Aufständer und erreichten am 18.-ten August die Hauptstadt Sarajevo. Die provisorische Regierung entschied sich für die Kapitulation. Aber am 18.-ten August, nachmittag, kamen die bei Visoko eine Niederlage erlittenen Aufständer an, mobilisierten die Bevölkerung und am anderen Tag, bei Morgenlicht bekamen die Eroberer einen Widerstand, den am vorherigen Tage abends noch niemand glauben vermöchte.

Am 19.-ten August griffen die Philippović Brigaden aus vier Richtungen die Stadt an. Bis 11 Uhr vormittag zermürberten sie in den umgebenden Bergen den Widerstand der Aufständer, dann brachen sie in das flammende Sarajevo ein. Die Mehrheit der Einwohner, darunter Frauen und Kinder, verteidigten sich erbittert. Bis nachmittag hörten die blutigen Strassenkämpfe auf. Die österreichisch—ungarischen Truppen nahmen in Besitz das Zentrum des Aufstandes.

V. I. ANANYEV

MAGYAR INTERNACIONALISTÁK AZ ORENBURGI KORMÁNYZÓSÁGBAN

A Nagy Októberi Szocialista Forradalom a marxizmus—leninizmus, a proletár internacionalizmus és a népek barátsága jegyében győzött. Új korszakot nyitott az emberiség történetében, a kapitalizmus bukásának és a kommunizmus megszilárdulásának korát. „A kapitalizmusnak és a kapitalizmus maradványainak megsemmisítése, a kommunista rendszer alapjainak lerakása a világtörténelem most megkezdődött új korszakának tartalma"[1] — fogalmazta meg Lenin. Először Oroszországban sikerült felszámolni minden szociális és nemzeti elnyomást, és megteremteni a szocialista termelési viszonyokat.

Az Októberi Forradalom győzelme megnyitotta országunk előtt a haladás és a felemelkedés útját. A szovjet nép sorsa irányításának a gazdájává vált, elsőként váltotta valóra a béke, a szocializmus és a valódi egyenlőség eszméit.

A Nagy Október nagy hatással volt a nemzetközi forradalmi folyamatra, elősegítette a marxista—leninista ideológia elterjedését, és gyökeresen megváltoztatta az emberiség fejlődésének menetét. Oroszország munkásosztálya és marxista—leninista pártja kiváló példáját szolgáltatta annak, hogy miként kell helyesen összhangba hozni az egymástól elválaszthatatlan nemzeti és internacionális feladatokat.

A szocialista forradalom oroszországi győzelmét melegen üdvözölte a világ proletariátusa, és segítségére sietett a fiatal szovjet államnak. A segítség legragyogóbb példáját a nemzetközi munkásosztály az imperialista intervenció elleni küzdelmével szolgáltatta. A szovjet földön tartózkodó külhoni osztálytestvéreink lelkes támogatásban részesítették néptömegeink forradalmi küzdelmét. A szocialista forradalom és polgárháború idején Oroszország területén több mint 5 millió külföldi tartózkodott.

Az első világháború végéig az osztrák—német szövetség hadseregeinek soraiból több mint kétmillió katona és tiszt került orosz fogságba: németek, magyarok, osztrákok, csehek, szlovákok, bolgárok, törökök, horvátok, bosnyákok, bánsági szerbek, erdélyi románok és szászok, galíciai lengyelek és ukránok. A csehszlovákokból, délszlávokból, a lengyelekből és románokból az antant önkéntes nemzeti alakulatokat szervezett. 1918. március 20-án a kazányi hadkerület adatai szerint az urali körzetben (ide tartozott a vjatkai, a permi, az ufai és az orenburgi kormányzóság) 75 608 külföldi hadifogoly szerepelt a nyilvántartásban.[2] A Központi Hadifogoly- és Menekültügyi Kollégium említett, 1918. május 1-i állapotot tükröző adata szerint az orenburgi kormányzóság területén 12 320 hadifoglyot helyeztek el.[3]

A hadifoglyok száma állandóan változott, mivel egyik munkahelyről a másik munkahelyre, egyik táborból a másikba irányították őket. Egy részük önkényesen elhagyta az Ural vidékét. 1918 márciusától megkezdődött a breszti békeszerződés értelmében történő hadifogoly-hazatelepítés. Az Ural-vidéket átmenetileg megszálló intervenciósok és fehérgárdisták a hadifoglyokat Közép- és Kelet-Szibériába hajtották.

1 *V. I. Lenin:* Művei, 1951. 31. k. 403—404. o.
2 „Uralszkij Rabocsij" 1918. április 2.
3 Centralnij goszudarsztvennij arhiv Oktjabrszkoj revoljucii (a továbbiakban — CGAOR) (Az Októberi Forradalom Központi Állami Levéltára). Moszkva, 33 333. f., 6. op., 25. gy., 5. l.

1918 márciusának végén az urali körzetben 55 093 hadifogoly dolgozott, vagyis az itt-tartózkodók 72,8%-a.[4] A jelzett időben egyetlen vidéken sem volt ily magas a hadifoglyok foglalkoztatási aránya.

A bolsevik pártbizottságok, a munkás- és katonaküldöttek szovjetjei mindent megtettek a hadifoglyok gazdasági helyzetének javítása érdekében, bevonták őket a politikai tevékenységbe. A forradalmi események, valamint a bolsevikoknak a hadifoglyok között kifejtett felvilágosító munkája hatására közöttük is kibontakozott az osztályelhatárolódás. Országunk egy sor körzetében a külföldi munkások és parasztok részt vettek a szovjethatalom kivívásában, igyekeztek tevékenyen segíteni orosz osztálytestvéreiket.

Mindezek eredményeként kialakult a külföldi internacionalisták mozgalma, amely az Októberi Forradalom vívmányainak a védelmét is szolgálta, s tömegméretűvé terebélyesedett. 1918—1920 között a Vörös Hadsereg soraiban több mint 250 000 internacionalista szolgált, köztük több mint 80 000 magyar önkéntes.[5] Aktívan küzdöttek az intervenciósok és a fehérgárdisták ellen.

Orenburgban az első magyar internacionalisták közé tartozott Oleander Pál, Sipka Lajos, Lukács József, Gyurkó Rókus és mások. Mintegy 20 magyar lépett a Vörös Hadsereg első helyi osztagába. Az osztag részt vett a dutovisták Orenburgból történt kiűzésében, valamint a szovjethatalom kivívásában a kormányzóság területén.

A város 1918. január 31-én történt felszabadítása után az internacionalisták száma rohamosan emelkedett. Nagy szerepet játszott ebben Lukács Józsefnek egy vörösgárdista osztag élén való visszatérése a városba. Lukácsot forradalmi tevékenységéért még az Ideiglenes Kormány száműzte a tockiji táborba. Megjelenésével aktívabbá vált a hadifoglyok között végzett politikai munka.

A bolsevikok segítették a szociáldemokrata—internacionalista hadifogolyszervezetek megalakítását. Kezdetben a táborokban, illetve azoknál a vállalatoknál jöttek létre sejtek, ahol hadifoglyok dolgoztak. Később megalakultak a szociáldemokrata—internacionalista városi szervezetek is, majd a kormányzóságiak, végül az Ural-vidéki helyi csúcsszerv.

1918 márciusában egy hadifogolygyűlésen megalakították az internacionalista szociáldemokraták orenburgi bizottságát, amit emigráns kommunisták bizottságának is neveztek. A bizottság titkárává Lukács Józsefet választották. Aláírása szerepel azon a levélen, amellyel Lenint informálták a fontos eseményről.

Az említett bizottság kéréssel fordult a kormányzósági szovjet végrehajtó bizottságához, hogy a pályaudvaron szolgálatot teljesítő ügyeletesek, valamint a járásokba irányított szervező agitátorok számára utaljanak ki 20 puskát és 20 pisztolyt. A bizottság elhatározta, hogy „valamennyi hadifoglyot nevezzenek ezentúl emigráns kommunistának". A határozat nem volt eléggé átgondolt, figyelmen kívül hagyta a táborokon belüli osztálypolarizálódást, nem vette számításba az ellenséges propagandát, az emberek tekintélyes részének vallási meggyőződését, nacionalista előítéleteit. Távolról sem minden hadifogoly volt kész arra, hogy belépjen a szociáldemokrata szervezetbe és magáévá tegye az internacionalista álláspontot. Elnevezésük megváltoztatásától nem volt várható, hogy nézeteik is egy csapásra megváltoznak.

A hadifogolytáborokban folyó munkára az internacionalisták szervezete nagy figyelmet fordított. Az OK(b)P városi bizottsága és a Forradalmi-Katonai Bizottság aktív támogatása és segítsége mellett az internacionalisták bizottsága

4 „Uralszkij Rabocsij" 1918. április 2.
5 Gyelo trudjascsihszja vszevo mira. Moszkva, 1957. 45. o.

megalakította az „Emigráns Kommunisták Légióját". Parancsnoki beosztásokba kerültek Oleander, Lukács, Sipka, Gyurkó és a szerb Juricek. Április elején a légió állománya 382 főből állott.[6]

A Forradalmi-Katonai Bizottság engedélyezte, hogy a légió a 104. tüzérezred kaszárnyájának első emeletén rendezze be szállását, nem messze a városi bazártól. Néhány tucat fegyvert is kiadtak, az emberek egy részét régi típusú Berdan puskával fegyverezték fel. Fegyver azonban nem jutott mindenkinek, és a meglevőkhöz is darabonként 10—10 töltény állt csupán rendelkezésre.[7]

A légió harcosai őrizték a város fontos katonai objektumait: a Forradalmi-Katonai Bizottság épületét, a lőszer- és fegyverraktárat. A kormányzósági Cseka megbízása alapján spekulánsokat tartóztattak le és lefoglalták a náluk levő árukészletet. A légió a Vörös Hadsereg más alakulataival és a vörösgárdista osztagokkal karöltve aktívan küzdött az ellenforradalom ellen, felkutatta a rejtőzködő dutovistákat. Gyakran teljesítettek szolgálatot a város utcáin, hogy felismerjék az átöltözött fehérgárdista tiszteket. A légiónak egy őrjárata például a Nyikolajev (ma Szovjet) utcán leleplezett, letartóztatott, és a népi katonai őrség parancsnokságára kísért 13 fehér tisztet. A letartóztatottakról kiderült, hogy egy illegális fehérgárdista szervezet tagjai, akik felkelést készítenek elő a városban.

Az internacionalisták vállvetve küzdöttek az orenburgi munkásokkal, rendíthetetlen, fegyelmezett harcosok voltak. A magyar önkéntesek gyakran mondogatták: „Mivel vörösök vagyunk, a bolsevikok utasításait teljesítjük."[8] E szavak tükrözik Oroszország dolgozóinak és a külhonos internacionalisták céljainak egységét.

A forradalmi parancsnokság a légióra bízta a hadifogolytábor biztonságos őrzésének az ügyét. Naponta ide osztották be az internacionalisták megerősített különítményét. A kapott feladattal sikeresen megbirkóztak.

1918. április 4-én a fehérkozák bandák éjszaka váratlan támadást intéztek Orenburg ellen. Az ellenség fő ereje az előváros irányából támadt, itt rejtegették fegyvereiket is. A váratlan csapás lehetővé tette, hogy a dutovisták gyorsan birtokba vegyék a tüzérségi raktárt, amely az egykori kadétiskolában volt, valamint a város egy sor utcáját. A fehérkozákok véresen leszámoltak a fegyvertelen munkásokkal, kardélre hányták a vörösgárdistákat, nem kímélték az asszonyokat és gyerekeket sem. Egyetlen éjszaka 128 embert gyilkoltak le a hóhérok a város védői és a polgári lakosság közül.

Az ellenség betört a 104. tüzérségi kaszárnyába, ahol a még felfegyverezetlen internacionalisták aludtak. F. A. Juricek visszaemlékezése szerint a részeg kozákok kíséretében a kaszárnyába behatoló tiszt vallatni kezdte az ott tartózkodókat. Azt akarta megtudni, miért a kaszárnyában és nem a piaci épületekben berendezett táborban tartózkodnak a hadifoglyok. Mivel kérdéseire nem kapott érdemleges választ, elrendelte az elfogottak megtizedelését a kaszárnya udvarán.

A fehérkozákoknak azonban nem sikerült végrehajtaniuk kegyetlen tervüket. Az internacionalisták segítségére sietö vasúti munkások megmentették őket a biztos pusztulástól.[9] A vasúti főműhely munkásaitól kapott fegyverekkel a volt hadifoglyok bekapcsolódtak a városban folyó küzdelembe.

Az Emigráns Kommunisták Légiója nagy szerepet játszott a dutovisták várat-

6 „Izvesztyija Uralszkovo oblszovjeta" 1918. április 26.
7 Centralnij goszudarsztvennij arhiv Szovjetszkoj Armii (a továbbiakban — CGASZA) (A Szovjet Hadsereg Központi Állami Levéltára). Moszkva, 28 361. f., 2. op., 74. gy., 8. l.
8 Uo.
9 Partyijnij arhiv Orenburgszkovo obkoma KPSZSZ (a továbbiakban — PAOO) (Az SZKP Orenburgi Területi Bizottságának Pártlevéltára). Orenburg. 6002. f., 1. op., 419. gy., 4. l.

lan orenburgi támadásának a visszaverésében is. Felfegyverzett alegységei elsőként szálltak harcba a fehérkozákokkal és feltartóztatták őket, míg mozgósítani sikerült a munkásosztagokat. Keményen védték az internacionalisták a Vörös Gárda parancsnokságát és a helyi hadügyi népbiztosság épületét. A magyar géppuskások a dutovisták több támadását vetették vissza, az ellenség itt nem nyert tért. A vörösgárdisták, a munkásosztagok és az internacionalisták április 4-én a déli órákig teljesen megtisztították a várost a fehérkozákoktól. Két nap múlva Orenburg lakói szomorú szívvel kísérték utolsó útjukra a város védelmében elesett hősöket. A Park sugárút és a Zwilling utca között, a Politikai Felvilágosítás Háza mellett, az SZKP városi bizottságának közelében, közös sírba helyezték népeink elesett fiait és az internacionalistákat.

Az áprilisi események kemény próbát jelentettek az internacionalista légió számára. Ezt követően valahogy könnyebbé vált az agitációs-toborzó munka a hadifogolytáborban. Az internacionalista bizottság fokozta az agitációt: április első felében a létszám megkétszereződött. Gépfegyvereket és egy tüzérüteget kaptak, és valamennyi harcost elláttak fegyverrel.

1918 tavaszán ismét aktívabbá váltak az urali és orenburgi fehérkozákok. Szamarából katonai alakulatokat indítottak útnak ellenük, köztük a Szamarai Kommunárok Osztagát, melynek komisszárja Sziklai Sándor volt. Több mint 200 magyar szolgált az alakulatban.[10]

A Szamarai Kommunárok Osztaga egy sor sikeres ütközetet vívott a Szamara—Orenburg közötti vasútvonal mentén (Novoszergijevszka, Platovka, Pervolockaja állomásoknál). Ezt követően az internacionalista osztag részt vett a Csornij hegylánc alatt, a Donguzszkaja állomásnál lefolyt harcokban. A parancsnokság gyakran bevetette Orenburg környékén a dutovisták támadásainak visszavetése érdekében is.

A kedvezőtlen körülmények, az ellenfél nyomasztó erőfölénye következtében a szovjet csapatok kénytelenek voltak 1918. július 2-án kiüríteni Orenburgot. A vörösök fő erői vasúton Aktyubinszk irányába vonultak vissza. Több mint száz szerelvény kígyózott mintegy 30 verszta hosszúságban, fegyverrel, hadianyaggal, értékekkel és élelemmel megrakva.

Az Emigráns Kommunisták Légiója, a Szamarai Kommunárok Osztaga és a Muzulmán Zászlóalj alkotta a visszavonulást fedező utóvédet. A dutovisták elkeseredett támadásokkal és meglepetésszerű rajtaütésekkel igyekeztek birtokba venni a szerelvényeket. A legkomolyabb harc Ileckaja Zascsita (ma Szolj-Ileck) előterében bontakozott ki. Itt 36 vöröskatona, köztük több internacionalista önkéntes esett el.

Az Orenburgból érkezett egységeket a turkesztáni hadseregbe sorolták, amely az Aktyubinszki Fronton a dutovistákkal szembenálló szovjet csapatok fő erejét képezte. A hadsereg parancsnoka, G. V. Zinovjev, megbízta Sipeket és Oleandert, hogy az Emigráns Kommunisták Légiója állományára támaszkodva alakítsanak internacionalista ezredet. A feladat végrehajtásába bevonták Lukácsot, Gyurkót, Gábort és Juricéket. Az egység a 3. internacionalista ezred nevet kapta, és általa jelentősen megnövekedett a turkesztáni hadsereg harcértéke. „A visszavonulás zavart okozott a turkesztáni hadsereg soraiban — írta annak egykori parancsnoka, Zinovjev. — Mindjárt megszervezése után az internacionalista ezred kitűnt fegyelmezettségével, kiképzési színvonalával, állóképességével, és e példa nyomán sikerült létrehozni a Turkesztáni Vörös Hadsereget."[11]

10 Borci za narodnoje gyelo. Kujbisev, 1965. 256. o.
11 Izvesztyija AN Kazahszkoj SZSZR. Szerija isztorii, arheologii, etnografii. Vipuszk 1 (15). 1961. 41. o.

Augusztus közepére az ezred létszáma elérte a 2000 főt. Négy magyar századból, két tatár és baskír századból, egy német századból, egy csehszlovák ütegből, továbbá egy román szakaszból állott. Összesen 28 nemzetiség képviseltette magát benne.

Komoly nevelő munka folyt az internacionalisták között, megmagyarázták nekik az intervenciósok és ellenforradalmárok ellen vívott harc céljait és feladatait. E célból hozták létre az aktyubinszki fronton az agitációs és propaganda osztályt. Vezetését Oleanderra bízták. Az internacionalisták megtanulták gyűlölni az ellenséget, harci tapasztalatokra tettek szert, megszilárdult osztálytudatuk. A politikai munkások az internacionalista alegységek harcosai számára gyűléseket, politikai foglalkozásokat szerveztek.

Nagy felháborodással fogadták az internacionalisták a Lenin ellen elkövetett merénylet hírét. Az ebből az alkalomból rendezett röpgyűlésen a 3. internacionalista ezred harcosai megfogadták: „Mi, volt hadifoglyok, kötelességünknek érezzük, hogy fegyverrel a kezünkben bosszuljunk meg a Lenin elvtárs sebeiből kifolyó minden csepp vért."[12] Táviratot intéztek Leninhez, amelyben mielőbbi felgyógyulást kívántak neki. Esküjüket az internacionalisták harci tettekkel váltották valóra.

A szovjet csapatok keményen állták a dutovisták rohamait és megtartották állásaikat. A 3. internacionalista ezred, más egységekkel szorosan együttműködve, Jajszán állomásért küzdött, amely többször gazdát cserélt. Szeptember elején az állomás végérvényesen a Vörös Hadsereg kezébe került. Az egyik összecsapásban a magyar géppuskások jól irányzott tüze és az ezt követő szuronyroham teljesen felmorzsolta a fehér tisztiiskolások „arany századát", amely a dutovisták oldalán harcolt. Állományába tartozott néhány osztrák—magyar tiszt is, aki a fehérgárdisták oldalára állt. Elkeseredve állapította meg a dutovisták lapja, hogy az említett századot a „vörös magyarok lőtték halomra". Az ellenség így nyugtázta az internacionalisták haditetteit.

Dutov atamánt és környezetét rendkívül aggasztotta az internacionalisták harci jelenléte. Csalással, hazugsággal, a tények félremagyarázásával nemegyszer kísérleteztek, hogy felbomlasszák az internacionalisták sorait.

1918 novemberében a fehérkozákok felderítőik útján különböző helyeken szétszórták a Felhívás a magyarokhoz c. röplapjukat. Arra szólították fel a magyar munkásokat és parasztokat, hogy ne avatkozzanak az orosz ügyekbe és szüntessék meg a harcot az „Önkéntes Hadsereg" ellen. Dutov azonnali hazatérést ígért a magyar internacionalistáknak, ha lefogják bolsevista agitátoraikat, és december 1-ig átadják fegyvereiket a fehérkozákoknak. A provokáció azonban teljes kudarccal járt. A hadsereg internacionalista osztálya gyűlésre hívta össze az ezredben szolgáló magyarokat, amelyen felszólalt Lukács és Oleander. A magyar internacionalisták ismételten megfogadták, hogy még keményebben szorítják kezükben a fegyvert, készülnek a fehérek gyűrűjét áttörő támadásra, és a nemzetközi proletárszolidaritás erősítésével válaszolnak az ellenséges felhívásra.[13]

Fokozatosan nőtt a turkesztáni hadsereg létszáma, gyarapodott harci tapasztalata. Az Orszkból visszavonuló osztagok is az Aktyubinszki Front csapataihoz csatlakoztak. Sikeresen folyt a vasúti munkások, a községek és a falvak (kisla-

12 Goszudarsztvennij arhiv Orenburgszkoj oblasztyi (a továbbiakban — GAOO) (Az Orenburgi Területi Állami Levéltár). Orenburg. 2484. f., 1. op., 1. gy., 31. l.

13 Centralnij partyijnij arhiv Insztyituta markszizma—leninyizma (a továbbiakban — CPA IML) (A Marxizmus—Leninizmus Intézet Központi Pártlevéltára). Moszkva, 71. f., 15. op., 320. gy., 24/a. l.

kok) parasztjainak mozgósítása. A volt hadifoglyok körében végzendő toborzásra Kazahsztánban és Közép-Ázsiában a tapasztalt politikai munkások közül csoportot különítettek ki, amelybe beletartozott Oleander, Lukács, Jelenfi és néhány más magyar is. Az agitátorcsoport egy sor távoli várost és járást is felkeresett, felszólította a hadifoglyokat az internacionalista ezredbe való belépésre. Az agitátorokkal Taskentből és Kazalinszkból 510 internacionalista önkéntes érkezett a frontra.[14] 1918 decemberének elején a turkesztáni hadsereg kötelékébe megközelítően 30 000 harcos tartozott. Mintegy 10%-ukat külföldi illetőségű internacionalisták tették ki. A vörös csapatok 9 gyalog- és 3 lovasezredet alkottak.

A vörös csapatok lőszerellátása nagy nehézségekbe ütközött, a szállítmányok a Kaukázus, majd Asztrahány és az Aral-tó sivatagos partjának érintésével, karavánokon érkeztek a frontra.

Taskent csak korlátozott mértékben látta el gyalogsági és tüzérségi lőszerrel az egységeket, a hadianyaggyártás az elszigetelt Turkesztánban csak ekkor szerveződött. A lőszer- és fegyverutánpótlásban különös érdemeket szerzett A. T. Dzsangildinnek, a kirgiz sztyeppvidék teljhatalmú biztosának az osztaga, amely 132, különböző nemzetiségű harcosból állott. Az oroszokon, ukránokon, kazahokon, tatárokon kívül soraiban internacionalisták — magyarok, németek, szerbek és más nemzetiségűek — is voltak. Dzsangildin osztaga Asztrahányból hajón, majd karavánúton másfélmillió lövedéket, nagy mennyiségű fegyvert és ruházatot juttatott el az elszigetelten harcoló turkesztáni szovjet csapatokhoz.[15]

Az Aktyubinszki Fronton néhány hétig viszonylagos csend uralkodott. A turkesztáni hadsereg parancsnoksága lázasan készítette fel a csapatokat az északi irányú támadásra, amely összhangban állott az ekkor előnyomulóban levő szovjet Keleti Front hadműveleteivel. A turkesztáni csapatok frontkonferenciája megtárgyalta a támadó hadművelet tervét, amely a dutovista ezredek szétzúzását és Orenburg felszabadítását tűzte ki célul. Itt kellett ugyanis az aktyubinszki seregcsoportnak a Keleti Front északnyugati irányból, Buzuluk felől előrenyomuló 1. hadserege egységeivel találkoznia.

A katonai konferencia határozatainak megfelelően a hadsereg parancsnoka, G. V. Zinovjev, december végén kiadta a parancsot a támadó hadművelet megindítására. A vöröskatonák és az internacionalista harcosok lelkesen fogadták a parancsot. A szovjet csapatok támadását jól előkészítették.

Az északi előnyomulás sikeresen bontakozott ki. Sem a dutovisták kemény ellenállása, sem elkeseredett ellenlökéseik nem tudták megtörni a szovjet csapatok támadó lendületét. Más egységekkel együtt az internacionalista ezred Szagarcsina és Akbulak körzetében harcolt és vitézül küzdött az Ileckaja Zascsita felszabadítását célzó hadművelet alkalmával is.

Az említett város az ellenséges védelem egyik kulcspontja volt. A birtokba vételére irányuló támadáshoz felfejlődött csapatok centrumában a 3. internacionalista és a 3. szovjet buzuluki ezred nyomult előre, a szárnyakon Levasov osztaga és az 1. vöröskozák ezred tevékenykedett. A harcosok orosz, tatár, magyar, német, szerb, cseh és román harci kiáltásokkal rontottak az ellenséges állásokra, és ellenállhatatlan rohamukkal legyűrték a fehérek rajvonalait. Huszonnégy óra alatt felszabadították Ileckaja Zascsitát és Ileck állomást.

A dutovisták kísérletei, hogy visszafoglalják a várost, kudarccal végződtek.

14 GAOO 2484. f. 1. op., 111. l.
15 *N. Proszkin:* Vsztrecsa karavana Dzsangildina. A „Za vlaszty Szovjetov" c. kötetben. Orenburg, é. n. 187. o.

Jelentős erőt csoportosítottak át ide, több ütegük és két páncélvonatuk vadul lőtte Ileckaja Zascsitát. A szovjet harcosok tüzétől azonban komoly veszteséget szenvedett a fehérgárdisták gyalogsága és lovassága. Az ellenség északi irányban hátrált. Az Orenburgszkij Kazacsij Vesztnyik (Orenburgi Kozák Híradó) c. lap 1919. január 14-i számában cikk jelent meg „A taskenti fronton aratott győzelem és Ileckaja Zascsita vörösök által történt elfoglalása alkalmából" címmel. A dutovista lap elkeseredve írta: „Az elmúlt harcokban eddig nem tapasztalt állóképességről és szilárdságról tettek tanúbizonyságot. Ahogy elmondják, rohamozó csatárláncaik félelmet nem ismerve támadtak a gépfegyverekre, s miután azok tüze lekaszálta őket, helyüket újak foglalták el."[16]

A legádázabb küzdelem Mjortvije Szoli sztanyicáért (kozák településért) folyt. 32 fokos fagyban, mély hóban, a 8. urali és a 3. internacionalista ezred harcosai együtt indultak rohamra, ám a dutovisták gyilkos tüzétől kénytelenek voltak fedezéket keresni a kerítések tövében. Miután visszavetették a fehérkozákok ellenlökését, a vöröskatonák és az internacionalisták alegységei néhány órán át a havon feküdtek. Ennek következtében a sebesülések mellett megszaporodott a fagyások száma. Különösen nehéz helyzetbe került a német internacionalista század, amelyből a gépfegyverekkel is felszerelt magyar század segítette ki.

Az ellenséggel szemben számbeli fölényben levő csapataink végül, közös erőfeszítéssel, kiverték Mjortvije Szoliból a fehéreket. Néhány napig a szovjet egységek a sztanyicában maradtak, közben az orenburgi bevetésre készültek. A dutovisták nap mint nap tüzérség bevetésével támadták őket. A leghevesebben a negyedik napon vették tűz alá az állomást. A tüzérségi tűzben elesett az internacionalisták első századának parancsnoka, Gábor, aki nagy tekintélynek és megbecsülésnek örvendett az ezredben.[17] Még aznap megsebesült az ezred parancsnokhelyettese, Gyurkó Rókus is; három hónapig ápolták a felszabadított Orenburgban az ottani katonai kórházban.

A polgárháború befejezése után Mjortvije Szoli sztanyicát és a közeli vasúti kitérőállomást Bojevaja Gorának (Csatahegynek) nevezték el.

1919. január 22-én a szovjet csapatok végleg felszabadították Orenburgot. Elsőnek északról a 24. szimbirszki vashadosztály, délről a turkesztáni hadsereg egységei nyomultak a városba.

Az utóbbiak között küzdött a 3. internacionalista ezred is. Orenburg dolgozói örömmel fogadták felszabadítóikat, és hálájukat fejezték ki nekik a harcban tanúsított bátorságukért és hősiességükért.

Az aktyubinszki seregcsoportból alakították meg az orenburgi lövészhadosztályt, ennek állományában harcolt az internacionalista ezred az Ufimszk irányában létrehozott védelmi szakaszon. Állományába ekkor 1500 ember tartozott, 11 géppuskával rendelkezett, s néhány tüzérüteggel erősítették meg,[18] s parancsnokká F. A. Jurićeket nevezték ki.

Az ufimszki vonalon az ezredet vonaton szállították Rajevka állomásig, onnan gyalogmenetben érte el Szterlitamak körzetét, ahol Buzovjázi falunál lépett harcba. Az ezred rövid idő alatt tizennégy csatát vívott a kolcsakistákkal. Az egyik ütközetben 50 fehérgárdistát ejtett foglyul. Más alakulatokkal együtt a 3. internacionalista ezred komoly csapást mért Kolcsak izsevszki dandárára.[19]

1919 márciusában megindult a szovjetköztársaság ellen az antant és a belső

16 PAOO 6002. f., 1. op., 17. gy., 2. l.
17 Uo. 223. gy.: *S. Uszmanov:* Puty legiona (Turgajszkij pahod). 10. lap. — kézirat.
18 Bojevoje szodruzsesztvo trudjascsihszja zarubezsnih sztran sz narodami Szovjetszkoj Rosszii (1917—1922). Moszkva, 1958. 178. o.
19 CGASZA 157. f., 1. op., 658. gy., 324. l.

ellenforradalom kombinált támadása. Arra számított az ellenség, hogy egyesült erővel rövid idő alatt leszámol a Vörös Hadsereggel, felszámolja a munkások és parasztok államát. Kolcsak csapatai birtokukba vették az Uralt, és a Volga irányában törtek előre. A Keleti Front csapatai kénytelenek voltak hátrálni. A 3. internacionalista ezred, amely ezúttal a 31. lövészhadosztály (a volt orenburgi hadosztály) állományához tartozott, Sarlikig (ma az orenburgi terület egyik körzeti központja) vonult vissza.

Az ezred állománya, részben a harcokban elszenvedett veszteségek, részben a hazatérések következtében, lecsökkent. A hazatérni szándékozókat a parancsnokság elengedte. Két jelentősebb csoportot Nyizsnij Novgorodba (ma Gorkij), majd Kijevbe vezényeltek, ahol ekkor az internacionalista egységek összpontosítása folyt. Később a Kijevben alakuló 1. internacionalista dandár állományába kerültek, amely a XII. hadseregnek volt alárendelve.

A fentiekkel magyarázható G. V. Zinovjevnek, a Turkesztáni Hadsereg parancsnokának az a parancsa, amely kimondja: „A 3. internacionalista ezredet 1919. április 15-től feloszlottnak kell tekinteni."[20] Az ezred felszerelését a 31. lövészhadosztály hadtáposztályának adták le. Az ezred feloszlatása után az ott maradt harcosokból (magyarokból, németekből, csehekből, szerbekből) internacionalista kommendáns, hadseregközvetlen századot alakítottak a Turkesztáni Hadsereg parancsnoksága mellett. Ez az alegység látta el a hadseregparancsnokságon az őrszolgálatot. A megszűnt 3. internacionalista ezred jelentős szerepet játszott az orenburgi körzetben a szovjethatalom helyreállításában, a dutovisták szétverésében, a fehérgárdisták terveinek a meghiúsításában.[21]

Magasra értékelte az internacionalista ezred harci érdemeit az orenburgi kormányzósági szovjet végrehajtó bizottságának az elnöke, A. A. Koroszteljov. „A fehér kozákok ellen vívott hősi harcok idején — írta később — a magyar, német volt hadifoglyok szerepe óriási volt. Amikor az orenburgi fronton a Szovjetköztársaságért küzdöttek a fehérgárdista bandák ellen, becsülettel teljesítették internacionalista kötelességüket."[22]

Az orenburgi kormányzóság területén más internacionalista egységek is harcoltak, köztük olyanok, amelyek az 1. hadsereggel nyomultak előre a Volga mentétől keleti irányba. Bátorságról és hősiességről tettek tanúbizonyságot a 24. szimbirszki vashadosztály 1. (216.) internacionalista ezredének harcosai, akiknek Varga Gyula volt a parancsnoka. Az ezred részt vett Szimbirszk, Szizrány, Buzuluk felszabadításában.

Varga ezrede mintegy két hónapon át Buzulukban állomásozott, sorait itt jelentős mértékben feltöltötték. Személyi állománya az előző létszámnak a négyszeresére növekedett. Buzulukban alakították meg az ezred harmadik zászlóalját és töltötték fel a két első zászlóaljat. Ennek következtében 1918 decemberének végén az egység létszáma elérte az 1875 főt, a magyarok az állomány egyharmadát alkották. 22 géppuskával rendelkezett, de nem mindenkinek jutott puska, csak a harcosok felének volt fegyvere.[23]

Az 1. internacionalista ezred a szterlitamaki seregcsoport alárendeltségében vett részt az Orenburg felszabadítását célzó hadműveletben. Alegységei egész sor helységet vettek birtokba, köztük Alekszandrovkát, Dmitrijevkát, Juzejevót, Szincovkát, Iszajevót (Gyedovkát).

Orenburg felszabadítása után az internacionalista ezred a kormányzósági köz-

20 Uo. 238. f., 4. op., 63. gy., 9. l.
21 Uo. 5. op., 3. gy., 62., 69. l.
22 GAOO 2484. f., 1., 1. gy., 91. l.
23 CGASZA 4594. f., 1. op., 32. gy., 99. l.; — 56. gy., 12. l.

ponttól mintegy 5 versztányira levő Berdi kozák településen állomásozott mintegy két hétig; ekkor kapta új hadrendi számát is, s ezentúl mint 216. internacionalista lövészezred szerepelt. Valamennyi harcos megkapta fegyverét és teljes felszerelését, pótolták a hiányokat.

Varga ezredét a vashadosztály 3. dandárának rendelték alá. A hadosztályparancsnok parancsa értelmében az internacionalista ezrednek a 214. és a 215. szimbirszki ezreddel együttműködve kellett Orszk város irányában előrenyomulnia. Eközben számos ütközetben vett részt a Keleti Front déli szárnyán.

A harcok egyre elkeseredettebbé váltak. Heves ütközet alakult ki 1919. február 19-én Berdjasevo falunál 1500 kozákkal. Az internacionalisták visszavetették az ellenfelet, elfoglalták Berdjasevót, és 37 foglyot ejtettek. Varga Gyula a következőket jelentette a dandárparancsnoknak: „A harcban a katonák erélyesen és bátran viselkedtek, az teljes rendben folyt le. A kozákok visszaszorításában nagy szerepe volt a magyarok állhatatos, erős nyomásának, amely ellensúlyozta azt a körülményt, hogy tüzérségük hiányzott."[24]

Az ellenség képtelen volt kézben tartani a Preobrazsenszkij-gyárat, ahol a kozákhadosztály parancsnoksága rendezte be harcálláspontját. Az internacionalisták és a lovasosztály harcosai együttes rohammal február 20-án elfoglalták a gyárat. Ezt követő napon a gyár lakótelepén gyűlést tartottak, amelyen felszólalt Varga és a 216. internacionalista ezred politikai biztosa. A munkásokat az ellenforradalom elleni harc folytatására szólították fel, a gyárban megalakult a szovjet és egy rendkívüli nyomozó bizottság.[25]

Az ellenség üldözése folyamán a vörös csapatok olyan területre érkeztek, ahol a lakosság többségét baskirok alkották. A politikai munkások megértették a parancsnokokkal és a harcosokkal a helyi lakossággal való helyes kapcsolat kialakításának a fontosságát, a lenini nemzetiségi politika elveit, amely az imperialisták és a belső ellenforradalom fölött aratandó győzelem egyik fontos előfeltételének számított.

A szovjet kormány autonómiát biztosított a baskíroknak. A parancsnokság megkövetelte a harcosoktól, hogy baráti viszonyt alakítsanak ki a helyi nemzetiségi lakossággal. A 216. internacionalista ezrednek egy különparancsa foglalkozott ezzel a kérdéssel, kategorikusan kimondta, hogy „a politikai biztos tudta nélkül végrehajtott önkényes rekvirálásokban bűnösöket a hadbíróságnak adják át". A Vörös Hadsereg egységei a lakosságtól kapott élelmiszerért rendszeresen fizettek, segítettek megrongálódott lakásaik, épületeik helyreállításában. Az internacionalisták tevékenyen részt vettek a lenini nemzetiségi politika valóra váltásában.

A vashadosztály 3. dandára egészen Orszkig nyomult előre. Három könnyű üteggel, páncélvonattal, valamint két lovasosztállyal erősítették meg. Az említett dandár alárendeltségében szabadították fel az internacionalisták Kuvandikot. Hiábavalónak bizonyult a kolcsakisták azon erőfeszítése, hogy megtartsák Orszk városát. Február 26-án a vörös csapatok egyetlen lendületes támadással felszabadították a várost. A hadműveletben részt vevő egységeket a győzelem alkalmából melegen üdvözölte a Keleti Front Forradalmi Katonai Tanácsa, a táviratot a front parancsnoka, Sz. Sz. Kamenyev írta alá. A harcban kitűnt harcosokat kitüntetésre terjesztették fel.[26]

A hadműveleti helyzet úgy indokolta, hogy a 216. internacionalista ezredet

24 Uo. 1. op., 2. gy., 1. l.
25 Uo. 8. gy., 62. l.
26 Uo. 56. gy., 72. l.

átmenetileg a 20. lövészhadosztálynak rendeljék alá. A hadosztályparancsnok az internacionalista egységet a jobbszárnyon vetette harcba, ahol Verhnyeuralszk irányában bontakozott ki támadás. A települések gyakran cseréltek gazdát. Az ellenfél fölényben volt a tüzérséget, a lovasságot és a gépfegyverek számát illetően, de felhasználta az átszabdalt terepet is tűzrendszerének kiépítésére.

Március 3-án az internacionalisták mintegy hat órán át küzdöttek a számbeli fölényben levő ellenséggel Bajmak (Tanalik) faluért. A kozákok nem tudtak ellenállni határozott rohamaiknak, és elhagyták a települést. A harcban kitűnt a 9. internacionalista század hősiessége. Az alegység személyi állományának az ezredparancsban mondtak köszönetet a hősies „összehangolt harcért".[27]

Két napon át folyt a küzdelem Halilovo faluért is, amelyet a fehérkozákok mindenáron meg akartak tartani. A vörös zászlóaljak mégis birtokba vették a települést. Mihelyt azonban az ellenfél erősítést kapott, ellentámadásba kezdett. Visszafoglalta a falut, de ismét kiverték onnan. 467 gránátot lőttek ki a fehérek állásaira, jól működtek a géppuskások is. Az ellenfél csak halottakban 50 embert vesztett, még több volt a sebesültje. A 20. hadosztály parancsnoka, amikor összegezte a harc eredményeit, megállapította, hogy „nagyszerűen viselkedett a 216. internacionalista ezred".[28]

Halált megvető bátorságról tett tanúbizonyságot a vörös géppuskások egy csoportja az Iszajevóért folyó harcban. Utolsó töltényig célzott tüzet adtak le a fehérekre, majd szuronyrohamba mentek át. Az erők egyenlőtlenek voltak, mind a 25 géppuskást, köztük 12 magyart, kozák kardok kaszabolták le. Az ezred zászlóaljai, más egységek alegységeivel együttműködve, 15-nél több települést szabadítottak fel, s e siker segítette a szomszéd frontszakaszon a Szirtyinszkij hegyvonulat és Kizelszkaja kozák falu birtoklásáért folyó küzdelmet.[29]

A verhnyeuralszki irányban a 20. lövészhadosztály alárendeltségében egy önálló internacionalista zászlóalj is harcolt. Más alakulatokkal együtt ez az alegység 1919 márciusának végén a Kacsanszkij-, az Uzjanszkij- és az Avjazno—Petrovszkij-gyár körzetében küzdött. Március 24-én az ellenség elfoglalta a Kacsanszkij-gyárat. Az internacionalista zászlóalj és a 2. petrográdi ezred harcosai ügyes manőverrel és összehangolt rohammal kiverték a fehérkozákokat a gyárból, és pánikszerű futásra késztették őket. A szovjet alegységek a lefolyt harcban 192 puskát, egy géppuskát, 98 000 töltényt zsákmányoltak, és 200 foglyot ejtettek.[30]

1918—1919 telén a szovjet hadosztályok sikeres támadása bontakozott ki a keleti arcvonalon. Települések ezreit, köztük városokat sikerült felszabadítani a csehszlovák hadtest, a kolcsakisták és dutovisták megszállása alól. Jelentősen javult a Vörös Hadsereg és Szovjet-Oroszország helyzete. Ennek elérésében aktívan közreműködtek az internacionalisták. Helytállásukat és hősiességüket nemegyszer kiemelik a 20. és 24. hadosztály parancsai.

A sikeresen kibontakozó támadás továbbfolytatására 1919 kora tavaszán már nem kerülhetett sor. Március elején Kolcsak csapatai kezdtek támadásba Ufa irányában, s kezdték meg előnyomulásukat a Volga menti területeken. Hogy a bekerítés veszélyét elkerüljék, az 1. hadsereg egységei védelembe mentek át, majd kénytelenek voltak hátrálni. Ekkor a 216. internacionalista ezredet ismét visszaadták a 24. vashadosztály parancsnokságának az alárendeltségébe. Az egy-

27 Uo. 6. gy., 168. l.
28 Uo. 125. l.
29 Uo. 7. gy., 6. l.
30 Bojevoje szodruzsesztvo . . . i. m. 354. o.

ség védelmi harcokat vívott a Szirtyinszkij és Jangelszkij hegyvonulat körzetében. Bátran harcoltak az internacionalisták a fehérkozákok ellen a Kananyikolszkij-gyárnál és Atyikovo falunál is.

Úttalan utakon, mély hóban, zajló folyókon keresztül kellett visszavonulni. A legsúlyosabb harcukat az internacionalisták Krasznaja Mecset (Mrjászovo) falu és Iszajevo (ma az orenburgi terület egyik körzeti központja) között vívták. A fehérkozákok a visszavonulásban levő ezred egyes alakulatait oldalba támadták, és igyekeztek elvágni a fő erőktől. A súlyos küzdelemben az ezred 6 halottat és 50 sebesültet vesztett, néhány alegységparancsnok is elesett, illetve megsebesült.

A 216. internacionalista ezred több mint négy hónapon át állt szakadatlan harcban, állománya jelentős mértékben felmorzsolódott, s ez harcértékének csökkenésével is járt. Március 30-án az ezred megbízott parancsnoka jelentette, hogy az egység két zászlóaljában mindössze 380 puska és 48 lovasfelderítő maradt. Kiesett a sorból két zászlóaljparancsnok, négy századparancsnok és két szakaszparancsnok.[31]

A hadosztályparancsnok, G. D. Gáj, elrendelte az ezred kivonását az első vonalból, hogy sorait újabb harcosokkal töltsék fel. Pihenés és átszervezés céljából Sarlik (Mihajlovszkoje) faluba, majd Szorocsinszkojéba és Buzuluk városába irányították az ezred megmaradt állományát. 1919 júniusa és augusztusa között az ezred Penzában állomásozott. 1919 végétől 1920 májusáig a Délkeleti Fronton és a Don-vidéken harcolt, majd a Nyugati Fronton került bevetésre, Ukrajna nyugati körzeteiben.

Az 1. forradalmi hadsereg jobbszárnyán harcolt a 31. lövészhadosztály, amely az Ural folyón túl, annak bal partján vett részt a hadműveletekben. Amikor a Keleti Front csapatai ellentámadásba mentek át keleten, majd kibontakozott a szovjet erők általános támadása, az említett hadosztály kapta feladatául Aktyubinszk felszabadítását, azzal a céllal, hogy a rajta keresztül vezető vasútvonalat szilárdan ellenőrizve biztosítsa a szilárd kapcsolatot Taskenttal. A hadosztály állományához tartozott az 1. orenburgi lovasezred, amelynek soraiban 300 internacionalista lovaskatona szolgált. Itt harcolt Beran parancsnoksága alatt az internacionalisták 6. orenburgi könnyű tüzérütege is, amelyben a harcosok egyharmadát magyar önkéntesek alkották.

Az ezred lovasai gyakran bocsátkoztak harcba Dutov kozákjaival, és nemegyszer megfutamították őket. Nagy pusztítást végeztek soraikban az internacionalista tüzérek is.

A 20. lövészhadosztályt a Keleti Front Déli Hadseregcsoportjának rendelték alá. Továbbra is a hadosztályhoz tartozott az önálló internacionalista zászlóalj, amely részt vett I. V. Frunze parancsnoksága alatt a Vörös Hadsereg nagy ellentámadásában 1919 tavaszán és nyarán.

1919 augusztusában a 20. hadosztályt az akkor alakított Turkesztáni Frontnak rendelték alá. Az állományába tartozó internacionalisták közül többen Orenburgban maradtak. Itt új zászlóalj alakult. Az önálló zászlóaljat szeptemberben a parancsnokság az orenburgi megerődített körzet 1. várvédő ezredének állományához csatolta. Október elejére már 452 harcosból állott, kapott lovakat és 7 géppuskát. Az említett ezred alegységeivel együtt a zászlóalj internacionalistái vitézül harcoltak az urali területhez tartozó Ljubenka állomás alatt, a Turgáj sztyeppén és Ileckaja Zascsita előterében.

31 CGASZA 4594. f., 1. op., ö. gy., 219. l.

Az orenburgi helyőrségben az alábbi alakulatokban teljesítettek szolgálatot internacionalisták: az 1. várvédő ezredben 220 fő, a helyőrségi zászlóaljban 114 fő, ezenkívül számosan a rendőrség és a kormányzósági Cseka soraiban.[32] Internacionalisták dolgoztak a kórházban, a gépkocsi-parancsnokságon és az élelemrekvirálást végző osztagokban.

A magyar internacionalisták nem vonták ki magukat az ellenforradalmi bandák ellen vívott küzdelemből sem. 1920 végén Buzuluk előterében az áruló baloldali eszer Szapozskov lázadt fel a szovjethatalom ellen. A lázadókra az első csapást a buzuluki munkásság mérte, amely az OK(b)P városi bizottsága vezetésével vett részt a harcban. Szapozskov híveinek a leverésére a szovjet parancsnokság katonai alakulatokat vezényelt a körzetbe. Orenburgból megérkezett az 57. önálló lövészzászlóalj, amely a kormányzósági Csekának volt alárendelve. Oleander Pál vezetésével kivonult a banditák ellen a magyar kommunista sejt teljes tagsága is, és két hónapon keresztül a buzuluki és szamarai járás területén számos csatározásban vett részt. Szapozskovot tűzharcban megölték, társait forradalmi bíróság elé állították.

1921 januárjában robbant ki a baskír nacionalisták lázadása, akik elfoglalták a Preobrazsenszkij-gyárat és egy sor helységet. A lázadás leverésére kivonult a Vörös Hadsereg alakulatai mellett a kormányzósági Cseka 57. önálló zászlóalja is Orenburgból. Ennek az állományába tartoztak Oleander vezetésével a magyar kommunisták is. Bátran támadtak az ellenfél állásaira, nem rettentek vissza a szuronyrohamtól. Segítségükkel kiverték a lázadókat a gyár lakótelepéről. A hadművelet befejezése után G. V. Zinovjev Oleander Pált Vörös Zászló-rend kitüntetésre terjesztette fel.[33] Politikai és katonai szempontból komoly szerepet vállaltak magukra az OK(b)P orenburgi bizottsága mellett alakult külföldi kommunista csoportok, melyek a sajátos körülmények miatt később alakultak meg, mint Oroszország központi kormányzóságaiban. A város felszabadulása után a hadifoglyok között végzendő munka irányítását a kormányzósági pártbizottság Oleanderre és a német Podewilsre bízta. Komoly segítséget nyújtott az OK(b)P Külföldi Csoportjai Központi Föderációjának Szamaráról érkezett képviselője, Iványi János is.

A kormányzósági pártbizottság segítségével az Orenburgban tartózkodó külföldi kommunisták 1919. július 30-án megalapították a Rosa Luxemburg nevét viselő klubot, amelynek érdekes szabályzata volt. Ebben rögzítették a klub fő feladatait: a marxizmus terjesztése a hadifoglyok között, a hadifoglyok agitáció és propaganda útján történő nevelése, a III. Internacionáléhoz hű munkások politikai tájékoztatása és felvilágosítása. A klubot hat főből álló elnökség irányította.[34]

1919 augusztusában német és magyar kommunistákat egyesítő pártsejt alakult. Kezdetben ezt a csoportot az OK(b)P Külföldi Csoportjai Központi Föderációja szekciójának nevezték, majd az orenburgi pártbizottság mellett működő külföldi kommunista csoportnak. Alakulásakor 22 tagot számlált, 1919 decemberében a létszáma 110 fő, 1920 márciusában pedig már 200 kommunista tartozott a soraiba.[35] A kommunista csoportot három főből álló elnökség irányította. Felelős titkárrá Oleander Pált választották, ő képviselte a csoportot az OK(b)P orenburgi kormányzósági bizottságában. Az ülésekről készült jegyzőkönyvek három jelentős felszólalását rögzítik. Mint a pártbizottság tagja, több jelentős

32 GAOO 2484. f., 1. op., 1. gy., 12. l.
33 Uo. 84. l.
34 PAOO 1 f., 1. op., 75. gy., 3. l.
35 Uo. 199. gy., 6. l.

pártmegbizatásnak tett eleget, amely összefüggött az internacionalista önkéntesek karhatalmi szerepével is.

1919 őszén az OK(b)P Központi Bizottságának határozata alapján megrendezett tagtoborzó héten az orenburgi külföldi kommunista csoportba 31-en léptek be.[36] Ez, a hadifoglyok csökkenő számát figyelembe véve, kiemelkedő eredmény volt az urali körzet más helységeihez viszonyítva.

A külföldi kommunisták bekapcsolódtak a moszkvai példa alapján Orenburgban is megalakuló osztrák—magyar és német munkás- és katonaküldöttek tanácsának munkájába. Az osztrák—magyar tanács szamarai képviselője jelezte levelében, hogy vállalja az Orenburgból odaérkező hadifoglyok és polgári internáltak támogatását.[37] A levél a Turkesztánból tömegesen hazatérő hadifoglyok nyugatra áramlását jelezte.

Az osztrák—magyar és német tanácsok megbízottainak szabad mozgásuk volt egész Szovjet-Oroszország területén, bátran fordulhattak mindazon szervekhez, amelyek a hadifoglyok ügyeit intézték, meglátogathatták az ellenforradalmi csapatok megszállása alól felszabadított területeken a hadifoglyok tartózkodási helyeit, megismerkedhettek a hadifogolytáborok élelmezési, egészségügyi viszonyaival. Az említett tanácsok szorosan együttműködtek az orenburgi kormányzósági Hadifogoly- és Menekültügyi Kollégiummal, amely a város felszabadulásának napjaiban, 1919. január 27-én alakult meg. Az osztrák—magyar és német tanács képviselőit rendszeresen meghívták az említett kollégium üléseire, ahol a feladatok végrehajtása folyamán igényelték is közreműködésüket.

A kormányzósági Hadifogoly- és Menekültügyi Kollégium a külföldiek tanácsainak elnöksége közreműködésével végrehajtotta a hadifoglyok összeírását, segített azok munkához juttatásában, nyilvántartotta a kormányzóságban a hadifoglyok tartózkodási helyében beállott változásokat, igyekezett befolyásolni a hadifogolytömegek nyugatra áramlását.

A Kollégium irataiból kitűnik, hogy csak 1919 februárjában 689 hadifogoly érkezett Orenburgba, akik huzamosabb ideig a városban maradtak. Ez idő alatt 1200 hadifogoly munkást juttattak állandó munkához, és 267 főt irányítottak a helyi munkaközvetítő hivatalhoz.[38]

Az OK(b)P külföldi csoportja Orenburgban élénk agitációt folytatott a hadifoglyok között a Vörös Hadseregbe való belépés érdekében. Meg is volt az eredménye, egyedül 1919 júniusa és novembere között 500 önkéntes lépett az internacionalista alakulatok soraiba. Nagyobbik részüket a frontra irányították, a többiek a kormányzósági központban maradtak karhatalmi szolgálatra. Kiegészítették az orenburgi megerődített körzet megbízhatónak tartott internacionalista alegységeinek sorait is.

A külföldi kommunisták rendszeres pártéletet éltek. Hatókörük az egész kormányzóságra kiterjedt. A pártgyűlések nevelő iskolának számítottak, amelyen a gyakorlatban jutott érvényre a párton belüli demokrácia. A párttagság aktívan részt vett a határozatok kidolgozásában és mindent megtett azok végrehajtása érdekében. Meghallgatták a végrehajtásról szóló beszámolókat, a vezetőség gondoskodott a pártfegyelem betartásáról. A pártgyűléseken rendszeresen hangzottak el előadások a lenini párt politikájáról, a Szovjet-Oroszországban végrehajtott forradalmi átalakításokról, a nehézségek leküzdésének módozatairól, a szov-

36 Uo. 1. f., 1. op., 51. gy., 58. l.
37 *V. Ananyev:* Inosztrannije Szovjeti v Orenburzsje. Bloknot agitatora Orenburgszkovo obkoma KPSZSZ. 21. szám, 36. o.
38 Uo. 38. o.

jet népnek nyújtott internacionalista segítség formáiról stb. Tanfolyam indult a párttagok és tagjelöltek számára a kommunizmus alapjairól.

Az előadásokban különös hangsúlyt kapott a nyugat-európai országok politikai helyzetének az ismertetése. Nagy figyelemmel követték nyomon a németországi, ausztriai és magyarországi proletariátus harcának fejlődését. Ezeket az eseményeket különös gonddal és aggodalommal tárgyalták, erősödött bennük az elhatározás, hogy hazatérésük után maguk is kiveszik részüket az otthon folyó forradalmi mozgalomból.

1920 januárjának második felében viharos gyűlésen tárgyalták a magyarországi eseményeket, s külön határozatban ítélték el a fehérterrort, a kommunisták kivégzését. „Mi a leghatározottabban elítéljük az egyenlőségért folyó küzdelem legjobb harcosainak tömeges kivégzését — hangzott a határozat. — Tiltakozunk testvéreink börtönbe zárása ellen, ahol ezrével sínylődnek és pusztulnak el. Vessék emlékezetükbe a hóhérok, hogy minden egyes elvtársunk helyett, akik az emberiség legmagasztosabb ideáiért küzdöttek, akiket a burzsoázia pusztított el, a nép sűrűjéből bosszúállók ezrei támadnak majd fel." A határozat azzal a figyelmeztetéssel zárul, hogy a burzsoázia semmilyen elnyomó intézkedéssel sem képes megállítani a kommunizmust, hiszen azé a jövő.[39] Az orenburgi kormányzósági pártbizottság mellett működő külföldi kommunista csoport célratörő propagandát folytatott a hadifoglyok között, és messzemenően figyelembe vette azok nemzeti összetételét. A pártonkívüli hadifoglyok részére gyűléseket, összejöveteleket rendeztek, amelyek gyakran a hadifogolytáborokban zajlottak le. Gyakran meghívták őket a városban rendezett nagygyűlésekre is, amelyeket az orenburgi pártbizottság és a városi szovjet rendezett. 1920. március 28-án az orenburgi cirkuszban internacionalista gyűlést tartottak, amelyen határozatot fogadtak el, s ennek szövegét elküldték Leninnek, Kalinyinnak és Frunzénak.[40]

Az agitációban és a propagandatevékenységben jelentős szerep jutott a német, a magyar és más nyelven megjelenő újságoknak, röplapoknak, brossúráknak és könyveknek. Ezek többnyire Moszkvából és Jekatyerinburgból (ma Szverdlovszk) kerültek Orenburgba. Az Uralban két lap kiadását sikerült megindítani. „Die III Internationale" cím alatt magyar és német nyelvű lap jelent meg Jekatyerinburgban 1919—1920-ban. A magyar nyelvű lap „Világforradalom" cím alatt indult, ugyancsak Jekatyerinburgban, elérte a 8000-es példányszámot, és 110 elosztó címre továbbították.[41]

Meg kell azonban említeni, hogy az idegen nyelvű politikai irodalom nem érkezett rendszeresen Orenburgba, csak nagy késéssel jutott el a címzettekhez, úgy, hogy a 10 napnál később kézhez kapott számok már elvesztették aktualitásukat.[42] Ezért a sajtót, a nyomtatványokat futárszolgálattal juttatták el rendeltetési helyükre.[43]

Az OK(b)P Külföldi Csoportjainak tevékenysége e szervezeti keretben 1920 tavaszáig folyt. Február 26-án az OK(b)P Központi Bizottsága jóváhagyta a „nemzeti kisebbség körében folytatott munkára vonatkozó utasítást". A Központi Bizottság kidolgozta továbbá az OSZSZK területén a nemzeti kisebbségek részére a pártbizottságokon belül felállítandó agitációs és propagandaosztályokra vonatkozó szabályzatot. Ennek értelmében a külföldi kommunista csoportok

39 „Kommunar", 1920. január 29.
40 Uo. 1920. április 6.
41 Partyijnij arhiv Szverdlovszkovo obkoma KPSZSZ (A továbbiakban — PASZO) (Az SZKP Szverdlovszki Területi Bizottságának Pártlevéltára). Szverdlovszk, 41. f., 1. op., 1122. gy., 153. l.
42 PAOO 1. f., 1. op., 199. gy., 9. l.
43 „Izvesztyija CK PkP(b)". 1920. március 2.

ezentúl az egységes pártszervezetekhez tartoztak. „Az osztályok az OK(b)P valamennyi elvtársával együtt kell, hogy harcoljanak a végső célért, a szociális forradalomért."[44]

A központi állásfoglalás értelmében a kormányzósági pártbizottságokon megalakultak az OK(b)P agitációs és propagandaosztályai. Orenburgban két szekció alakult: a német és a magyar. A magyar szekció március 26-án alakult meg, az iroda elnökévé Oleandert választották meg. Ennek nyomán szerveződtek át a magyar kommunista sejtek Aktyubinszkban, Ileckaja Zascsitán, a kormányzósági Cseka 57. önálló zászlóaljánál, megalakult a magyar kommunista sejt a városi börtönnél őrszolgálatot teljesítő internacionalisták között is.

Az orenburgi kormányzósági pártbizottság magyar agitációs és propagandaszekciója bizottságokat alakított, köztük a kulturális-ismeretterjesztő, ellenőrző és katonai bizottságot. A szekciónak tekintélyes könyvtára volt, szépen szerepelt a volt magyar hadifoglyokból alakult kórus a koncerteken és a gyűléseken, melyeken forradalmi dalokat és népdalokat adott elő.

A magyar szekcióba a hadifogoly munkások és parasztok legjobb képviselői léptek be. Taglétszáma 1920 őszén volt a legmagasabb: ekkor az orenburgi kormányzóság területén 220 magyar kommunistát tartottak számon.[45]

1920. szeptember 10. és 15. között zajlott le a magyar kommunisták orenburgi kormányzósági értekezlete, amelyen többek között olyan aktuális témát is megtárgyaltak, mint „a hazatérés utáni feladataink". Felszólalt a konferencián a kormányzósági pártbizottság titkára, I. A. Akulov. Rámutatott, hogy csak forradalmi úton állítható vissza a néphatalom Magyarországon. Üdvözölte a tanácskozást a német szekció vezetője is.

Oleander felszólalásában a nemzetközi proletariátus szolidaritásának a szükségességét hangsúlyozta, mivel „ez a dolgozók felszabadításának egyetlen útja". Felszólította a magyar kommunistákat, hogy ne csak katonai területen, hanem a munka frontján is támogassák Szovjet-Oroszországot.[46]

A magyar szekció irodája speciális tanfolyamot szervezett a párttagság részére. Ileckaja Zascsitán a kommunista politikai kört 40 hallgató látogatta. A tanfolyam végén vizsgát rendeztek, a gyengén szereplőket visszaminősítették tagjelöltnek.[47] A politikai képzésben részesülők zöme fegyveres szolgálatot teljesített a Vörös Hadsereg és a karhatalmi alakulatok soraiban.[48]

Az agitációs és propagandaosztály magyar és német szekciója rendszeresen megemlékezett a jelentősebb forradalmi évfordulókról. Kun Béla Szovjet-Oroszországba visszatérésének alkalmából, 1920. augusztus 20-án, az orenburgi cirkuszban koncerttel egybekötött gyűlést tartottak, amely a Szovjet Köztársaság népei és a magyarországi dolgozók képviselői szolidaritásának valóságos demonstrációjává vált. A hadifoglyok mellett a gyűlésre sereglett több nemzetiség képviselője, összesen mintegy 5000 ember. A szónokok magyar, orosz, német és tatár nyelven szóltak az egybegyűltekhez. Az elfogadott határozatban kiemelték Kun Bélának a marxista eszmék nyugaton történt terjesztésében és a Magyar Tanácsköztársaság megalakításában szerzett érdemeit.[49]

A magyar szekció továbbra is fontos feladatának tekintette a szocialista állam fegyveres védelmét. Az antant harmadik hadjárata megindulásának hírére a vá-

44 CPA IML 549. f., 1. op., 72. gy., 2. l.
45 PAOO 1. f., 1. op., 198. gy., 13. l.
46 Uo. 270. gy., 44. l.
47 Uo. 198. gy., 14., 21. l.
48 Uo. 270. gy., 16—17. l.
49 „Kommunar", 1920. augusztus 25.

rosban 70 magyar jelentkezett a Vörös Hadseregbe, 15 magyar kommunista pedig lovasalakulattal indult a déli frontra.

A magyar szekció hátországban maradt tagjai sem kívántak kimaradni a fronton küzdők segítéséből. Megszervezték a vöröskatonák számára a meleg ruhák gyűjtését. A „Front hete" alkalmával 50 000 rubelt gyűjtöttek a volt hadifoglyok körében. Szoros kapcsolat alakult ki a párton kívül álló tömegekkel. A kommunista szekció Orenburgban előadássorozatot szervezett a volt hadifoglyok részére, internacionalista estélyeket rendezett. A gyűléseket az énekkar fellépéseivel kötötte össze, amelyeken aktuális politikai témákat tűztek napirendre. Különös figyelmet szenteltek a magyarországi proletariátus küzdelmének, amely iránt élénk érdeklődés mutatkozott.

Szovjet-Oroszország, Németország, Ausztria és Magyarország képviselőinek elhúzódó tárgyalásai végül is megegyezéssel végződtek a hadifoglyok tervszerű cseréjének felújítására vonatkozóan. Német—szovjet viszonylatban a hadifoglyok hazaszállítása május 11-től kezdődően indult meg Narván át, paritásos alapon, a magyar honosok útnak indítására később került sor.

A szovjet központi szervek a Külföldi Tanácsok Föderációjával tervet dolgoztak ki a május 11-től október 11-ig terjedő időszakra a hadifoglyok Oroszországból való elszállítására vonatkozóan, ez Orenburgra is érvényes volt. (A városon haladtak át a Közép-Ázsiából érkező hadifogoly-szerelvények, ezért az OK(b)P városi bizottságának hozzájárulásával a magyar és német szekció irodája agitációs részleget állított fel az állomáson.)

A hazautazó hadifoglyok körében a kommunista nemzeti szekciók, valamint a kormányzósági evakuációs hivatal kulturális-ismeretterjesztő osztálya komoly felvilágosító munkát végzett. A szekció irodájának munkatársai gyakran megjelentek az állomáson. Gyűléseket rendeztek az átutazók részére, és elbeszélgettek velük. A munkába a legjobb előadókat vonták be. Voltak hetek, hogy két-három gyűlésre is sor került, amelyek rendszeresen koncerttel végződtek. 1920. július 6-án a kormányzósági pártbizottság agitációs és propagandaosztályának német és magyar szekciója műsorral egybekötött gyűlést rendezett 1300, Turkesztánból hazatérő hadifogoly részére. Az utóbbiak nagy érdeklődéssel hallgatták a szónokok beszédét, amelyet gyakran szakított félbe lelkes tapsuk. Az előadók felszólították a hadifoglyokat, hogy hazatérésük után is segítsék az orosz munkásosztályt, emlékezzenek annak humanizmusára, amely a szovjethatalom intézkedéseiben tükröződött.[50]

A magyar szekció előadói az egész taskent—orenburgi vasútvonal mentén tevékenykedtek. Az aktyubinszki állomáson a Magyarországra hazatérőknek a következő témákról tartottak előadásokat. „Miért döntötték meg Magyarországon a tanácshatalmat?", „Mit kell tennie a magyar proletariátusnak, hogy visszaállítsa a tanácshatalmat Magyarországon?", „Miként védheti meg a proletariátus saját érdekeit?"[51] A kérdésfeltevések konkrétak, célratörők voltak, segítették a hadifoglyokat, hogy hazájukban világosabban lássák az osztályharc feladatait. A gyűlések hangulatát, állásfoglalását az OK(b)P orenburgi kormányzósági bizottságának lapja, a „Kommunar" így méltatja: „Külföldi elvtársaink megesküsznek, hogy éppoly keményen harcolnak majd saját burzsoáziájuk ellen, mint ezt Szovjet-Oroszország frontjain tették."[52]

A hazatérők egyetlen szerelvénye sem hagyta el úgy az orenburgi állomást,

50 GAOO 2484. f., 1. op., 2. gy., 40. l.
51 PAOO 1. f., 1. op., 204. gy., 1. l.
52 „Kommunar", 1920. október 7.

hogy a magyar szekció aktivistái ne látták volna el saját nyelvükön nyomott újságokkal, brossúrákkal és röplapokkal. Különösen népszerű volt a forradalmi dalokat tartalmazó könyvecske.

A külföldi kommunisták gyűjtést folytattak a harcoló nyugat-európai proletariátus megsegítése érdekében. E célból forradalmi alapot képeztek, amelyet önkéntes adományokkal növeltek. A jekatyerinburgi állami bankban e célra külön részleget szerveztek. Ide irányították felajánlásaikat a nemzeti kommunista szekciók, az internacionalista alegységek harcosai, az együttérző volt hadifoglyok, akik Szibériában és az Uralban dolgoztak. Sikeresen bontakozott ki a gyűjtés Orenburgban és környékén. A magyar kommunisták köre Ileckaja Zascsitán a harcoló nyugat-európai proletariátus megsegítésére 25 690 rubelt gyűjtött. Ezt követően, a Komintern II. kongresszusáról szóló beszámoló után, a sztrájkoló nyugat-európai munkások családjainak 17 950 rubelt gyűjtöttek, majd hamarosan újabb 35 000 rubelt.[53] 1921. július 1-ig az OK(b)P orenburgi bizottsága agitációs és propagandaosztályának magyar szekciója összesen 130 000 rubelt utalt át a forradalmi alapra. Ezt az összeget rendkívül nehéz körülmények között gyűjtötték össze, éppen ezért nagy a jelentősége a forradalmi szolidaritás e megnyilvánulásának.[54]

A magyar csoport irodájának ülésein és a taggyűléseken megtárgyalták a kommunistáknak és pártonkívülieknek a háború folyamán súlyos károkat szenvedett oroszországi népgazdaság helyreállításában történő részvétele kérdéseit. Kötelességüknek tartották, hogy a gazdasági összeomlás felszámolásában maguk is közreműködjenek. A magyar kommunisták az OK(b)P IX. kongresszusának határozatait megtárgyalva az alábbi állásfoglalást fogalmazták meg: „Mi, Orenburgban élő magyar kommunisták, fogadalmat teszünk, hogy amíg nem küzdjük le a gazdasági összeomlást, amely ellen együtt küzdünk az orosz proletariátussal, nem tesszük le kezünkből a lapátot és a kalapácsot."[55] Ez az állásfoglalás magáért beszél. A magyar kommunisták aktívan részt vettek a kommunista szombatokon és vasárnapokon rendezett társadalmi munkákon Orenburgban és a hozzá tartozó járásokban, magukkal ragadták a párton kívüli hadifoglyokat is. Különösen nagy számban vettek részt az 1920. május elsején rendezett kommunista szombaton, amelyre forradalmi dalokat énekelve vonultak ki az internacionalisták.

Dolgoztak magyar internacionalisták a nagy vállalatoknál, kisebb műhelyekben, részt vettek a vasúti közlekedés helyreállításában. A város kerületeiben ők termelték ki és vágták fel a tűzifát, amely ekkor alapvető fűtőanyagnak számított.

1920 novemberének elején az orenburgi kormányzóság területén is megrendezték „a front megsegítésének" hetét, amely az utolsó ilyen országos kampány volt a polgárháború történetében. A magyar szekció a pártbizottság jóváhagyásával öt főből álló közreműködő bizottságot hozott létre, amely megrendezte a magyarok között a ruházati cikkek és lábbelik gyűjtését a vöröskatonák számára. Csupán Orenburgban egy hét leforgása alatt 5 ingblúzt, 2 nadrágot, 32 alsóinget, 5 meleg inget, 39 alsónadrágot, 19 sapkát, 3 egyensapkát, 1 posztócsizmát és más ruházati cikket gyűjtöttek össze, amit a központi gyűjtőbizottsághoz juttattak el.[56]

1920 tavaszán a külföldi kommunista szekciók részvételével rendezték meg a

53 PAOO 1. f., 1. op., 270. gy., 40. l.
54 CPA IML 549. f., 2. op., 125. gy.
55 PAOO 1. f., 1. op., 198. gy., 7. l.
56 Uo. 37. l.

„vaskohász munkások hetét". A szekciók irodái számba vették a külföldi kohászati szakmunkásokat, akiket a hadi fontosságú urali ipar újraindításához használtak fel.

A magyar kommunisták és párton kívüli hadifoglyok 1920 novemberében és decemberében kivették a részüket a „gyermekhét" alkalmával rendezett gyűjtésből is, egyedül Orenburgban 18 000 rubelt gyűjtöttek a háború folyamán árván maradt gyerekeknek. E célra felajánlották a dalárda néhány előadásának a bevételét is.[57]

Az „iskola hete" alkalmával a magyar elvtársak iskolákat állítottak helyre javították és tatarozták a gyermekintézmények épületeit.

A magyar kommunisták jelentős munkát végeztek a mezőgazdaságban is. A magyar szekció 36 tagja 1921 telén, a Csornaja folyócska partján levő kaszárnyában, megalakította a Kun Béláról elnevezett kommunát, 75 verstányira Ileckaja Zascsitától. Április elején a kommunában már 48 internacionalista dolgozott, egy részük már családos volt. A kommuna elnökévé Simuskevicset választották meg. A kommuna szántóföldet, kaszálót és legelőt kapott, ellátták mezőgazdasági eszközökkel és megfelelő állatállománnyal, valamint — az új termésig — élelmiszerrel is.

A kommunában jó volt a munkaszervezés, megszilárdult a fegyelem. Az aszály ellenére jó termést takarítottak be különösen zöldségfélékből. A magyar internacionalisták a környező — többnyire kozák — települések parasztjait a kollektív munka előnyeiről győzték meg. A kommunárok kivívták a falusi szegénység szimpátiáját, bizalom és barátság alakult ki közöttük.[58]

A gazdag kozákság ellenségesen fogadta a kommuna megalakítását, minden lehetőséget megragadtak, hogy akadályozzák annak termelő munkáját. Megfenyegették a magyarokat, igyekeztek gazdaságuknak anyagi kárt okozni, hogy a kaszárnya elhagyására és a kollektívan végzett munka abbahagyására kényszerítsék a kommuna tagjait. A kulákok kipusztították vetéseiket, a kertészetbe behajtották állataikat, de mégsem érték el céljukat. Ezért a fegyverekhez nyúltak.

1921 augusztus közepén mintegy 60 felfegyverzett kozák támadt váratlanul a kommunára. A magyarokat cselvetéssel foglyul ejtették, majd bezárták a csűrbe. Később kivezették őket a sztyeppére, ahol véresen leszámoltak velük. 19 magyar internacionalista esett áldozatául a támadásnak. Az asszonyoktól és gyerekektől elvették az élelmiszerkészletet, felgyújtották a gazdasági épületeket, a veteményeskertet lovaikkal széttaposták.

A tragikus hír még aznap eljutott az orenburgi kormányzósági központba. A kormányzósági Cseka azonnal karhatalmi osztagot küldött a helyszínre, hogy verje széjjel a fehérkozák bandát. A kommuna elleni támadásban részt vett banditák közül sokat letartóztattak, elvették fegyvereiket, megtalálták náluk a lekaszabolt internacionalisták személyi holmijait. A forradalmi törvénykezés alapján megkapták megérdemelt büntetésüket.[59]

A meggyilkolt magyar kommunárok holttestét Gorogyiscse településre szállították, amely 50 verstányira fekszik Orenburgtól. Itt temették el őket, közös sírba, katonai pompával. Az elesett internacionalisták családját anyagi segítségben részesítették.

A hadifoglyok tömegesen hagyták el az orenburgi kormányzóságot s ennek

57 Uo. 42. l.
58 GAOO 2484. f., 1. op., 1. gy., 68. l.
59 Uo. 70. l.

következtében az OK(b)P orenburgi kormányzósági bizottsága agitációs és propagandaosztálya magyar szekciójának egyre kevesebb munkája akadt. 1921. július 15-én formálisan is feloszlott a kormányzósági pártbizottság irodájának erre vonatkozó határozata alapján.

A külföldi kommunisták és párton kívüli internacionalisták munkája a szovjetek országában nem merült ki a kommunista szombatok szervezésében, az iparban, a közlekedésben, a mezőgazdaságban és a népgazdaság más ágaiban, valamint a hatóságoknál és intézményekben dolgozók tevékenységében. Részvételüknek a népgazdaság helyreállításában nagy erkölcsi-politikai jelentősége is volt.

A külföldi internacionalisták, akik között a legnagyobb csoportot a magyarok alkották, Szovjet-Oroszországban járták ki a forradalom iskoláját, aktívan harcoltak a Nagy Október eszméiért, sokan részt vettek az első szocialista társadalom építésében. Ezzel egyidőben saját országuk dolgozóinak érdekeiért is küzdöttek, gazdag tapasztalatot szereztek az új élet építését illetően, valamint a proletár internacionalizmus elveinek a gyakorlatban történő érvényre juttatásában.

Az SZKP KB főtitkára, L. I. Brezsnyev, az Októberi Forradalom 50. évfordulója alkalmával elmondott előadásában, magasra értékelte azoknak a külföldi internacionalistáknak a tevékenységét, akik részt vettek Oroszországban a szovjethatalomért folytatott harcban. Megemlítette, hogy hazánk népeinek fiaival együtt a Vörös Hadsereg soraiban vállvetve küzdöttek magyarok, németek, lengyelek, szerbek, horvátok, csehek, szlovákok és több más nemzetiség képviselői. L. I. Brezsnyev elvtárs megállapítása szerint: „Ez a forradalmárok harcos internacionáléja volt".[60]

A szovjet emberek értékelik, megbecsülik azt a barátságot, amely az intervenciósok és fehérgárdisták ellen közösen vívott harcban kovácsolódott. A szovjet népnek ez a barátsága más országok munkásaival és parasztjaival az új szocialista rendért folytatott küzdelemben született, melyet népeink legjobb fiainak kiömlő vére pecsételt meg. Mindazok, akik velük egy alakulatban harcoltak a dutovisták és fehérgárdisták ellen Orenburgban és annak környékén, megőrizték a hozzájuk fűződő szimpátiájukat. Emlékeznek a magyarok katonai és a munka területén az orenburgi földön tanúsított hőstetteire, büszkék arra, hogy Oleander Pál, Sipka Lajos, Lukács József, Sziklai Sándor, Varga Gyula, Gyurkó Rókus és mások életük végéig a Szovjetunió őszinte barátai maradtak. Később a magyar internacionalisták ezrei vettek részt hazájukban a szocializmus építésében.

Az ezekben az években kialakult testvériség kiállta az idők próbáját. Erős és sokoldalú a Szovjetunió és a Magyar Népköztársaság barátsága. Dinamikus fejlődésük és egyre szilárduló testvériségük záloga a két ország közötti barátsági, együttműködési és kölcsönös segítségnyújtási szerződés. Erről emlékezett meg meleg szavakkal Kádár János, az MSZMP KB első titkára a Szovjetunió Központi Televíziójának 1977. augusztus 26-án adott interjújában: „A magyar nép számára alapvető nemzeti ügy a Szovjetunióhoz fűződő barátság és a vele való együttműködés. Ez népünk sorskérdése, ezért másként nem is tudjuk elképzelni töretlen és békés szocialista fejlődésünket."[61]

60 50 let Velikoj Oktjabrszkoj szocialisztyicseszkoj revoljucii. Politizdat. Moszkva, 1967. 145—146. o.

61 *Pravda*, 1977. augusztus 27.

В. И. Ананьев

ВЕНГЕРСКИЕ ИНТЕРНАЦИОНАЛИСТЫ В ОРЕНБУРГСКОЙ ГУБЕРНИИ

Резюме

До конца первой мировой войны в русский плен было взято более двух миллионов солдат и офицеров из армий центральных держав.

В результате работы партийных комитетов большевиков, советов рабочих и солдатских депутатов военнопленные также включились в политическую жизнь, а в целом ряде районов приняли массовое участие в установлении и защите советской власти.

В период 1918—1920 гг. число интернационалистов, завербованных из военнопленных, в Красной Армии достигло 250 000 человек, из них мы располагаем сведениями о 80 000 венгров. Под руководством оренбургских венгерских военнопленных в марте 1918 года был создан оренбугрский комитет интернационалистов-социал-демократов, затем Легион коммунистов-эмигрантов. Плечом к плечу с отрядами красногвардейцев бойцы легиона сражались против контрреволюционеров. Они сыргали большую роль в отражении налетов дутовцев. После временной эвакуации из Оренбурга легион, укомплектованный другими воинскими подразделениями, продолжал сражаться в составе Туркестанской армии как 3 интернационалистский полк. В подчинении армии в январе 1919 года легион участвовал в освобождении города. Полк принимал активное участие и в отражении наступлений Колчака.

На территории Оренбурга сражались также и части интернационалистов: например, 1 интернационалистский полк под командованием Дюла Варга в составе симбирской железной дивизии участвовал в освобождении Оренгурга и в дальнейших боях. В составе 1 оренбургского кавалерийского полка и 6 оренбургской батереи легкой артиллерии также сражалось большое количество венгров. После того, как Оренбург был вновь отвоеван красными частями, венгры проходили воинскую службу в 1 полку обороны крепости, в гарнизонном батальоне, работали в госпиталях, в милиции, а также в отрядах губернского Чека. Они оказали действенную помощь в подавлении восстания Сапожкова, в разгроме мятежа башкирских националистов и т.д.

Интернационалисты вели весьма широкую политико-воспитательную работу: результативно агитировали за вступление в ряды Красной Армии, подчеркивая при этом складывание революционной обстановки в Западной Европе; выступили с заявлением, осуждающим белый террор в Венгрии. В результате их деятельности во второй половине 1920 года одна за другой создавали коммунистические ячейки венгров в городах губернии. После того, как начался обмен советскими и венгерскими военнопленными, венгерские интернационалисты проводили также серьезную просветительную работу и среди военнопленных, возвращавшихся на родину.

Интернационалисты-иностранцы, среди которых венгры составляли самую многочисленную группу, прошли школу революции в Советской России, активно боролись за идеи Великого Октября, участвовали в строительстве первого социалистического общества. Одновременно они сражались и за интересы трудящихся своей страны: приобрели опыт, необходимый для строительства новой жизни и реализации на практике пролетарского интернационализма.

W. I. Ananjew

UNGARISCHE INTERNATIONALISTEN IN GOUVERNEMENT VON ORENBURG

Resümee

Im Laufe des Ersten Weltkrieges fielen — aus den Armeen der Mittelmächte — mehr als 2 millionen Soldaten und Offizieren in russische Kriegsgefangenschaft.

Zu folge der Agitationsarbeit der Bolschewik-Partei-Comitées und Arbeiter und Soldatenräte schalteten sich auch die erwähnten Kriegsgefangenen in das politische Leben ein, sogar in zahlreichen Gebieten von Sowiet-Russland nahmen sie am Erkampfe der Sowjetmacht bzw. an deren Verteidigungs teil.

In der Roten Armee erreichte die Zahl der unter Kriegsgefangenen angewerbten Internationalisten zwischen 1918 und 1919 den 250 000 Mann, darunter etwa den

80 000 Mann magyarischer Herkunft. Mit der Leitung der in Orenburg befindlichen Ungarn kam die Orenburger Komitee der internationalisten sozialdemokraten, nachher die Legion der Emigranten-Kommunisten zu Stande. Die Mitglieder der Legion kämpften — Schulter an Schulter — mit den Rotgardistischen Kampfverbänden gegen die Konterrevolutionäre. Die Internationalisten spielten im Abwehr der „dutovistischen" Angriffe eine grosse Rolle. Nach der vorübergehenden Räumung von Orenburg kämpfte die Legion, ergänzend mit anderen Einheiten, als das 3. internationalistische Regiment in der turkestanischen Armee weiter. Das Regiment befreite im Verband dieser Armee die Stadt Orenburg im Januar 1919. Nachher nahm das Regiment auch im Abwehr des Angriffes von Koltschak teil.

Im Gebiet von Orenburg kämpften auch andere internationalistische Einheiten: Julius Varga und sein Regiment Nr. 1. nahm an der Befreiung Orenburg und in den darauffolgenden Kämpfen — im Verband der „Eisendivision" von Simbirsk teil. Auch das 1. Orenburger Reiterregiment und die 6. Orenburger Leichtartillerie nahmen zahlreiche ungarischen Internationalisten auf. Nach der Eroberung Orenburg dienten die Ungarn im 1.-ten Festungregiment, bzw. in den Garnisonbataillonen, sogar arbeiteten sie in Lazaretten, Krankenhäusern, im Stande der Polizei, wie auch in den Gouvernements — VTschKA — Abteilungen. Sie gaben eine bedeutende Hilfe bei der Unterdruckung der Meuterei von Saposchkov und der Niederwerfung des Aufstandes der Baskir-Nationalisten.

Die politische Erziehungsarbeit der Internationalisten war eine umfangreiche: sie warben erfolgreich für den Eintritt in die Rote Armee an, mit besonderem Nachdruck eröterten sie die Entwicklung der westeuropäischen revolutionäre Lage und verurteilten den in Ungarn tobenden weissen Terror. Infolge ihrer Tätigkeit kamen die Kommunistischen Zellen im 2.-ten Hälfte 1920 in den Städten der Gouvernement zustande. Am Beginn des sowjetisch—ungarischen Gefangenenaustausch leisteten sie auch unter den Heimkehrer eine gründliche Aufklärungsarbeit.

Die ausländischen Internationalisten, deren Mehrzahl die ungarischen Internationalisten bildeten, absolvierten in Sowjet-Russland die Schule der Revolution, kämpften heldenhaft für die Ideen der Grossen Oktoberrevolution. Gleichzeitig kämpften sie auch für die Interesse der Arbeiter ihres eigenen Landes, erwarben wertvolle Erfahrungen im Aufbau des neuen Lebens und in der praktischen Verwirklichung des Proletarinternationalismus.

KÖZLEMÉNYEK

NAGY LÁSZLÓ

KURUCOK ÉS LABANCOK A MAGYAR TÖRTÉNELEMBEN

Hallottuk a tatár futást, a régit,
Török világ, kuruc világ regéit;
Kuruc nevet viselt a jó hazafi,
Labanc volt a honáruló kurafi.

(Arany János: Van-e olyan...)

„Öreg" Rákóczi György erdélyi fejedelem egyik megnemesített katonájának leszármazottja, az ősi hajdúfészekben nótáriuskodó Arany János 1849-ben a „Bocskai-hajdúcsapat" büszke önkénteseként így idézte a kuruc világ egymás ellen küzdő harcosait. Ami históriai helyük és szerepük megítélését illeti, közvéleményünk ma is jó hazafiaknak és a haladás előmozdítóinak vallja a kurucokat és az ellenség oldalán küzdő hazaárulóknak a labancokat. Ha megkérdeznék róluk az utcai járókelőket, annyit talán minden felnőtt magyar állampolgár elmondana, hogy tudomása szerint Rákóczi katonáit nevezték kurucoknak, akik a Habsburg-császár labanc katonái ellen harcoltak. Az iskolában tanultakra emlékezők több-kevesebb gondolkodás után arról is beszámolnának, hogy a kuruc mozgalom kezdetei a Thököly-felkelés időszakára nyúlnak vissza. Azokra az esztendőkre, amikor a Habsburg-elnyomás elől Erdélybe menekült nemesek, a szolgálatukba fogadott hajdúkkal és elbocsátott magyar végvári katonákkal együtt, sorozatos támadásokat intéztek a felső-magyarországi császári helyőrségek ellen, s a kortársak ezeket a Habsburg-hatalom ellen küzdő bujdosókat nevezték el kurucoknak. Az iskolában tanultak szerint ezzel az elnevezéssel Dózsa György kereszteseire utaltak, mert latinul a keresztest *„cruciatus"*-nak mondták és ebből a latin szóból származott a magyar *„kuruc"* szavunk. A megkérdezettek közül többen talán még azt is megemlítenék, hogy ez a szó a magyar nyelvben a dacos, ellenzéki magatartás jelölésére is szolgált, különösen a XIX. század végén és a XX. század elején. A költészet kedvelői valószínűleg arról is szólnának, hogy egy magát „népért síró bús bocskoros nemesnek" valló magyar poéta számos gyönyörű kuruc versben ostorozta kora társadalmának nem egy visszásságát. Azt vallva: „ma is bújdosó kuruc ebben az országban minden igaz ember és üzött vad."[1]

A labanc név keletkezéséről és eredeti jelentéséről minden bizonnyal már sokkal kevesebb konkrét ismeretanyagot tükröző válaszokat kapnánk, hiszen

1 Ady Endre Móricz Zsigmondhoz írt sorait idézi *Réz P.*: A „Tündérkert"-től a „Hadak útjá"-ig. (*Móricz Zs.*: Erdély. A nap árnyéka. Budapest, 1971.) 443. o.

sem a középiskolai, sem az egyetemi tankönyveink nem foglalkoznak ezzel a kérdéssel. Az általában köztudott, hogy a kurucokkal szemben állókat nevezték így, de arról, hogy mióta, és hogy honnan ered a szó — hallgat a fáma. Aki erre kíváncsi, annak legalábbis könyvészeti „búvárlatokat" kell folytatnia különböző lexikonokban és nyelvtörténeti szótárakban. Annyi bizonyos, hogy míg a kuruc jelzőt egyetlen magyar *férfi* sem érzi magára nézve sértőnek, a labanc minősítés ellen szinte mindenki ösztönösen tiltakozna, mert annak valami sértő kicsengése van a mai szóhasználatban is.

Vajon a tudomány eredményei alátámasztják-e a köztudatban élő vélekedéseket a „kuruc" és a „labanc" nevek eredetéről és jelentéséről? Tudománya válogatja, s így ugyancsak tanácstalan és komor arccal nézhet maga elé az, aki a különböző kézikönyvekből *egyértelmű* választ várt a felmerült kérdésre! Mert mit is olvashatunk például a történettudomány legújabb eredményeit is tükrözni hivatott, legutóbb megjelent magyar lexikonban a *„kurucok"* címszó alatt: „Habsburg-ellenes felkelők. *A szó eredetileg keresztest jelentett* (latinul cruciatus) és a Dózsa vezette parasztháború kereszteseire vezethető vissza. A 16. században a felkelő parasztokat nevezték *kurucoknak,* csak a bujdosók mozgalmában terjedt ki a Habsburg-ellenes felkelésben részt vevő nemesekre is. Thököly Imre harcainak, majd a II. Rákóczi Ferenc vezette szabadságharcnak a résztvevőit már *általánosan kurucoknak nevezték."*[2] Miután ezt a magyarázatot erősíti meg és támasztja alá mind a jelenleg is érvényben levő egyetemi tankönyv,[3] mind pedig az 1971-ben megjelent „Magyarország története",[4] méltán felvetheti valaki: hol itt a „tanácstalanságra" vagy éppen „komor arc"-ra késztető momentum? Hiszen a történettudomány immáron századok óta egyértelműen és egybehangzóan foglal állást a „kuruc" elnevezés keletkezését és jelentését illetően, s ez a magyarázat meg is egyezik azzal, ami a mai köztudatban él.

Ez a megnyugvás azonban csak addig tarthat, amíg valaki elő nem veszi valamelyik nyelvészeti, nyelvtörténeti szakkönyvet, mert azokban bizony a történettudományétól eltérő álláspontot talál! Üssük fel elsőnek az 1970-ben kiadott történeti-etimológiai szótárt, ahol a *„kuruc"* szavunk eredetéről és jelentéséről a következőket olvashatjuk: „Szótörténeti és hangtani okokból *elfogadhatatlan* az a Bél Mátyás óta hagyományozódó *feltevés,* amely szerint a latin crux, „kereszt" főnévre, illetőleg annak „crucius" vagy „cruciatus", „keresztes" származékára megy vissza és eredetileg Dózsa György kereszteseire vonatkozott. *Az adatok ennek minden kétséget kizáróan ellentmondanak."*[5]

E sorok írója nem ismeri a hivatkozott kizáró adatokat. A korszak historiográfiájában némiképpen tájékozott történészként csupán annyit kíván megjegyezni, hogy a Dózsa kereszteseire utaló eredeztetést nem Bél Mátyás írta le először, hanem a nála jóval idősebb, már az első bújdosó-mozgalom idején is élő, s 1690-ben Thököly Imrével Erdélyből együtt emigráló Cserei Mihály. Nagy a valószínűsége annak, hogy az ő vélekedését vette át Bél Mátyás is, aki csak a Rákóczi-szabadságharc utolsó szakaszában tért vissza külföldről Magyarországra, és nyilván autentikusnak tekintette Csereit a „kuruc" elnevezés erede-

2 Új Magyar Lexikon. Budapest, 1961. 4. k. 284. o. V. ö.: A Magyar Nyelv Értelmező Szótára. Budapest, 1965. IV. k. 509. o. (Kiemelés itt és a továbbiakban is tőlem — N. L.)

3 „A népi elem döntő túlsúlyára utal a bujdosók *Dózsa György kereszteseit idéző* kuruc elnevezése is". L.: Magyarország története, 1526—1790. Budapest, 1962. 309. o.

4 A bujdosók „Dózsa kereszteseinek példájára *nevezik magukat"* kurucoknak. Magyarország története. Budapest, 1971. I. k. 274. o.

5 A Magyar Nyelv Történeti-Etimológiai Szótára. Budapest, 1970. II. k. 681. o.

tének magyarázatát illetően.[6] Mindez persze még nem zárja ki annak a lehetőségét, hogy Cserei tévedett. Hiszen a magyar „kurucz" szó legelső felbukkanása idején még ő sem élt, és kisgyermek volt abban az időben is, amikor először kezdték így nevezni a XVII. század utolsó harmadának Habsburg-ellenes harcosait. Mielőtt azonban bővebben szólnánk erről, olvassuk tovább, mit ír a történeti-etimológiai szótár a „kuruc" szó eredetéről és kezdeti jelentéséről?

A szótár ezt a szavunkat *„ismeretlen eredetű"*-nek minősíti. Kezdeti jelentéséről úgy véli, hogy azt először „kóborló, kószáló, bújdosó személy" jelölésére használták, s csupán Thököly Imre Habsburg-ellenes harcai kapcsán — tehát 1678-tól — alakult ki a „labanc" szóval ellentétes jelentése.[7] Úgy tűnik azonban, hogy nincs egyetértés e téren a nyelvtudomány szakavatott művelői között sem. Egy újabban megjelent nyelvtudományi értekezés szaktekintélyként ismert szerzője munkájában arra utal: jóllehet korábban maga is azt vallotta, hogy a magyar „kuruc" szónak semmi köze sincs a latin „crux"-hoz és annak származékaihoz, mert a kereszteseket soha nem nevezték kurucoknak, s a kurucok soha nem nevezték magukat kereszteseknek, az újabban előkerült adatok azonban ezt az összekapcsolást mégis *valószínűvé*, ha nem is problémamentessé teszik.[8] Ezek szerint tehát mégsem kizárt annak a lehetősége, hogy a jórészt a nemesi rendhez tartozó, s az út menti feszületeket céltáblaként használó[9] bujdosókat Dózsa Györgynek a kereszt jegyében összegyűlő parasztfelkelőit idézően nevezték volna „kurucok"-nak? Mielőtt ezzel kapcsolatos álláspontunkat kifejtenénk, szólni szeretnénk arról, hogy milyen vélemények találhatók az egyes munkákban a „labanc" szó eredetét, első előfordulását és jelentését illetően.

A már korábban idézett Új Magyar Lexikon így ír erről: *„labancok:* a magyar függetlenségért harcoló *kurucok* Habsburg szolgálatban álló ellenfelei. Elnevezésük a 17. század végén, a kuruc háborúk idején terjedt el; eredetileg talán *a lándzsás zsoldost* (ném. Lanczer) jelentette. Kezdetben az *idegen zsoldos katonákat* nevezték labancoknak, hamarosan a *Habsburg-párti magyarokat is.* A kuruc háborúk után is használták Habsburg — németbarát értelemben".[10] A négy évvel később megjelent értelmező szótár bizonyos mértékig megkerüli azt a kérdést, hogy pontosan kikre is alkalmazták ezt az elnevezést? Azt írja, hogy a „labanc" a „kurucok ellen császári zsoldban harcoló (magyar) katona".[11] Ugyanez olvasható az 1972-ben kiadott kéziszótárban is.[12] Az idézettektől eltérően viszont az 1975-ben megjelent nyelvtudományi értekezés szerzője kategórikusan így foglal állást: *„A labanc jelentése kezdettől fogva egyértelmű. Jelenti a császárpárti (németpárti) magyart, de sohasem jelent németet."*[13]

A szó keletkezésével és eredeti jelentésével a történeti-etimológiai szótár foglalkozik behatóbban. Ebből megtudhatjuk, hogy a „labanc" szavunk „valószínűleg szóelvonás eredménye: a »bozontos, kócos, fésületlen« jelentésű N. *loboncos* — *labancos* melléknévből keletkezhetett." A továbbiakban kifejti az elneve-

6 *Cserei M.*: Históriája, 1661—1712. Pest, 1852. 20—21., 52. o. A szerző, aki 1667-ben született, 1709-ben kezdte írni a munkáját. Bél Mátyás életrajzi adatait l.: Magyar Életrajzi Lexikon. Budapest, 1967. I. k. 163. o.

7 A Magyar Nyelv Történeti-Etimológiai Szótára, II. k. 681. o.

8 *Hadrovics L.*: Szavak és szólások. Nyelvtudományi Értekezések 88. sz. Budapest, 1975. 115. o.

9 L. erről többek között a Pika Gáspár kivégzéséről készült rézmetszet szövegét. *Köpeczi B.*: „Magyarország a kereszténység ellensége." A Thököly-felkelés az európai közvéleményben. Budapest, 1976. 352. o. A bújdosók társadalmi összetételére bőséges adat található többek között *Deák F.*: A bújdosók levéltára. A gróf Teleki család marosvásárhelyi levéltárából. Budapest. 1883.

10 Új Magyar Lexikon, 4. k. 296. o.

11 A Magyar Nyelv Értelmező Szótára. IV. k. 543. o.

12 Magyar Értelmező Kéziszótár. Budapest, 1972. 810. o.

13 *Hadrovics L.*: i. m. 121. o.

zés jelentéstani alapja az *lehetett,* hogy a császárpártiak *„dús, lobogó parókát viseltek",* de közrejátszott a gúnyolódó szándékból fakadó névadásban „a *császáriak lompos plundrájának képzete is.*" Ezt a magyarázatot — olvashatjuk a továbbiakban — viszont zavarja az a körülmény, „hogy a kiindulásul vett *labancos* csupán 1705-ben bukkan fel, s nem »bozontos« hanem mindjárt császárpárti jelentésben".[14] Az 1975-ben megjelent nyelvtudományi értekezés szerzője egy 1656-ból származó német leírás *tollforgós* császárpárti magyarjait kapcsolja össze egy — 1676-ban állítólag használt — *császárpárti tollas magyarokra* utaló szóval, s ennek nyomán arra a következtetésre jut: „nem látszik valószínűtlennek az a feltevés, hogy itt az ellenségtől használt névvel van dolgunk, amely a lobogós, loboncos tollbokrétát gúnyolta ki." Hozzáteszi azonban azt is, hogy „a *tollas* és a *labanc* összekapcsolása egyelőre nagyon is *feltételes,* mert szótörténeti dokumentációja hiányos."[15]

Kik voltak az első „kurucok" a magyar történelemben?

A közfelfogásban úgy él, Dózsa György keresztesei, de a történeti tények amellett szólnak, hogy ezeket a parasztfelkelőket sohasem nevezték „kurucok"-nak![16] A szó legkorábbi előfordulásáról Pauler Gyula tesz említést a bujdosók 1672. évi támadásáról írt tanulmányának egyik lábjegyzetében, ahol a következők olvashatók: „Egyébiránt kezemben volt egy levél *1645-ből,* melyben e szó (ti. a kuruc név) már előfordult".[17] A tanulmány és benne ez a hivatkozás már több mint egy évszázada megjelent nyomtatásban, mégis, arra mindeddig senki sehol nem hivatkozott! Úgy tűnik, hogy elírás, tollhiba vagy téves olvasás eredményének tekintették a megjelölt dátumot, amelyet vagy a levélíró írt tévesen *1675 helyett,* vagy pedig Pauler olvasta azt rosszul. E sorok írója szintén ezen az álláspontón volt mindaddig, amíg nem találkozott egy másik olyan forrással az 1640-es évekből, amelyben már ellenőrizhetően szerepel a „kuruc" szó. Ez az adat *1646-ból való* — tehát egy évvel későbbi a Pauler által hivatkozott levélnél —, s közlője ismert történelmi személyiség: keresdi Bethlen Ferenc, a két Rákóczi György fejedelem főudvarmestere.[18]

Ez a forrás az ifjabb fejedelem váradi udvarába kalauzol bennünket, egy diplomáciai fogadásra, amelyet az Erdélybe látogató Radziwill litván herceg tiszteletére rendeztek. A főudvarmester által készített ceremóniatervből megtudhatjuk, hogy ha a herceg bevonulása nem lovon, hanem hintón történik, akkor a menet sorrendje az alábbiak szerint alakul: „Rákóczy szekere előtt megy a párducbőrösök másik fele s a főemberek; ezeket követi Radzivill szekere, továbbá a kozák sereg és végül az *„apró kuruczok."*[19] Érdekes módon ez az immáron hetven esztendeje megjelent közlés is visszhang nélkül maradt egészen a közelmúltig. Ennek oka nyilvánvalóan az volt, amit az 1975-ben megjelent, többször idézett nyelvtudományi értekezés szerzője így fogalmazott meg: „A Lukinichnál is hegyes idézőjelben szereplő adat hitelességében nincs okom kételkedni." *„Fő hiányossága az, hogy nem lehet belőle megállapítani az »apró kuruczok« kifejezés igazi jelentését."*[20]

14 A Magyar Nyelv Történeti-Etimológiai Szótára, II. k. 699. o.
15 L. erről bővebben *Hadrovics L.:* i. m. 122—123. o.
16 Uo. 115—117. o.
17 *Pauler Gy.:* A bujdosók támadása 1672-ben. Századok, 1869. 175. o.
18 A főudvarmester életére l. *Lukinich I.:* Keresdi Bethlen Ferenc. Századok, 1908., valamint uő.: Bethlen Ferenc levelezése. Történelmi Tár (a továbbiakban — TT) 1907.
19 *Lukinich I.:* i. m. Századok, 1908. 788. o.
20 *Hadrovics L.:* i. m. 117. o.

Valóban: vajon kik is lehettek ezek az „apró kuruczok" akik az ünnepi menet végén haladtak? Amíg ennek a talánynak végére nem járunk, addig annak a kiderítésében sem juthatunk előre, hogy vajon miért ezzel a szokatlan elnevezéssel illette az ünnepélyes felvonulás egyik csoportját keresdi Bethlen Ferenc főudvarmester, ez az „igen jeles, lengyelországi állapotokban és követségekben forgott" nevezetes „nagy főember".[21] Azt tudjuk, hogy a váradi felvonuláson a Radziwill kíséretében levő kozákokon kívül csupán az erdélyi fejedelmi udvari nép vett részt. Miután egy ilyen bevonulási menetet csakis a fogadó, a vendéglátó fél emberei zárhattak, a „végül" haladó „apró kuruczok" kétségtelenül az erdélyi fejedelmi udvar *részét* alkották.

Arra vonatkozóan, hogy melyik részét — eligazítást kaphatunk abból a másik, és ennél részletesebb bevonulási leírásból, amelyet 1643 februárjában az ifjabb Rákóczi György és Báthory Zsófia esküvője alkalmából készítettek Eszterházy Miklós nádor részére. A beszámolóból megismerhetjük az erdélyi fejedelmi udvar alkotó részeit, sőt annak felvonulási rendjét is. Ezek az adatok közelebb visznek bennünket annak a kiderítéséhez, hogy 1646-ban kiket nevezhettek „apró kuruczok"-nak?

„Az kapu előtt álló tizenöt zászló székely gyalog vörösben azok mindjárt be indultak a kapun — írja a Habsburg uralkodó követe —, az mi lovasink utánok legelől, azok után az fejedelem udvari és ország színes hada előtt ment tizennyolcz pártucz bűrös fű legény, azok után öt tigris bűrös, ezek után nyolcz szép török lú felöltöztetve, pártucz bűrök rajta három-három szál daru toll a homlok előjökben, azok után öt pártucz bűrös ifjú legén, azok után 16 trombitás, két török sípos, két lengyel sípos, utánok az *erdélyi urfiak* és fő emberek *gyermekei*, azok után az öreg uri rend..." A továbbiakban ezt olvashatjuk a jelentésben: „Az esküvés meg lévén, ajándékot hoztak az ifjú fejedelemasszonynak. Elől az fő komornik Kömin János uram, utána az *ifjú urfiak és főrend*..."[22]

A két közel egykorú leírás összevetése azt sugallja, hogy az 1646-os „apró kuruczok"-at azok között keressük, akiket az 1643. évi relatio és több más hasonló jellegű leírás *„ifjú úrfiak"* és *„fű emberek gyermekei"* néven jelöl. Kemény János, aki 16 esztendős korában került Bethlen Gábor fejedelem udvarába, beszámol ezeknek a fejedelmi apródoknak a rendtartásáról. Elmondja, hogy Bethlen „néhány főemberek s urak gyermekeiből álló inasit maga lovain merő *páncélosan*, azon feljül páncélszorító veres virágos bársony zubbon avagy szorító mentécske, könyökben vak, szkófiummal varrott bársonyos tegzesen járatta."[23]

Úgy véljük, Kemény Jánosnak ez a tudósítása fényt vethet arra a rejtélyre, hogy miért nevezte keresdi Bethlen Ferenc főudvarmester a fejedelmi apródokat „apró kuruczok"-nak. A páncél, vagy mellvért egyik használt neve ebben a korban *„kuraczin"*, *„kuraczél"* volt,[24] s így a főudvarmester írásában szereplő kifejezés azt jelenti, hogy páncélos fejedelmi apródok zárták a felvonulási menetet. Felmerülhet persze, annak a lehetősége is, hogy Lukinich tévesen olvasta a kéziratot és abban nem „apró kuruczok" hanem „apró *kuraczinosok*" vagy „apró *kuraczélosok*" szerepel a valóságban. Régi kéziratok téves olvasása — kü-

21 *Kemény J.*: Önéletírása és válogatott levelei. Budapest, 1959. 77., 322. o. *Keresdi Bethlen Ferenc* 1638 után, Kékedi Zsigmondot követően lett erdélyi főudvarmester. 1644-ben Lengyelországban járt követségben, 1645-ben I. Rákóczi György mellett volt a morvaországi svéd—magyar találkozáson, 1648-ban ismét Lengyelországba küldte Rákóczi, majd 1650-ben fia bécsi követe volt.

22 *Szilágyi S.*: Erdélyi országgyűlési emlékek (a továbbiakban — EOE) X. k. 357—358. o. V. ö.: *Szilágyi S.*: Rajzok és tanulmányok. Budapest, 1875. II. k. 239. o.

23 *Kemény J.*: i. m.99., 118. o.

24 A „kuraczin" mellvért jelentésű olasz—latin jövevényszavunk XVI. és XVII. századi előfordulásaira l.: A Magyar Nyelv Történeti-Etimológiai Szótára, II. k. 676. o.

lönösen ritka, nem ismert szavak esetében — nemegyszer előfordult már tapasztalt kutatóknál is. Azonban nemcsak Lukinich, hanem Pauler is olvasta egy 1645-ös levélben a *„kurucz"* szót, s ezért valószínűtlennek tűnik, hogy mindkét kutatónál pusztán téves olvasás eredménye lenne a „kurucz" szó század közepi előfordulása.

A keresdi Bethlen Ferenc írásában szereplő „apró kuruczok" jelentésére a legvalószínűbb magyarázatot kétségtelenül a „kurczin"-ra utaló értelmezés adja. Ennek dacára nem lehet teljes mértékben kizárni annak a lehetőségét sem, hogy itt a *„Kur"* vagy *„Kurmacher"* ismert és használt kifejezés „magyarításáról" van szó, „udvaronc", „udvarló" értelemben. Amennyiben az udvarmester volt a szó alkotója, szerezhette az ihletet svéd vagy francia forrásból is, hiszen mindkét nyelvben szerepel az alapszó, amelyből „magyarítani" lehetett a kurucot. Keresdi Bethlen Ferenc nemcsak a fejedelmi udvarban tartózkodó Rebenstock svéd rezidenssel és a Rákóczi fiúkat franciára tanító tiszttel volt hosszú időn át közvetlen érintkezésben, de részt vett az 1645-ös morvaországi svéd—magyar találkozáson is, ahol a magyarokra fölöttébb nagy hatással voltak a svédeknél tapasztaltak.[25]

Mindez persze csak hipotézis. A kézenfekvőbb az, hogy a „kurczin"-ból származott a század közepi „kurucz" szavunk. Erre utal különben az a körülmény is, hogy a hatvanas években Apafi fejedelem udvarában apródoskodó Czegei Vass György már nem ismeri ezt a szót. Ez könnyen összefüggésben állhat azzal a körülménnyel, hogy a belső háborúskodások elültével szerényebb körülmények között újraszerveződő fejedelmi udvarban már nem voltak drága mellvértet hordó udvari apródok, s így a mellvértre utaló elnevezésük is feledésbe ment.

E korai „kurucz" szavunk feledésbe menésének ellentmondani látszik az az adat, amely szerint 1661-ben is előfordult Erdélyben a kuruc szó használata. Az azonban csupán téves évszámolvasás következménye. A felfedező Orbán Balázs egy kászonszéki, erősen rongált sírkő hiányos feliratából arra a következtetésre jutott, miszerint azon az állt volna, hogy az eltemetettet *1661-ben* gyilkolták meg „Mikes István *kuruczi*". 1661-ben ugyan történtek atrocitások a Székelyföldön, de azokat török—tatár csapatok követték el! Ellenben Cserei Mihálytól tudjuk, hogy *1691-ben* egy bizonyos *Mikes Pál* kurucai valóban elkövettek gyilkosságokat a szóban forgó vidéken! Az 1711-ben állított sírkő nyilvánvalóan erre a történetileg is ellenőrizhető eseményre utal.[26]

Erdélyben csakis a bujdosók Habsburg-ellenes harcai idején bukkan fel ismét a „kurucz" név használata, de később, mint Felső-Magyarországon. Emiatt vizsgálódásunk színterét át kell helyeznünk oda, ahol több mint negyedszázad elteltével ismét találkozhatunk a korábban bizonyíthatóan csupán keresdi Bethlen Ferenc által használt szóval, de ott immáron erősen eltérő jelentéssel.

25 *Szalárdi J.:* Siralmas magyar krónikája kilencz könyvei. Pest, 1853. 201—212. o. A „kur" szó különben svédül is jelenti az „udvari fogadás"-t vagy az „udvarlás"-t. (*Lakó Gy.:* [szerk.] Svéd—Magyar Szótár. Budapest, 1969.)

26 L. erről *Hadrovics L.:* i. m. 117—118. o. V. ö. *Cserei M.:* i. m. 210. o., továbbá *Kővári L.:* Erdély történelme. Kolozsvár, 1863. V. k. 115—116. o., vagy *Benedek F.:* Tatár betörés Csikba 1661-ben. Kolozsvár, 1945. és *Karácson I.:* A török sereg átvonulása Erdélyben 1661. Századok, 1902., továbbá Századok, 1869. 466—468. o.

Még napjainkban is vitatott, hogy pontosan mikor bukkan fel az a „kuruc" név Felső-Magyarországon, amelyik már egyértelműen a Habsburg-ellenes felkelőkre utal. Némi zavart okozott e téren egy 1661-ben vagy 1662-ben kelt török levél, amelyben annak egyik kiadója a *„krux fiak"* kifejezést vélte felfedezni a „kuruc" név egyik megnyilvánulási formájaként. Miután ezekben az években a szóban forgó tájon semmiképpen sem lehettek Habsburg-ellenes felkelők, fölöttébb rejtélyesnek tűnt, hogy az egri Kászon pasa kiket nevezhetett így? A levél ellenőrzése tisztázta a problémát: félreolvasás történt. A valóságban a gyakori „kurvafiak" szó szerepel a levélben, aminek semmi köze sincs a „krux", „kuruc" szavakhoz.[27]

Meglátásunk szerint azonban téves az az álláspont is, amely, írásjegyek egybevetése alapján, az *1670-es évre* datál egy *„kurocz"* szót tartalmazó török levelet, mert arról tartalmi jegyek alapján egyértelműen bebizonyítható, hogy nem 1670-ben, hanem *1676-ban* íródott.[28] *A legelső, eddig ismertté vált, és kétségtelenül a Habsburg-ellenes felkelőkre utaló „kurucz" szóhasználat 1671-ből való.* A levélíró Memi pasa egri beglerbég azon év szeptember 8-án arról értesítette Gyöngyöspata lakóit: leszállította a fejadójukat mert tekintetbe vette azt, hogy mekkora károkat okozott nekik az a „néhány *kurocz harczos*, akik a környéken lévő falvakat megtámadták."[29] Az eredetileg törökül írt levél német nyelvű kiadásában az idézett rész így szerepel: „haben einige der *kurus (krus, kurs) Krieger* die in der Umgebung (liegenden Dörfer) angegriffen."[30] Noha a tartalmi jegyek ennek a levélnek a keltezésével kapcsolatban is vetettek fel bizonyos ellenvéleményeket, hiszen a köztudatban az él, hogy a bujdosók harcai — amelyek a felső-magyarországi lakosoknak károkat okoztak — csak *1672-ben* kezdődtek, de végül is a levélíró személye eloszlatja a kételyeket. Memi pasa ugyanis kizárólag az 1671-es esztendőben viselte az egri beglerbégi tisztet, így el kell vetnünk azt a lehetőséget, hogy a szóban forgó irat későbbi években kelt volna.[31] A levélben említett hadakozás így az 1670-es felső-magyarországi felkelésre vonatkozik, a *„kurocz"*, *„kurusz"* megnevezés pedig azokra a Habsburg-kormányzat elől menekülőkre, akik 1671 tavaszán nagy tömegben elárasztották az Eger környéki török hódoltsági területeket.[32]

Memi pasa levele több vonatkozásban is módosítja a „kurucz" elnevezés eredetéről vallott nézeteinket. Történetírásunk általánosan elfogadott álláspontja szerint Felső-Magyarországon először a császári katonák nevezték „kurucok"-

27 L.: Studia Turcica. Budapest, 1971. 76—77. o. V. ö.: *Hadrovics L.:* i. m. 118. o.; *Hegyi K.:* Egy világbirodalom végvidékén. Budapest, 1976. 177. o., továbbá *Vass E.:* Az egri pasák levelei az első kuruc mozgalmakról (1671—1683). Az Egri Vár Híradója. 1977. 13—14. sz., 16. o.

28 *Hadrovics László* az írásjegyek alapján *1670-re* teszi a levél keltét (i. m. 118. o.). Meglátásunk szerint vele szemben *Blaskovicsnak* van igaza, aki *1676-ban* jelölte meg e levél keltét (Studia Turcica, 1971. 83. o.), amikor is a levélíró Muszli pasa egri beglerbég volt. *A levélíró személye perdöntő ebben a kérdésben.* 1669—1670 között Hüszein pasa volt az egri beglerbég, akit még 1670-ben Ali pasa váltott fel. L. erről: Levéltári Közlemények, 1933. 125—127. o. A levélíró személyén túl az írás tartalma is ellentmond az 1670-es dátumnak, amiről l. többek között Hadtörténelmi Közlemények (a továbbiakban — HK) 1897. 306. o., valamint *Varga I.* (szerk.): A kuruc küzdelmek költészete. Budapest, 1977. 747. o.

29 *Vass E.:* i. m. 6. o.

30 Studia Turcica, 1971. 80. o.

31 *Vass E.:* i. m. 19. o. Itt is tévesen van feltüntetve Muszli pasa 1670. áprilisi egri beglerbégsége.

32 Uo. 5. o. V. ö.: Paris Spankau felső-magyarországi főkapitány 1672-es kiáltványával: Országos Széchenyi Könyvtár Kézirattár, Fasc. 171. no. 1398. L. még *Pauler Gy.:* Wesselényi Ferenc nádor és társainak összeesküvése. Budapest, 1876. II. k. 95. o.

nak a Habsburg-ellenes felkelőket 1672 végén illetve 1673 elején.[33] Ebből a feltételezésből logikusan következett az, hogy a szót latin vagy német eredetűnek gondoltuk, s annak pejoratív jelentését kerestük, hiszen — korábbi ismereteink szerint — már az első alkalommal is megbélyegző szándékkal, gúnynévként használták ezt a megnevezést.[34] Noha voltak korábban is olyan nézetek, hogy a Habsburg-ellenes felkelőkre használt „kurucz" szavunk török eredetű,[35] ezek azonban nem támaszkodtak elfogadható dokumentációra. A teljes bizonyosságot ez az 1671-es levél szolgáltatja, amely nem csupán a szó török eredetét igazolja, de eligazítást nyújt annak kezdeti jelentésére is.

A török szakmunkák a magyar „kurucz" szó török eredetét nem egyformán magyarázzák. Akadnak akik úgy vélik, hogy *„khurudzs"* = „felkelő" jelentésű szó került a magyarba.[36] Mások szerint a görög *„kurosz"* — eredetileg rablót jelentő szó, amely romlott alakban „bozma" = „felkelő" jelentéssel került a török nyelvbe — vált a magyarországi török pasák szóhasználatában a Habsburg-ellenes felkelők nevévé.[37] Meglátásunk szerint ez utóbbi magyarázat a helytállóbb, hiszen a felkelők török nyelvű megnevezésében sehol nem szerepel a *„khurudzs"* alak, hanem a *„kurosz"* vagy *„kurusz"*-forma. S talán nem is véletlenül! Az egykorú török levelekből világosan kitűnik az is, hogy a magyarországi török tisztségviselők alapjában ellenérzésekkel viseltettek a területükre menekült, ott élősködő — nemegyszer garázdálkodó — felkelőkkel szemben. Meglehetősen ellentmondásos és váltakozó volt a porta magatartása is irányukban.[38] Ezek a momentumok arra utalnak, hogy talán nem is véletlen volt a magyarországi török vezetők részéről a „kurosz" vagy „kurusz" szó alkalmazása a „khurudzs" helyett, amit viszont a bujdosók követei nem nagyon sérelmezhettek a portán, hiszen a rájuk alkalmazott szónak már „felkelő" volt a domináló jelentése

Ami e török elnevezést átvevő császári katonákat illeti, nyilvánvaló, hogy ők nem a magyar „felkelő" értelemben kezdték használni a „kurocz" szót! Már csak azért sem, hiszen „felkelő" volt a neve a király parancsára hadba szálló nemeseknek és megyei portális katonáknak is.[39] Mielőtt azonban véglegesen állást foglalnánk ebben a kérdésben, próbáljuk meg nyomon követni, hogy időrendi sorrendben mikor, kik használták ezt az új nevet a Habsburg-hatalom ellen fegyvert fogók jelölésére?

1671-ből eddig más forrás nem került elő. 1672 végéről is csupán egyetlen adatot ismerünk arra, hogy a Habsburg-szolgálatban álló katonák már hasz-

33 L. erről *Pauler Gy.*: i. m., Századok, 1869. 175. o., vagy *Babocsay I.*: Fata Tarczaliensia azaz Tarczal városának főbb változásai 1670—1700. Kiadta *Rumy K. Gy.*: Monumenta Hungarica sermone nativo scripta. Pest, 1815. I. k. 35. o. és *Cserei M.*: i. m. 51—52. o.
F. Posch is azt írja: „... das Wort Kuruzzen erst *1673* erstmal auftraucht." Flammende Grenze. Die Steiermark in den Kuruzzenstürmen. Verlag Styria. Graz—Wien—Köln. 1968. 351. o.

34 L. *Angyal D.*: Késmárki Thököly Imre 1657—1705. Budapest, 1888. I. Rész, 58—59. o. V. ö.: *Nagy L.*: A végvári dicsőség nyomában. Budapest, 1978. 204. o., ahol némely megállapítás az újabb adatok és eredmények alapján bizonyos korrekciót igényel.

35 L. erről pl. *Pauler Gy.*: i. m., Századok. 1869. 175. o., vagy *Szederkényi N.*: Heves vármegye története. Eger, 1891. III. k. 105. o., vagy *F. Posch*: i. m. 351. o.

36 *Vass E.*: i. m. 6., 16. o.

37 Uo. v. ö.: HK 1896. 327. o., ahol a szó török írással *„kurusz"*-formában szerepel. Rasid effendi az idézett helyen különben azt írja, hogy 1682. augusztusában Ozmán pasa volt az egri beglerbég, ami ellentétben áll *Vass Előd* azon adatával, miszerint ebben az időben Ali pasa töltötte be ezt a tisztet. i. m. 19. o.

38 Az 1677. január 2-i hevesi tanúvallomási jegyzőkönyvekből kitűnik, hogy a magyarországi török tisztségviselők óvakodtak fellépni a kurucok ellen. Egy „fő török" mondotta: „ha itt száll a kurucz, nekem is tartanom kell". Jászberényben egy másik „fő török" szót emelt a kurucok ellen, mire az egyik kuruc rögvest agyonlőtte, s emiatt semmi bántódása nem esett. Az adatokat l. *Szederkényi N.*: i. m. III. k. 120. o. A porta változó állásfoglalására l. pl. Rozsnyai Dávid 1670-es követjelentését (TT 1882. 873. o.) és vesd azt össze a HK 1897. 306. oldalon található adattal.

39 Erről többek között *Nagy L.*: Magyar hadsereg és hadművészet a harmincéves háborúban. Budapest, 1972. 23—31. o.

nálták ezt a szót. Erről is Pauler tájékoztat bennünket, aki a „kurucz" szó 1645-ös előfordulásával találkozott! A már idézett nagy tanulmányában elmondja, hogy 1672 végén „az alföldi hadaktól" (ti. a bujdosóktól) Putnokot visszafoglaló füleki, korponai és hajnácskői végvári katonák a „rebellióban" való részvétellel gyanúsítottakat rút szitkok között *„kuruczok"*-nak nevezték.[40] Minden bizonnyal nem tekinthető véletlennek, hogy a Habsburg-szolgálatban álló katonák közül azok használták először a *„kurucz"* nevet a felkelők gúnyolására, szidalmazására, akik helyileg is a legközelebb voltak az egri törökökhöz, és szoros érintkezésben voltak azokkal.[41] Babocsay Izsák tarcali nótárius — Cserei Mihályhoz hasonlóan — az *1673-as esztendőre* teszi mind a kuruc mind a labanc gúnynevek ismertté válását, terjedésük kezdetét.[42] A labanc névnek valóban nincs az 1673-as előfordulásnál korábbi említése. Sőt a résztvevők leveleiben csak egy esztendővel később találkozhatunk azzal![43] Az hogy mind a két név gúnyszóként került alkalmazásra a szemben álló felek részéről, több egykorú írásból bizonyítható,[44] viszont máig is vitatott a labanc szó keletkezése és eredeti jelentése.[45] Csupán hipotetikus magánvéleményként szeretnénk megkockáztatni azt a gondolatot, hogy a szó valószínűleg a „loboncos" értelemben született, bár egyáltalán nem kizárt más eredet helytállósága sem. Azt azonban egyértelműen és kategórikusan ki merjük jelenteni, hogy nem állja meg a helyét az a nézet, amely szerint a „labanc" szót *kizárólag* császárpárti — németpárti — magyarokra alkalmazták volna.[46] Számos kétségbevonhatatlan forrásértékű adat bizonyítja azt, hogy a „labanc" nevet megjelenésétől fogva alkalmazták idegen etnikumú császári katonákra *is*. Szabadjon röviden hivatkozni a Debrecenben levő bujdosó nemesek 1675 végén írt levelére, amelyben azok Teleki Mihálynak jelentik: „pro die 6. novemb. *német, horvát s magyar seregek* alájövén Debreczen felé, visszajöttökben jelesen a *labanczok* bejövén a csapó utcai kapun... stb." Ezt erősíti meg többek között Hain Gáspár 1676-os bejegyzése, s a későbbi időkből Cserei Mihály szóhasználata is.[47] A történeti tények tükrében nem tartjuk megalapozottnak a labanc névnek a *„tollas"* szó-

40 Századok, 1869. 175. o. Koháry István füleki főkapitány írja 1673 januárjában: „Összel főgenerális úr parancsából jó részit a vitézlő rendnek magammal vittem az armada mellé." *(Szederkényi N.:* i. m. III. k. 105. o.) Rendkívül érdekes momentum: Bélteky Pál füleki vicekapitány, aki „pór rebellisek"-nek nevezte a Putnokot elfoglaló felkelőket az 1672. október 18-án írt levelében, még nem használta rájuk a „kuruc" elnevezést és nem hozta őket összefüggésbe Dózsa „crutius"-aival. Ez többek között arra is utal, hogy az egri töröktől hallott és átvett név a közkatonák között terjedt először. TT 1898. 232. o.

41 Így pl. a rabok kölcsönös cseréjénél, váltságdíjak megbeszélésénél stb. L. erről többek között egri törökök 1680. szeptember 8-i levelét a füleki magyarokhoz. Országos Levéltár (a továbbiakban — OL) P—125. Eszterházy Pál nádor lt. 69. k. 6627. sz.

42 *Babócsay I.:* i. m. 32. o. „Ezen esztendőben kezdettenek legelsőben az alsó párton levő magyarok Kurucz névvel, a német nemzet mellett a király Ő Felsége hívségében hadakozó, és amaz mellett csatázó ismét Labancz nevezettel eggyik félnek a másiktól való megkülömböztetésének okaért neveztetni." V. ö. *Cserei M.:* i. m. 52. o .

43 Ez ideig egy 1674-es kuruc levélben lehet legelőször kimutatni a „labanc" név használatát. *Gergely S.:* Teleki Mihály levelezése. Budapest, 1912. VI. k. 552. o. Ez az adat önmagában is cáfolja *Hadrovics Lászlónak* azt a megállapítását, hogy a „labanc" szó csupán 1676 után „egy-két év múlva" jelenik meg a szóhasználatban (i. m. 122. o.). L. még az 1676-ban keletkezett „A *labancz* magyarokhoz" c. verset: *Varga I.:* i. m. 176., 178. o.

44 A Pauler által idézett gömöri vizsgálati jegyzőkönyv adata mellett (Századok, 1698. 175. o.) l. még *Hain G.:* i. m. 449. o. vagy *Angyal D.:* i. m. I. rész 58—59. o.

45 Erről többek között Révai Nagy Lexikona XII. k. 397. o. V. ö. Új Magyar Lexikon, IV. k. 296. o., vagy A Magyar Nyelv Történeti-Etimológiai Szótára, II. k. 699. o.

46 L. erre *Hadrovics L.:* i. m. 121. o. V. ö. *Kővári L.:* i. m. V. k. 147. o., vagy *Szűcs I.:* i. m. II. k. 442. o.

47 A levelet l. *Deák F.:* i. m. 31. o. A kiadásban a keltezés hónapja tévesen október 10., de hogy ez nyilvánvaló tévedés, azt egyértelműen bizonyítja éppen az idézett levélrészlet is. A helyes dátum 1675. november 10. *Hain Gáspár* szintén azt írja, hogy „die Kayserlichen wurden von Ihnen genennt Labantzi" — ami egyaránt vonatkozik mind a német mind a magyar császári katonákra (i. m. 449. o.). Ugyanez tűnik ki *Cserei Mihály* későbbi szóhasználatából is (i. m. 198. o.). Különben azt, hogy kezdetben az idegen zsoldosokat nevezték labancoknak, alátámasztja a szónak akár a „loboncos", akár a „lobbants" eredeztetése is. Ez a kurucokétől eltérő ruházatra, hajviseletre vagy fegyverzetre utal, hiszen a Habsburg szolgálatban álló magyar katonák ruházata, hajviselete és fegyverzete semmiben sem tért el a kurucokétól.

val való összekapcsolását sem.[48] A tollbokréta-hordás ősidők óta el volt terjedve mind a török katonák, mind a Habsburg-hatalom ellen küzdő erdélyiek között is.[49] A szókapcsolást alátámasztani látszó egyetlen adat, a Thököly naplójából idézett *„talas"* szó elírás, vagy téves olvasás eredménye az eredeti *„talpas"* helyett, amely szó gyalogos katonák jelölésére szolgált mind Habsburg-szolgálatban, mind a felkelők között.[50]

Tovább követve a *„kurucz"* név terjedését, azt kell tapasztalnunk, hogy az — legalábbis az eddig ismertté vált források tanúsága szerint — nem volt túlságosan gyors. Például a fülekiekkel szoros érintkezésben álló Heves megyeiek ez évi előterjesztésükben még *„rebellisek csapatáról"* írnak.[51] Az 1673-as tanúvallatások idején Kapy Gábor Sáros megyei nemes is *„rebellis vezérek"*-nek nevezte a bujdosók parancsnokait.[52] Jóllehet a Gömör vármegyei Csetneken egy szlovák nyelvű számadáskönyvben már 1674-ben többször is előfordul a „kuruc" megnevezés a nyilván horvát végbeli katonáktól hallott *„kruczj"*, *„kruczo"* alakokban, a lőcsei főbíró például az adott évi krónikabejegyzésében még mindig *„die Ungern Mal'contenti"* néven szerepelnek a felkelők.[53]

Időrendben tovább vizsgálva a forrásokat Abdullah hatvani kádi *1675.* április 2-án kelt végzésében azt olvashatjuk: több gyöngyösi és püspöki tanú vallja, miszerint Gyöngyös és Püspöki között a *„kuruczok"* — a török leírásban *„kurslar"* — egy boszorkányt megégettek. A tanúk azt vallják, hogy ők semmit nem tudtak előre a dologról. Különben is hogyan tudtak volna ötszáz *„kuruczczal"* szembeszállni.[54] Ebben az esztendőben már Strassoldo kassai kapitány is így nevezte a felkelőket a váradi pasának írott levelében. A felső-magyarországi császári parancsnok német, horvát és magyar végbeli katonákkal megrohanta a szultáni „khász-birtok"-nak számító, de egyúttal az erdélyi fejedelem tulajdonát is képező Debrecen mezővárost. Még december 7-én levelet írt a váradi beglerbégnek, amelyben elmondta: azért jött Debrecenbe, mert itt „az égető pogánynál pogányabb *kuroczoknak* vagyon fészkek, az honnét az mi földünkre (ti. Felső-Magyarországra) kiütvén, az szegénységet pusztítják, marháit hajtják, az embereket levágják és ismét az prédával ide az megnevezett helyben jőnek."[55] Kállai Fényes István, Debrecen poétai tálentumokkal megáldott nótáriusa részletesen elmondja, hogy a császári katonák „Keresik az *Kruczot* széjjel a városban". A hosszú versben többször szerepel a *„kurucz"* és a *„krucz"* alak, de ugyanígy *„rebellisek"* megnevezés is.[56] Maguk a megtámadottak és

48 *Hadrovics L.:* i. m. 122. o.

49 A nem császári katonák tollhordására a sok egykorú adat közül l. pl. *Cserei M.:* i. m. 7. o., *Szamosközy I.:* Történeti maradványai. MHHS XXX. k. 326. o., *Kemény J.:* i. m. 117. o. vagy éppen az idézett 1643-as jelentés: EOE X. k. 357. o.

50 A hivatkozott hely *Torma K.* (kiad.): Késmárki Thököly Imre Naplója az 1676—1678. évekből, MHHS XVIII. k. 5. o., ahol ez olvasható: „... ebédre mentem Monostorra, az hol is bizonyosan értém Kapnik felé menvén nyavalyás Gyulaffi uram az szorosban az havason *az császár részérül való tolvaj talasoktul való megöletését ...*" A meggyilkolt személy Gyulaffi Mihály volt, akit Habsburg-szolgálatban álló „talpasok", vagyis „gyalogosok" öltek meg. Itt minden kétséget kizáróan téves olvasásról, vagy egyszerűen sajtóhibáról van szó. Különben sem Thököly sem más kuruc egyetlen levelében sem nevezte „talasok" (= „tollasok") néven a császári katonákat. A császári és kuruc oldalon egyaránt megtalálható „talpasok"-ra l. többek között *Takáts S.:* A magyar gyalogság megalakulása. Budapest, 1908. 132—133. o., vagy *Kardos T.:* (szerk.) Régi magyar drámai emlékek. Budapest, 1960. 2. k. 361. o.

51 *Szederkényi N.:* i. m. III. k. 109. o.

52 A vallomás található: Egri Káptalan hiteleshelyi lt. Prot. Seriele O no. 148. V. ö. HK 1895. 215—216. o. és *Szentsei György* daloskönyve. Budapest, 1977. 323. o., valamint EOE XV. k. 317. o.

53 *Hain G.:* i. m. 429. o. Az 1674-es, szlovák nyelvű előfordulásokat idézi *Hadrovics L.:* i. m. 120. o.

54 *Fekete L.:* Gyöngyös város levéltárának török iratai. Levéltári Közlemények, 1933. 132. o.

55 A tábornok id. levelét l.: EOE XVI. k. 234. o. V. ö.: Uő. más leveleivel: EOE XVI. k. 242—243. o., továbbá *Angyal D.:* i. m. I. rész, 131. o.

56 A „Debreczen városa siralmas esetinek és keserves gyászos passióinak rövid versekben lerajzolt consignatiója"-t kiadta *Révész I.:* Protestáns Egyházi és Iskolai Figyelmező, 1871. 573—584. o. Kivonatosan megjelent: Magyar költészet Bocskaytól Rákócziig. Budapest, 1953. 195—201. o. A vers szerzője szerint Strassoldo generális ez alkalommal használta mind a *„rebellis"*, mind a *„kuruc"* megnevezést a felkelőkre. Újabban: *Varga I.:* i. m. 154—160. o.

üldözöttek viszont így nevezték meg saját magukat: *„Debreczen várossában megtelepedett Istennek dicsőssége s hazájok szabadságáért bujdosó nemesek közönségesen."*[57]

Úgy tűnik, *1676-ra* már az északon fekvő *Lőcse* városába is eljutott a szemben álló katonák „kurucz" és ‚labancz" neve. A lőcsei főbíró német nyelven írott krónikájában ezt a magyarázatot találjuk e két szó első előfordulása alkalmával: *„Die Curotzen, NB also werden die Ungarischen Mal'Contenten genennt, wie auch von etlichen Rebeller: hingegen die K a y s e r l i c h e n wurden von Ihnen genennt Labantzi."*[58] Itt szeretnénk megjegyezni: talán nem tekinthető véletlennek, hogy a két valóban kortárs író közül sem Babocsay Izsák, sem Hain Gáspár nem tud arról, hogy a „kuruc" névnek bármiféle köze is lenne a „crux" szóhoz, vagy Dózsa György kereszteseihez![59] De nem tud arról az ugyanebben az esztendőben keletkezett, és a „labancz magyarokhoz" írt vers bujdosó prédikátor szerzője sem, amikor a *„szegény kurucz"*-ról versel. Arról aki: „Karddal az mikor nyér hol mit" azt ő „barátival külti" és „neveli jó hírét."[60] Török levelekben ez évben is ilyesmiket olvashatunk: „némely istentelen latrok *kurocz névvel* járván, tolvajkodván és városokban beütvén, a jobbágyokat verik".[61]

Az idézettek nyomán hajlamosak lehetünk azt hinni, hogy 1676-tól a *„kurucz"* név használata már általánossá vált, s maguk a felkelők is így nevezték magukat. Valóban, nem egy adatot lehetne felhozni ilyen álláspont alátámasztására, de bőven akadnak ellenpéldák is. Strassoldo Erdélybe küldött követe 1676 tavaszán a fejedelmi udvarban *„az alsó párton levő magyarok"*-nak nevezte a bujdosókat,[62] a császár ez évben kiadott egyik oklevele pedig *„arcátlan rebellisek"*-nek aposztrofálta őket. [63] Sutoris János, ez a minden valószínűség szerint erdélyi származású híres császári hírszerző tiszt, a hetvenes évek második felében is *„magyar elégületlenek"*-nek nevezte jelentéseiben a bujdosókat. Sőt a *„Curotzen"* és a *„Labantzi"* szavakat magyarázó Hain Gáspár is többnyire *„die Ungern"*, vagy *„die Rebellen"* néven említette a kurucokat krónikája 1676-ot követő részeiben is.[64]

A felhozható ellenpéldák dacára is vitathatatlan a „kurucz" megnevezés terjedése a hetvenes évek második felében. Az 1677. január 2-án készült Heves megyei vallatási jegyzőkönyv 1. pontjában például arra kellett válaszolni a kihallgatottaknak: „Mióta ezen felháborodott *kuruczos idő* támadott, micsoda ín-

57 *Deák F.:* i. m. 31. o.
58 *Hain G.:* i. m. 447—449. o.
59 Hain Gáspár (1632—1683) a lőcsei evangélikus iskola rektora volt, 1674-ben a város bírája. Babocsay Izsák 1670-től 1700-ig foglalkozik az eseményekkel. Maga protestáns és Habsburg-ellenes, de elítéli a pusztító kuruc hadviselést is.
60 A verset l. *Varga I.:* i. m. 178. o. A bujdosó-prédikátor szerző, úgy tűnik, a Debrecenben meghúzódó kurucoktól eltérően, csupán a császárpárti magyarokat nevezi „labancok"-nak, s a németekre a „tokos" megnevezést használja. Az ilyen különbségtétel azonban nem volt általános. Ezekről a bujdosók között élő protestáns prédikátorokról *Pauler* elmondja, hogy törökös turbánokban, fegyverrel a kezükben jártak a táborokban és fanatizálták a népet „a hitszegő császár és a bálványimádó katolikusok ellen" (i. m. Századok, 1869. 13—14. o.). Különben Spankau felső-magyarországi főkapitány 1672. májusában kibocsátott kiáltványában is az olvasható: „némely prédikátorok nem keresztényi buzgóságtól viseltetvén a *Keresztyénség természet szerint való Ellenségének szerencsés voltáért az együgyű községet imádkoztatnák* és azzal a Pogánysághoz szítván, a Keresztyének között való gyűlölséget is gerjesztenék." (Országos Széchenyi Könyvtár [a továbbiakban — OSZK] Kézirattár Fage. 171. no. 1398.) Arra, hogy ez nem túloldalról jövő rágalom volt, bizonyságot szolgáltat Apafi udvari papjának, Magyari Józsefnek egy 1686-os prédikációja is, amelyben arra hívta fel a fejedelmet és az urakat: *„a hiteteket kit a töröknek adtatok meg ne szegjétek,* mert különben elveszti az isten mind a fejedelmet mind az országot!" (*Cserei M.:* i. m. 162. o.) Meglátásunk szerint a töröktől származó „kurucz" név vállalásában nem kis szerepe volt a bujdosók között lévő protestáns prédikátoroknak.
61 Studia Turcica, 1971. 82—83. o. Ez az a levél, amelyet *Hadrovics László* — adataink szerint — tévesen datált *1670-re* (i. m. 118. o.).
62 *Deák F.:* i. m. 248. o.
63 L.: HK 1895. 225. o.
64 Sutoris János kémjelentéseit l.: HK 1896. 352—354. o.

séget és nyomorúságot szenvedtek a *kuruczok s azok képében járó latroktól?*" „A Tiszán innen járó kuruczok is zászlónként jönnek" — írta februári levelében Koháry István füleki főkapitány, noha ő korábban — katonáival ellentétben — nem nevezte így a felkelőket. Ez év júliusában a környéken birtokos Balassa Bálint Korponán így humorizált a Kohárynak írott levelében: „az én ménesem noha hodult, még is az Ibrahim bék szerelemben esett az kanczáimmal, *kuruczok* voltak az vőfélyek, elsőben Szécsénben hajtván, Hatvanban volt velök a bék lakodalma". A levélíró beszámol arról is, hogy „Detva tájékán gyakorta sétálnak az *kuruczok* gyalogosan", akik ellen nem tudnak mit tenni, mert „a lovakat már egynehány évben fárasztottuk, de nehéz az erdőből kivadászni az *talpasokat.*"[65] 1678 márciusában Szolimán szolnoki szandzsákbég arra kérte Thököly Imrét, hogy a török uralom alatt levő parasztokat, „az hatalmas győzhetetlen császár jobbágiát ne engedd *kuroczczá lenni.*"[66] Ibrahim aga, a lókedvelő hatvani bég viszont ez alkalommal azt kifogásolta, hogy Thököly „az *magyar kurocz hadaknak* némely részével az elmúlt napokban Giöngiös városára jött volna..."[67] Mehmed pasa — az 1678—79-es évadban „soros" egri beglerbég — 1679. májusi levele arról tájékoztat bennünket, hogy „Sajó Gömör vármegiében levő s lakozó hatalmas és giőzhetetlen császárunknak szerája alá fejet hajtó és adózó városi és falusi jobbági nömesek és parasztok jüvén az egri becsületes Divánba és nagy panaszval jelentik, hogi igen nagi inségbe vannak és volnának az sok alá s fel jövő latrok miatt, kik *kurocz és labancz névvel* tolvajságban járnak."[68]

Noha az 1676-ban keletkezett „labancz magyarokhoz" írt vers bujdosó-prédikátor szerzője már *„szegény kurucz"*-nak nevezi sorstársait, az első olyan eddig ismertté vált levél, amelyben a harcolók maguk is így nevezték magukat. csak a következő esztendőből származik. A júliusban kelt írásban *„az alsó párton nyomorgó igaz magyarok"* szemrehányásokkal illetik Eperjes lakóit, akikben csalódniuk kellett, noha „eleitől fogván *az igaz kurucz táboron* szép híreneve volt kegyelmeteknek."[69] Itt bukkan elő elsőként határozott különbségtételi szándék az „igaz kuruczok" és a csak kuruc névvel járó tolvajkodók között, noha — amint arra már utaltunk — az 1677. január 2-án felvett Heves megyei tanúvallatási jegyzőkönyvben is különbséget tettek a „kuruczok" valamint az „azok képében járó latrok" között. Hasonló tendenciát figyelhetünk meg Pap Izrael bujdosó vezér 1678 októberében írt levelében is, amelyben a kuruc kapitány elhatárolta magát azoktól, akik „hadnagyságokon és zászlókon kívül *az mi színünk és kurucz nevezetünk alatt* aféle nemességet és szegénységet sattzoltató (ti. sarcoltató) *tolvajok.*"[70] A későbbi kuruc generális Károlyi Sándor úgy emlékezik vissza az 1678-as esztendőre, hogy akkor a szállásadó gazdáját, Barkóczi Zsigmondot, „az *kuruczok* megölték ugyanott Ungvár

65 *Szederkényi N.*: i. m. III. k. 103. o. Ugyanebben az esztendőben Rápoti Mihály hadházi prédikátor azt jegyezte föl: nem tudja mennyi hallgatója van itt, „mivel igen el fogytak vala, rész szerint a *kuruczoknak* kóborlása miatt..." L. erről *Rácz I.*: A hajdúk a XVII. században. Debrecen, 1969. 151. o. V. ö. *Szendrei J.*: Miskolcz város története és egyetemes helyirata. Miskolcz, 1889. III. k. 344. o.

66 A levelet l.: OL G-2 Thököly-szabadságharc lt. Thököly Imre levelezése. *Vass Előd* így összegzi kutatási eredményeit: „Az egri pasák itt ismertetett tíz leveléből a kilenc magyar nyelvűben a kuruc szó leírása mindig következetesen »kurocz«, amíg az egyetlen török nyelvű levélben »kursz«, vagy »kurosz« az arab betűs leírás kiolvasása, tehát a török »kurosz« (= felkelő) szóval azonosítani lehet." (i. m. 9. o.) *Karácson Imre* Rasid effendi leírásában „kurusz"-nak olvasta ki az arab betűs leírást: HK 1896. 327. o.

67 OL G-2 Thököly-szabadságharc lt. Thököly Imre levelezése.

68 Studia Turcica, 1971. 86. o.

69 A levelet l.: OL Kam. lt. Repraesentationes, 3239. sz. (Benczédi László szíves közlése, akinek ezúton is köszönetet mondok segítőkészségéért.)

70 *Szendrei J.*: i. m. III. k. 349. o. L. még uo.: 530. o., valamint TT 1893. 531. o.

alatt."[71] 1679 végén írt egyik levelében már Thököly is használta a felkelők új nevét, amikor azt írta: „Laborda elküldvén három compania németet Aszaló felé vizsgálni, ha valami *kurucz* nincsen-é a tájon?"[72]

A szóhasználat terjedése dacára azért akadtak olyanok, akik ezután is kerülték a „kuruc" megnevezést. Egyesek — mint például Cobb tábornok — nyilván túl enyhének találták ezt a nevet és továbbra is „rablók"-nak vagy „lázadók"-nak hívták a felkelőket.[73] Mások — mint például Wesselényi Pál bujdosó vezér is — talán sérelmesnek érezvén a rablót és felkelőt egyaránt jelentő és török eredetű megnevezést, kerülték a „kuruc" szónak még a leírását is.[74] Nem használták ezt a szót az 1678-as kuruc támadás vezérei sem, akik így írták alá a harcokról küldött beszámolójukat: „Istenünk dicsőségéért s hazánk lelki, testi szabadságáért fegyvert viselő grófi, úri, főnemesi lovas és gyalog rendbül álló Magyarország közönségesen."[75]

Vajon hogyan alakult a „kuruc" név használata és vállalása azután, hogy az ifjú Thököly Imre lett a bujdosók vezére? Az a történeti személyiség, akinek a neve közel negyedszázadon át fémjelezte a Habsburg-ellenes küzdelmeket, és aki ezen idő alatt oly sokak számára volt — a nagy költő szavaival élve — „egy ágban szabadulás béklyó, protestáló hit, s küldetéses vétó"!

Kurucok a „kuruc-király" zászlói alatt

Jóllehet a fiatal menekült főúr már 1677-től kezdve egyre növekvő szerepkört kapott a küzdelemben, vitathatatlan vezérségét, cselekvési önállóságát inkább csak 1679 nyarától lehet számítani.[76] Attól az időtől, amikor kiáltványának tanúsága szerint kijött Erdélyből a hadak közé, hogy „az eddig lött s naponként leendő rendetlenségeket, confusiokat rendben hozzam, és *a magyarságot a haza szolgálattyára összve gyüjtsem* és a sok otthon lakó és elviselhetetlen iga alatt nyögő s préda alá jöttet szegénységet is a nagy nyomorúság alól Istenem segítségéből felszabadítsam". Az új vezér ebben a kiáltványában nem nevezte a katonáit kurucoknak.[77] Kerülte ezt a megnevezést az 1681 nyarán kiadott hadiszabályzatban is, jóllehet abban halálbüntetést helyezett kilátásba annak aki *„Labanczá lészen"* — tehát császári szolgálatba átáll.[78] Amikor a szoboszlói gyűlésen kikiáltották őt a bújdosó hadak generálisává, így esküdött: „mivel az én *bujdosó nemzetem* az generálisságban engem confirmált én is kötelezem arra magamat, hogy kit kit maga rendiben s becsületiben megtartok . . . mindenek felett *bujdosó nemzetemmel* együtt élek s halok."[79]

Talán a kuruc-vezér valami okból nem vállalta volna a szívesen „kuruc" nevet? Az idézett forrásokon kívül ezt látszik alátámasztani az a körülmény is, hogy például az 1676—1678-as hadieseményeket rögzítő Thököly-naplóban sem fordul elő ez a szó! Ennek azonban ugyanakkor ellentmond egyrészt a már

71 Gr. Károlyi Sándor önéletírása és naplójegyzetei. (kiadta Szalay László) Pest, 1865. 5. o. L. még uo. 9. o. (Károlyi a jelzett időben 9 esztendős volt.)
72 *Deák F.:* i. m. 275. o.
73 *Szederkényi N.:* i. m. III. k. 132. o. Más levelében Cobb felváltva használta a „kuruczok" és „tolvajok" megnevezéseket. L. uo.: 344. o.
74 Századok, 1872. 273. o. V. ö. *Deák F.:* i. m. 246—248., 254—256., 269—270. o. A magyarokkal együtt harcoló franciák 1677-ben is magyarországi elégedetleneknek nevezték a kurucokat. L. erre a „Párisi Gazette" 1677. évi 108. számában közölt hadijelentést a nyalábi csatáról: Szemelvények a magyar hadtörténelem tanulmányozásához. I. k. 300—303. o.
75 HK 1893. 478. o.
76 L. erről bővebben: MHHS XVIII. k. 185—189. o.
77 OSZK Kézirattár 3763 fol. lat. 83. sz.
78 Uo. 86—90. sz.
79 *Deák F.:* i. m. 123. o.

idézett 1679-es levél, de például az az 1681-es utasítás is, amelyet Thököly Ugocsa vármegyének küldött, s amelyben többek között ezt olvashatjuk: „minden *igaz kurucz* hatod nap alatt az én táboromon legyen!"[80] Ez az irat — valamint több korábban idézett forrás — viszont azt tükrözi, hogy amikor a Habsburg-ellenes felkelők vezetői maguk is „kuruczok"-nak nevezik a felkelőket, rendszerint hozzáteszik az „igaz" szót is.[81]

E jelenség valószínű okaira később visszatérünk. Előbb azonban azt szeretnénk röviden áttekinteni, hogy a nyolcvanas években mikor, kik nevezték „kuruczok"-nak a felkelőket?

Az fölöttébb érdekes, hogy a „Thököly haditanácsa" címen ismert hosszabb költemény szereplői nem használják ezt a megnevezést, jóllehet a *„hiti csavarító kutya lobonca"* kifejezés előfordul a versben.[82] Érdekes adalékot találhatunk a szóhasználatra Szirmay András írásában, aki elmondja, hogy az „elégedetleneket" *„vulgo"* nevezték „kurucz" néven a nyolcvanas évek elején.[83] Ennek azonban ellentmondani látszik több egykorú forrás adata. Például a Habsburg-párti Labsánszky János, a tekintélyes érseki titkár 1680 augusztusában írt levelében többször is *„kuruczok"*-nak nevezte a felkelőket.[84] A breznyóbányai piarista papok is azt panaszolták: „Privigyei testvéreink a »*kuruczok*« elől Bajmóczra menekültek."[85] Abdurrahman aga pedig így címezve egyik 1680. évi levelét Thökölynek: „a *kurocz-magyar* hadaknak fő generálisának".[86] De az ekkor még Habsburg-párton álló Ottlyk György is így emlékezett az 1680-as esztendő eseményeire: „Tököli Imre maga sereggel érkezvén Hatvan tájárul mintegy hatezer *lovas kurucczal* és háromszáz törökkel".[87] 1681 augusztusában „a *kurocz magyar hadaknak* gondviselő és parantsoló fő generálisának" titulálta Ali pasa egri beglerbég Thökölyt.[88] Az erdélyi Keresztes Pál is azt jelentette októberben Teleki Mihálynak: „hallám ugyan gróf uram (ti. Thököly) szolgájától, hogy a *kuruczok, gróf uram emberei* Patakra, s Tokajban ki be járnak."[89] Viszont érdekes adatot tartalmaz egy kassai jezsuita levele arra utalóan, hogy ő kiket tekintett „igazi kuruczok"-nak: „Marhákat hajtogatnak az *kuruczok* de azt mondják, *azok tolvajok, az táborra nem akarnak menni*".[90]

Bár nem ismerünk közvetlen adatot arra vonatkozóan, hogy a törökök között megforduló bujdosók mennyire ismerték a *„kurocz"*, *„kurusz"* török szó kettős jelentését, de ilyenek híján is bátran feltételezhetjük, hogy nem voltak tájékozatlanok ezen a téren. Már csupán a természetes emberi kíváncsiság is affelé hajtotta őket, hogy megtudakolják a törökök magyar tolmácsaitól, íródeákjaitól: vajon mit is jelent az a szó, amellyel őket illetik? Azt nem tudjuk, hogy ismerte-e valaki közülük a korábbi erdélyi „kurucz" nevet. Elvileg egyáltalán nincs kizárva ennek a lehetősége sem, hiszen nem egy idősebb bujdosó megfordult már „Öreg" Rákóczi György udvarában is. Mindenesetre az *„igaz"* megkülönböztető szó gyakori használata erősen arra utal, hogy ezzel akarták elválasztani magukat az időnként hozzájuk csapódó, vagy egyszerűen csak a

80 TT 1901. 397. o.
81 A fentebb idézetten kívül l. erre pl. Dióssy Mihály 1683. március 16-i levelét Kazy Jánoshoz: OL Kam. lt. Litterae ad cameram exarate 1683/138. (Benczédi László szíves közlése.)
82 Magyar költészet Bocskaytól Rákócziig. 214. o. V. ö.: *Varga I.*: i. m. 216. o.
83 TT 1882. 402. o. Amikor a zempléni nemes egykori iskolatársa, Thököly zászlója alá állt, nem használta a „kurucz" nevet.
84 HK 1913. 279—282. o.
85 Századok, 1934. 597. o. V. ö.: TT 1884. 100—101. o.
86 EOE XVII. k. 82. o.
87 MHHS XXVII. k. 9. o.
88 OL G-2 Thököly-szabadságharc lt. Thököly Imre levelezése.
89 *Deák F.*: i. m. 295. o.
90 *Géresi K.*: A nagy-károlyi gróf Károlyi család oklevéltára, IV. k. 525. o.

„kurucz nevezet alatt prédáló" tolvajoktól, akikre valóban az eredeti „rabló" értelemben illett a görögből átvett török szó. Persze a határ megvonása csak nagyon bizonytalan és esetleges lehetett. A felkelők többsége ugyanis alapvetően a zsákmányból élt, s bizony a „sákmánolások"-nál a legszigorúbb tiltó rendelkezések dacára is mindennapos dolog volt a túlkapás, a kilengés, úgynevezett „igaz kuruczok" részéről is.

A felkeléssel rokonszenvező „Párisi Gazette" ugyan 1682-ben azt írta: „a nép és a parasztok minden féle élelmiszert visznek a felkelők táborába",[91] az egykorú magyar forrásokból korántsem ez az idilli kép tárul elénk. Mértékadó kortársi vélemény szerint a föld népe nem sok hasznát látta még az 1680-as fegyverszünetnek sem, mert „ennek alkalmatosságával a *Kurucz a Labanczczal* öszvetelálkozván és *megbarátkozván* minden tartalék (ti. tartózkodás) és félelem nélkül harmad s negyed napig is eldorbézoltanak a szegény lakosoknak nagy kárával eggy helyben."[92] Teleki Mihály az Apafi hűségén maradt bujdosó nemesekről is azt írta 1681 őszén, hogy azok mindenütt „hódoltatják, sarczoltattyák s praedállyák a Falukat."[93] Egy évvel később Szabolcs megye közgyűlése arról panaszkodott, hogy a zászlók alatt levő — tehát „igaz" — kurucok „vármegyénket magok között felosztották és elviselhetetlen pénz, búza, gabona, fűszerszám és minden kigondolható onusokkal és victuálékkal hetek és holnap számra annyira onerálják a szegénységet, *hogy a töröknek való hódolásnak qoutáját és az előtt való repartitiot is meghaladja.*"[94] A jobbágyok szüntelenül amiatt panaszkodnak az egri „Diván"-ban is, hogy „nem állhatják *az kuruczoknak sok dúlásokat.*"[95]

Folytathatnák az ilyen és ehhez hasonló egykorú adatok felsorolását, amelyek mind azt tanúsítják, hogy szinte lehetetlen éles határvonalat húzni a harcoló *„igaz kuruczok"* és a csak dúló, prédáló, inkább rabló mint katona valódi *„kuroszok"* között a Thököly fővezérsége alatti időben is. Valami ilyesféle tükröződik a somlyói Serédi Benedek 1682-es, Apafinak küldött jelentésében is. A levélíró, amikor a lakosságon élősködő, dúló-fosztó felkelőket említi, a „kurucz" nevet használja, és tőlük elválasztva beszél „az szegény bujdosó magyarokról".[96] Az ő szóhasználatában különben a *„labancz"* többnyire csupán a császárpárti magyarokra vonatkozik, azokra „kik magok nemzete ellen idegeneknek szolgálnak", s az idegen katonákat „németek"-nek nevezi.[97] Azonban az ő szóhasználata sem egyértelmű és következetes: 1684-ben például *„lovas labanczok"*-nak nevezi a szatmári idegen zsoldosokat is![98]

A kassai citadella elfoglalását követő időszak a felkelés tetőpontja volt. Ekkor adták át a törökök az uralkodói jelvényeket az Erdélytől immáron függetlenedett, s magát felső-magyarországi fejedelemnek nevező Thököly Imrének. A törökök „király"-nak címezték őt, akárcsak Bocskai Istvánt annak idején. Rasid effendi török történetíró elmondja, hogy „a felső-magyarországiak kívánságára Thököly Imre *kuruc-király* (a török szövegben »*kurusz kral*«) számára megíratott az athnamé." „Fülek vára alatt az említett Thököly Imrének a szeraszker átadta a királyság jelvényét, a tugrát és a zászlót. Ónod és Fülek vára

91 *Köpeczi B.:* i. m. 51. o.
92 *Babocsay I.:* i. m. 64—65. o. V. ö. a „Csinom Palkó . . ." kezdetű vers 35. szakaszával (*Varga I.:* i. m. 480. o.)
93 Idézi *Trócsányi Zs.:* Teleki Mihály. Erdély és a kurucmozgalom 1690-ig. Budapest, 1972. 262—263. o..
94 Idézi *Angyal D.:* i. m. I. rész, 296. o. V. ö.: TT 1901. 397. o.
95 OL G-2 Thököly-szabadságharc lt. Thököly Imre levelezése. A problémáról bővebben *Szakály F.:* Parasztság és honvédelem. Valóság. 1974. 7. sz.
96 EOE XVII. k. 263—266. o.
97 Az idézetteken kívül uo. 305. o.
98 EOE XVIII. k. 225. o.

leromboltattak, Kassa pedig a *kurucoknak* adatott át."[99] Az udvari történetíró bizonyára a *„felkelő"* értelemben használta a *„kuruc"* megnevezést, de az athnamé levél és egyéb török hivatalos iratok megfogalmazói sohasem nevezik Thökölyt vagy követőit ezen a néven.[100] Nem úgy a magyarországi török tisztségviselők! Ali pasa egri beglerbég például 1683-ban is következetesen „kuroczok"-ról, „kurocz vitézekről" írt a Thökölynek címzett levelében.[101]

Nyugat-Európában ebben az időszakban sem használták a „kuruc" megnevezést. A mozgalom szövetségesei, pártolói általában „magyar elégedetlenek"-ről írnak, a szembenállók viszont Thökölyt *„Türkisch gegen Christen fecht"*, vagy *„Türkischer Vagant"* néven emlegették. Követőit az angol udvarban *„Teckelite turks"*-nek nevezték, míg az örökös tartományokban egyes források szerint már 1683-ban használták a *„Kruzitürken"* megnevezést is.[102]

Magyarországon a változó és bizonytalan szóhasználat dacára is úgy tűnik, mintha a „kurucz" név Thököly sikereivel és két oldalról történt elismerésével párhuzamosan mind többek számára pozitív kicsengést kapott volna. Például Dióssy Mihály lévai harmincados 1683 márciusában lelkesen írta magát *„igaz kurucz"*-nak az utódja számára készült levélben.[103] Ennek ellenére az 1683 elején Kassán ülésező Thököly-párti rendek nem nevezték magukat így, s szinte kínos aggályossággal kerülte ennek a szónak még a leírását is Absolon Dániel, Thököly diplomatája, a tárgyalásairól készített beszámolóiban.[104] A problémát bonyolítja az, hogy a Habsburg-párton maradók viszont egyre általánosabban *„kuruczok"*-nak nevezték Thököly híveit, s nyilvánvalóan nem pozitív értelmezéssel.[105]

Sajnos, nem kapunk egyértelmű eligazítást e téren a korai kuruc költészet verseiből sem. Igaz ugyan, hogy a „labancz magyarokhoz" című vers szerzője már 1676-ban használta a *„szegény kurucz"* kifejezést, ennek ellenére a később írt versekben is csak ritkán fordul elő ez a szó.[106] A túloldalon állók viszont, amikor nagyon élesen el akarják ítélni Thökölyt és híveit, nem *„kuruczok"*-nak nevezik őket. Egy 1683 végén keletkezett vers királypárti katolikus szerzője szitkozódó versében így szól Thökölyről: *„Törökkel béllett te nyúzó, fosztó, / Pártütő, prédáló, lator, kóbolló / Országbontó és vérontó, békességbontó: / Te Thököly, papherélő, hazánk pusztító!"*[107] Úgy tűnik, hogy a vers szerzője a „kurucz" nevet nem tartotta eléggé sértőnek Thököly és katonái jelölésére. Erre utal különben az egyik szegénylegény-ének is, amelyben a következőket olvashatjuk: „Ha ellene támadsz (ti. a német ellen) neved csak *rebellis"*[108] *„Pártütők"*-nek bélyegzi Thököly katonáit Lipót 1693-as, Debrecen városának adott kiváltságlevele is.[109]

Ezekből az ellentmondó adatokból nem kaphatunk egyértelmű feleletet arra,

99 L. *Karácson I.*: A török sereg átvonulása Magyarországon 1683-ban. HK 1896. 327—329. o.
100 *Deák F.*: i. m. 285—291. o. A hivatalos portai írásokban „magyar nemzet", vagy „magyarok királya" megnevezések szerepelnek. (Az itt közölt athnamé-levél dátuma téves!)
101 OL G-2 Thököly-szabadságharc lt. Thököly Imre levelezése. Egy török vélemény 1684-ből: „Tököly fejedelem hada penig tolvaj, ki felől azt itiljük, hogy országunk az ő hamis hadai miatt pusztul el." EOE XVIII. k. 241. o.
102 *Köpezi B.*: i. m. 130., 284., 304. és 308. o. A „Kruzitürken" 1683-as előfordulása Halász Előd professzor szíves közlése, akinek ezúton is köszönetet kívánok mondani segítőkészségéért.
103 Azt írta többek között: hiszi istent „hogy két fejű sast többé nem viselünk, hanem az igaz magyarországi czimert mindenütt kitesszük.": OL Litterae ad cameram exarate 1683/138. sz.
104 A hivatkozott iratokat l.: TT 1883. Thököly katonáinak a megnevezése: „magyar hadak" vagy „bujdosó magyarok".
105 L. többek között: Századok, 1872. 239. o.; EOE XVIII. k. 134., 224—225., 236. o.; MHHS XXVII. k. 22. o.; TT 1889. 718. o.
106 Magyar költészet Bocskaytól Rákócziig. I. m. 239—256. o. V. ö.: no. 318—326. o.
107 *Szentsei György* daloskönyve. I. m. 112. o.
108 Magyar Költészet Bocskaytól Rákócziig. I. m. 238. o.
109 Hajdú-Bihar megyei lt. IV/a 1021/a. Mohács utáni oklevelek, 203. sz.

hogy mi is volt az általánosan elfogadott értelmezése a „kurucz" névnek a XVII. század utolsó két évtizedében. A felkelők közül egyesek vállalták, mások láthatóan csupán akkor használták, ha nem lehetett elkerülni, de akadtak olyanok is, akik tartózkodtak ennek a szónak a leírásától is. Nem vált kizárólagossá e szó használata a szemben álló fél részéről sem. Mielőtt e jelenség okaira próbálnánk magyarázatot találni, tekintsük át röviden azt, hogy miként alakult a „kurucz" és a „labancz" nevek használata és vállalása a török kiűzését követő nagy Habsburg-ellenes küzdelem időszakában. Azokban az esztendőkben, amikor eddigi ismereteink szerint először írták le a „kurucz" szónak a Dózsa-féle paraszthadtól való eredeztetését is.[110]

Kurucok és labancok a Rákóczi-szabadságharc idején

Az a férfiú, akinek emlékét egy plebejus magyar költő úgy idézte: *„Hazánk szentje, szabadság vezére, / Sötét éjben fénylő csillagunk"* — az általa vezetett küzdelem históriai helyét ekként határozta meg emlékirataiban: Bocskai, Bethlen és I. Rákóczi György után *„a szabadságnak ugyanezt az ügyét* a francia király biztatására Apaffy Mihály karolta fel, *Thököly folytatta* a század végéig, s az isteni gondviselés csodálatos ütemben velem kezdte el az új század első évében."[111] E sorok tanúsága szerint az emigráns Rákóczi mostohaatyját a nagy erdélyi fejedelmek szabadságharcos utódjának és a maga elődjének tekintette. Tehát vállalta a korai kuruc hagyományokat is. Annál különösebb viszont, hogy nem vállalta — sőt a leghatározottabban elutasította — azt a „kurucz" nevet, amelyet Thököly — bár „igaz" jelzővel megtoldva — végül mégis a magáénak vallott!

E sorokat olvasva nyilván többen is felütik a fejüket: A kurucok Nagyságos Fejedelme nem vállalta volna, sőt megtagadta volna a kuruc nevet? Nem! Ez szinte hihetetlen! Valóban fölöttébb meglepő, mégis így igaz.

A II. Rákóczi Ferenc személyéhez kapcsolódó és a szabadságharc első okiratának számító „Recrudescunt..." kezdetű kiáltványban semmilyen formában sem fordul elő a „kuruc" szó.[112] Ami azonban ennél is különösebb: nem használta a fejedelem ezt a szót az 1705-ös híres gyömrői beszédében sem, amikor „a seregből egy fejjel kiemelkedve" közvetlenül beszélt a kuruc katonákhoz. Ez alkalommal ő is „vitézlő rend"-nek szólította a katonáit: úgy ahogyan a végváriak is nevezték magukat korábban.[113] Pedig ez a beszéd közvetlen hangvételű, a katonák érzelmeire apelláló volt, mégis — a fennmaradt fogalmazványi példány tanúsága szerint — eszébe sem jutott a fejedelemnek, hogy kurucoknak nevezze a vitézeit.[114] Nincs nyoma ennek a szónak a többnyire Rákóczi által fogalmazott hadiregulamentumokban sem,[115] de tartózkodott annak leírásától a szabadságharc után készített emlékiratokban és vallomásokban is.[116] A leg-

110 *Cserei Mihály* 1709-ben kezdte írni a krónikáját Brassóban, a kurucok elől bujdosva. Amint írja: „nem lévén mivel töltenem az időt, úgy fogtam ez íráshoz". Forrásaival kapcsolatban elmondja: „Első Apaffi Mihály erdélyi fejedelem ideitől fogva micsoda fátumokon forgott Erdélynek dolga, nem láttam még senkinek írását" — így ennek az időnek az eseményeiről hallomások, illetve a nyolcvanas évek végétől személyes tapasztalások alapján számolt be. I. m. 3—5. o.

111 II. Rákóczi Ferenc emlékiratainak 1951-es kiadása, 68. o. L. még erről *Deák F.:* i. m. 60., 65., 181. o. V. ö. *Szalay L.:* i. m. V. k. 139. o., *Angyal D.:* i. m. II. Rész, 65. o., *Köpeczi B.*:A Thököly felkelés külpolitikája. Valóság, 1974. 7. sz., 49. o.

112 Szöveggyűjtemény a régi magyar irodalomból. Budapest, 1952. I/2. rész, 1039—1044. o.

113 Uo. 1022—1023. o.

114 Másolatban közölve uo.

115 Szemelvények a magyar hadtörténelem tanulmányozásához, I. k. 404—412. o.

116 Az idézet emlékiraton kívül l. a „Vallomások"-at (*Domján E.* [ford.] Miskolc, 1903.)

meglepőbb adat azonban a közelmúltban került elő: a szabadságharc elején egyenes *tilalom* látott napvilágot a „kuruc" név használatát illetően![177]

Jelenlegi ismereteink szerint Rákóczi sehol sem írt a kuruc névvel kapcsolatos averzióinak okairól, s ezért találgatásokra vagyunk utalva ezen a területen. Arról minden bizonnyal nem tudott, hogy hajdanában dédatyja udvari katonáit nevezték így, mert ebben az esetben — „Öreg" Rákóczi Györgyre oly büszke lévén[118] — nyilván maga szorgalmazta volna e név használatát. Felmerül annak a lehetősége is, miszerint Rákóczihoz is eljutott volna az a Cserei által leírt vélelem, hogy Dózsa György parasztfelkelőire utalóan nevezték el a bujdosókat „kuruczok"-nak, s emiatt nem vállalta a nevet. Vagy talán a Thököly személyével és híveivel kapcsolatos ellenérzéseit vetítette volna ki a névre is, amellyel oly sokan nevezték Thököly katonáit? Mielőtt megkísérelnénk választ adni ezekre a kérdésekre, vizsgáljuk meg röviden, miként viszonyultak a „kurucz" névhez a szabadságharc más vezetői, valamint az egyszerű katonák.

Azt természetesen nem tudhatjuk, hogy a mindennapi élő beszédben kik, mikor nevezték magukat így. Arra vonatkozóan azonban van forrásanyagunk, hogy írásban a szabadságharc két olyan tábornoka használta először a „kurucz" megnevezést, akik korábban Habsburg-szolgálatban voltak. Eddigi ismereteink szerint Buday István egykori bihari alispán majd kuruc generális 1704. áprilisi körlevele az első olyan irat, amely a hadra sereglett jobbágyi állapotú katonákkal kapcsolatban használja *„az nemes hazát oltalmazó kurucz"* megnevezést.[119] E szóhasználattal kapcsolatban megkockáztatható olyan vélemény, miszerint a kilencvenes évekig török fennhatóság alatt levő Bihar megyében nem volt pejoratív kicsengése a szónak sohasem, mert különben nem valószínű, hogy a kuruc generális éppen ebben a köriratban használta volna azt.

Némiképpen más a helyzet a következő forrás esetében, mert ott csupán a „kurucz" szó említése történik. Forgách Simon frissen átállt kuruc generális írta 1704 augusztusában Rákóczinak: „Bercsényi uram musikásai el tudják vonni az »*Rajta kurucz*« tánczot is."[120] A Forgách által említett dalt az irodalomtörténet a „Csínom Palkó . . ." kezdetű közismert és közkedvelt verssel azonosítja, amelynek a keletkezését — szerintünk tévesen — a Rákóczi-szabadságharc idejére teszi. A „vitéz kurucok" mindenben felülmúlják a német katonákat — a hitvány *„labancz"*-okat, a *„darulábú, szarkaorrú nyomorult nemzetség"* fiait. Azokat, akiknek *„Elig nyílik fel a szája / Berdo kiáltásra"* és akinek *„Nem érne egy abadolmánt / Minden portékája."* Az énekből világosan és egyértelműen kiderül az is, hogy kiket neveztek a kurucok *„labanczok"*-nak. *„Mert ő igen gyenge nemzet. / Szokott effélire, / O r s z á g á b a n eleget kap, / Menjen hát h e l y i r e"*. E vers szerzője csupán a német zsoldosokat nevezi *„laboncz"*-nak, ami abból is kiderül, hogy külön szól a császári szolgálatban küzdő *„nagyszájú horvátok"*-ról. E közkedvelt kuruc vers újabb cáfolata annak, hogy a „labanc" szó *kizárólag* a császárpárti magyarok megjelölésére szolgált volna.[121]

Érdemes azonban ezt a verset még tovább elemezni, mert rendkívül tanulságos azt illetően is, hogy valójában kik is voltak a *„jó kurucz vitézek"*. Erről így szól a vers szerzője: *„Az vitéz kurucznak, / Van szabott dolmánya / Sarkantyus csizmája, / Futó paripája."* *„Az gyolog kurucznak, / Van frissen járása /*

117 R. Várkonyi Ágnes szíves közlése legújabb kutatási eredményéről.
118 II. Rákóczi Ferenc emlékiratai. Budapest, 1951. 66—68. o.
119 TT 1909. 280. o. V. ö. *Esze T.*: II. Rákóczi Ferenc tiszántúli hadjárata. Budapest, 1951. 86. o.
120 A magyar költészet Bocskaytól Rákócziig. 490. o. Forgách Simon Thököly apródjaként szolgált a „kuruc-király" udvarában.
121 Uo. 321—326. o. A vers, tartalmi jegyei arra utalnak, hogy az nem a Rákóczi-szabadságharc idején keletkezett, hanem jóval korábban, valószínűleg 1681 elején.

Mint Pelagus lónak, / Van sebes futása." És vajon milyen öltözéket, fegyverzetet és felszerelést visel a „*jó kurucz vitéz*"? A lovas „*karmazsin csizmát*" a gyalogos pedig „*gyönggyel fűzött bocskor*"-t hord a lábán, „*czifra farkasbőr*", kurta kis dolmány, nyuszttal bélelt süveg csillagos forgóval van a testén, csontberakásos karabély, „*dali*" pár pisztoly, „*aranyas szablya*" a fegyverzete.

És az életeszménye? Arról is egyértelműen szól a vers: „*Nosza tehát hadnagy uram, / Duljuk fel jószágát, / Mint ellenségünknek / Hajtsuk el marháját!*" „*Ha rád támad pénziért, / Vágd be az ajtaját, / Furd meg a hordaját / Idd meg az borát!*" Felmerülhet a gondolat: talán csak a gazdagabb, tehetősebb ellenséggel szemben tanúsított ilyen kemény magatartást a „jó kurucz vitéz"? E vers — és számos más egykorú forrás — tanúsága szerint korántsem! Hiszen a szerző arra biztatja a katonákat: „*Az paraszt embernek / Fogd meg az szakállát, Hajtsd el az marháját, / Verd pofon ő magát!*"[122]

Ez a „jó kurucz" ideál mind külsőségekben, mind gondolkodásában és szokásaiban kísértetiesen hasonlít ahhoz a hivatásos magyar katonaeszményhez, amelyik talán a tizenöt éves török elleni háborúban alakult ki, élt tovább töretlenül az egész tizenhetedik században át és átnyúlt a következő évszázadba is. A „Rajta kurucz" vagy „Csínom Palkó, csinom Jankó" verset, szemlélete alapján, írhatta volna a halhatatlan végvári „trubadúr" Balassi Bálint, Sárközy Máté, Debreczeni S. János, vagy a magyar katonaéletet is oly jól ismerő Rimay János is. A kuruc vers számos gondolata összecseng a régebbi katonaénekekével és világosan előtűnik belőle az is, hogy kiket tekintettek — vagy kik tartották magukat — „jó kurucz vitézek"-nek. Röviden megfogalmazva: azok a hivatásos, de szabad zsoldos katonák számítottak ebbe a kategóriába, akik semmiképpen sem találták a helyüket a mindennapi békés termelő munkában. Abban a foglalatoskodásban, amelyet alapvetően éppúgy lenéztek, mint ama főnemesi származású végvári dalnok, a legsanyarúbb életkörülmények között is méltó foglalatoskodásnak csupán a szabad katonaéletet tekintő, s bizony erkölcsi kérdésekben is ugyancsak szabados elveket valló és ilyen gyakorlatot követő Balassi Bálint.[123] A jó „hamari" lovakon frissen nyargalódzó kuruc lovast, vagy az erdők, ligetek rejtekútjait jól ismerő „talpas"-t tulajdonképpen messzemenően nem lelkesített semmiféle hajdúvárosi kiváltság — mint ahogyan annak idején a szabad hajdúk nagy részét sem, akik meg sem telepedtek a kapott földeken.[124] A termelőmunkából immáron végérvényesen kiszakadt, vagy abba soha bele sem kóstolt, kenyerét „karddal" kereső, „jó magyar katonát" egyedül a vitézi élet lelkesítette.

Vitézi élet — de milyen?

Annyi bizonyos, hogy semmiképpen sem az állandó zsoldos hadseregek zárt formák között zajló katonaélete. Ezt szinte csak végszükség esetén és csupán átmeneti időre vállalta a hivatásos magyar katonák legtöbbje. A tizenöt éves háborúban a magyarországi hadszíntéren szabad hajdúnak szívesen elment még a végvári „iratos" katonák többsége is, de a harmincéves háború idején, főként nyugati harcterekre, már nehezebben mentek el a „jó magyari vitézek". Ha

122 Uo. Újabb kiadás: *Varga I.*: i. m. 476—480. o. v. ö. többek között az „Egy bujdosó szegénylegény . . ." kezdetű verssel: „*Hol nem lehet, senkit nem bánt, / Két pénzt, garast ha ő elránt, / Nem sokat vét ő azeránt, / Az mit tanulta, csak úgy szánt.*" *Szentsei György* daloskönyve, i. m. 278. o. L. még pl. a „*Nosza hajdú, firge varjú . . .*" kezdetű dalt, amely tartalmi jegyei alapján minden bizonnyal 1690-ben született. (uo. 310—314. o.)

123 L. erről bővebben *Benczédi L.*: Katonarétegek helyzete a török elleni várháborúkban. HK 1966. évf. 4. sz. Legújabb összefoglalás e problémakörről *Nagy L.*: A végvári dicsőség nyomában, i. m. 57—61. o.

124 Erről bővebben *Rácz I.*: A hajdúk a XVII. században, 118. o.

idegen szolgálatra szorultak, akkor is szívesebben mentek a hasonló harcmódot és szokásokat követő lengyel hadba, mint a császári seregekbe.[125] Mi ezt a jelenséget hajlamosak voltunk elsősorban — és nem egyszer szinte kizárólagosan — a magyar katonák hazaszeretetével, a szülőföldhöz való ragaszkodásával magyarázni. Számos egykorú ének szívbe markolóan szép sorainak a tanúsága szerint ez a momentum sem hiányzott az okok közül. Hiszen még a törvényen kívül helyezett és kiirtásra ítélt szabad hajdúk leveleiből is váratlanul előtör a hazához való tartozás hitvallása. Az „édes Haza" emlegetése nem frázis a kuruc katonák leveleiben, s az érzéseiket költői formába öntő kuruc versekben sem. Úgyszintén az „édes Haza" védelmére való készség hangoztatása sem. Csupán arról van szó, hogy a haza védelmét a török elleni harcokban kialakult „magyar módon" akarják folytatni máshol, más ellenséggel szemben is. Emiatt talán Basta és Dampierre voltak az utolsók a nyugati hadvezérek között, akik élvonalbeli és elsőrendű katonaanyagnak tekintették a magyar katonarétegek tagjait.[126] Wallenstein már csupán kisegítő szolgálatra tartotta alkalmasnak őket, nem beszélve Monteccucoliról,[127] de nem volt sokkal jobb véleménnyel a hivatásos magyar katonaság korszerűségéről és az ebből adódó harcértékéről Bethlen Gábor, I. Rákóczi György, vagy Zrínyi Miklós sem.[128]

Bizonyos objektív és szubjektív körülmények találkozása folytán ez a katonaréteg — a „vitézlő rend" — Thököly Imre vezérsége alatt érezte legotthonosabban, legjobban magát, s minden bizonnyal ezért vállalta szívesen az *„igaz kurucz"* vagy a *„jó kurucz"* nevet is. Legalábbis ez csendül ki többek között az 1706 végén vagy 1707 elején keletkezett „Szegénylegények éneké"-ből, amelyben Rákóczi közkatonája azon kesereg, hogy *„Nincs becsületi a katonának, / Mint volt régentén a kuruczoknak."*[129] A hajdani kuruczokra történő nosztalgikus utalás kétségtelenül a „kuruc király" hadinépére vonatkozik. Thököly alakja úgy vált egyre legendásabbá a talajtvesztett, kallódó magyar katonák gondolatvilágában, ahogyan távolodott hazájától. Ő volt az, aki bizony megbecsülte a „próbált vitézt," a végvári katonát, vagy a mezei hadak szabad zsoldosát. Hadvezetésében nemcsak a gazdag zsákmányolással járó „napnyugati" portyáknak engedett teret, de annak a régi — még a „céhes zsoldosság" korára visszanyúló és a magyar végvárakban töretlenül tovább élő — szokásnak is, hogy a közkatonák a haditanácskozásokon teljes joggal „voksolhassanak" döntő katonai és politikai kérdésekben egyaránt.[130]

Ez a „szabad" katonavilág II. Rákóczi Ferenc idején egyre jobban beszűkült. A Nagyságos Fejedelem ideálja az állandó zsoldos seregek reguláris, a parancsot készséggel és feltétlen engedelmességgel teljesítő katonája volt. Ezért az ő számára akadályként mutatkozott a nemcsak „kuruc" nevet hangoztató, de a név alatt a korábbi hadakozási formákat és viselkedési normákat is tovább éltetni akaró „jó kurucz vitéz". Úgy véljük, nem járhatunk messze

125 *Nagy L.*: Magyar hadsereg és hadművészet a harmincéves háborúban, 181—196. o. és uő.: A végvári dicsőség nyomában, i. m. 149—157. o.

126 Az erre vonatkozó adatokat l. többek között *Takáts S.*: i. m. 35., 107—108. o.

127 *Ballagi A.*: Wallenstein horvát karabélyosai. Budapest, 1862., vagy *Kanyaró F.*: Montecuccoli és Zrínyi vitája. TT 1887.

128 Bethlen Gábor véleményét l. *Szilágyi S.*: Bethlen Gábor fejedelem levelezése. Budapest, 1887. 151. o.; I. Rákóczi Györgyét l. *Szilágyi S.*: A két Rákóczy György fejedelem családi levelezése, 214. o.; Zrínyi Miklósét l.: Zrínyi Miklós hadtudományi munkái. Budapest, 1957. 394. o.

129 Magyar költészet Bocskaytól Rákócziig. I. m. 335. o. V. ö.: *Varga I.*: i. m. 559. és 562. o.

130 *Cserei* szerint Thökölyt azok a kapitányai tartották vissza a békés kiegyezéstől, „kik szegény legénységből fegyverekkel mentek vala elé", mert attól féltek, hogy ebben az esetben „elesik tőlük is a sok praeda". (I. m. 132. o.) *Angyal Dávid* azt írja Thökölyről: „Bujdosó maradt egész életén át, nemcsak sorsánál, hanem egész mivoltánál fogva is." (I. m. II. Rész, 65. o.) L. még *Benczédi L.*: A vitézlő rend ideológiája a Thököly-felkelésben. Történelmi Szemle, 1963. 1. sz.

az igazságtól, ha ezt a momentumot döntő szempontnak tekintjük Rákóczinál a „kuruc" név használatának nemcsak kerülésében, de kifejezett tiltásában.[131]

Érdekesen tükrözi a „kurucz" név vállalását majd elhagyását Bánffi László esete is. Ez az 1671-ben — tehát éppen a kuruc mozgalmak kezdetén — született erdélyi főnemes 1692-től Bánffi György gubernátor mellett szolgálta a Habsburg-kormányzatot Erdélyben, majd más magas tisztségeket is betöltött itt. A Rákóczi-szabadságharc kitörésekor a görgényi vár főkapitánya volt. Itt, „a német commendánsnak magyar asszony lévén a felesége — írja Bánffi —, az várat akaratom ellen feladván, én is *kuruczczá lettem.*" Ekkor vállalta ezt a nevet, de a csatlakozást követően kerülte annak a használatát.[132] A „kurucz" szó használatához még annyit szeretnénk megjegyezni, hogy a Rákóczi-szabadságharc kitörésétől kezdve az osztrák források általában „Kuruzzen"-t írnak, míg más forrásokban általában „elégedetlenek"-ről vagy „rebellisek"-ről olvashatunk ebben az időszakban is.[133]

A Rákóczi-szabadságharc-korabeli „labancz" szó használatáról már szóltunk. A lényeget úgy foglalhatnánk össze, hogy ezen idő alatt is voltak, akik csak a német katonákat, voltak, akik csak a Habsburg-párti magyarokat hívták így, de talán azoknak a száma volt a legnagyobb, akik mindkét kategóriára a *„loboncz"*, *„laboncz"*, *„labancz"* megnevezést alkalmazták. Úgy tűnik, hogy az eredetileg meglehetősen ártatlan — inkább csak csipkelődő jelentésű — gúnyszó az idők folyamán eléggé súlyosan pejoratív mellékzöngét kapott. Ennek okát nehéz — sőt szinte lehetetlen lenne — pontosan kideríteni, mint annyi más gúnyszóét. Annyi bizonyos, hogy míg a „kurucz" nevet sokan vállalták, a „labancz" névvel kapcsolatban nem tudunk hasonlóról sem idegen katonák, sem császárpárti magyarok részéről.

„Crutius" — „krucj" — „krucz" — „Kruzitürken" — „krutsə"

E sorok írója meg van győződve arról, hogy nem ő az egyetlen olyan történész, aki fölöttébb vonakodva merészkedik a nyelvészkedés területére, hiszen az egy olyan különálló tudományterület, amelyen még a szakember is könnyen eltévedhet. Jelen esetben azonban nem lehet kikerülni ezt a kockázatos lépést és legalább érintőleg kell foglalkozni azokkal a szavainkkal, amelyek vélt, vagy tényleges előfordulási formái, illetve származékai a XVII. század végi és XVIII. század eleji Habsburg-ellenes felkelők „kurucz" nevének — a már említetteken kívül. E sorok írója az első kategóriába sorolja a *„crutius"* szót, míg a többit azok közé, amelyek nézete szerint is szoros összefüggésben vannak a XVII. század végi Habsburg-ellenes felkelők és a Rákóczi szabadságharc résztvevőinek a nevével.

A bujdosók „kuruc" elnevezésének Dózsa parasztfelkelői „cruciatus" latin nevéből való származását számos történelmi körülmény cáfolja. Mindenekelőtt teljesen valószínűtlen az, hogy a felkelőket először így nevező egri pasa bármit is tudott volna Dózsa kereszteseiről, valamint arról, hogy ezeket latinul „cruciatus"-oknak nevezték. Nem kevésbé valószínűtlen az is, hogy e nevet az

131 Rákóczi véleményét a thökölyánus katonákról l. többek között Emlékiratai, 80. o.; V. ö. *R. Várkonyi Á.:* Történelmi személyiség, válság és fejlődés a XVII. századi Magyarországon Századok, 1972. 3. sz., 623. o.

132 TT 1882. 243. o.

133 L. pl. Wienerische Diarium, 1703. 27. o. *Gömöry G.:* Lamberg gróf császári biztos följegyzései a kuruc háború idejéből — 1704. HK 1894. 544—554. o.; *Marczali H.:* Regesták a külföldi levéltárakból. II. Rákóczi Ferencz kora. Szász és lengyel alkudozások és jelentések. TT 1882. 348—351. o.

egri törököktől először átvevő és használó füleki közkatonák is ilyen gondolati párhuzamot vontak volna a „kurocz" vagy „kurucz" és a „cruciatus" között. Az is teljesen valószínűtlen, hogy az új elnevezés keletkezését és terjedését pontosan regisztráló Babocsay Izsák és Hain Gáspár, és a szónak a „vulgo" jellegére utaló Szirmay András ne tudtak volna egy ilyen kapcsolatról. Ha az létezett volna, legalább egy a hármuk közül szól is erről az összefüggésről az írásában. Cserei Mihály, aki tudomásunk szerint először írta le ezt az eredeztetést 1709-ben, négyesztendős volt 1671-ben, a „kuruc" elnevezés első előfordulásakor, s Thököly katonáival csak 1690-ben került egy rövid időre közvetlen érintkezésbe. Ezek között már nemigen volt olyan, ki tudhatta az elnevezés eredetét, de ha akadt is ilyen, azzal nem beszélt Cserei. Ha ugyanis valamelyik kuructól hallott volna valamit a Dózsa-parasztha d és a Habsburg-ellenes felkelők elnevezésének összefüggéséről, vagy a naplójában, vagy a históriájában föltétlenül hivatkozik arra. Így az egész eredeztetés nem tekinthető másnak a részéről, mint spekulatív alapon létrejött hipotézisnek.

Az 1650-es előfordulásra datált *„crutiuskodnak"* kifejezés egyes vélemények szerint átvezetésnek tekinthető a két elnevezés között. De vajon valóban ez a szó szerepel-e a hivatkozott forrásban? Miután az egykorú kézírások olvasása sok hibalehetőséget rejt magában, elkerülhetetlenül tartalmi vizsgálat alá kell vennünk ezt a fontos forrást. Csakis ily módon remélhetünk megnyugtató feleletet arra a kérdésre, hogy valóban a kiolvasott szó szerepel-e abban, s nem pedig valami más, hasonló írásjegyeket tartalmazó és a tartalommal összhangban álló kifejezés?

A szóban forgó adat ifjabb Rákóczi Zsigmondnak egy 1650-ben kelt, és 1875-ben kiadott levelében olvasható. A forráskiadás *nem betűhív*. A február 2-án Makoviczán kelt írásban Rákóczi Zsigmond többek között az alábbiakról tudósítja bátyját, II. Rákóczi György erdélyi fejedelmet: „Írtam vala kegyelmednek édes bátyám uram minap is, neveket is megírom kegyelmednek, az kik Moldvában, Havasalföldében c r u t i u s k o d n a k, egyiket Galaczi Istvánnak híják, de ezt most Szendrőnél elfogták Budára küldték az vezérnek ajándékon, az másik Pap Gergely, vagy Szilágyban vagy Mármarosban vagyon háza. Farkas Fábián oda be fog lenni most is, jó volna kézre keríteni. Tolnai János is az szakmári én úgy gondolom hírekkel szökött el, s akaratjokból az miért ő elszököttnek mondja magát lenni, nagyobbat is könnyen megemészthetni ott annál, jó volna arra is vigyázat."[134]

Vajon mi is ennek a levélrészletnek a tényleges tartalma és történeti előzménye? Egyéb adatokkal történő összevetés után világosan kitűnik, hogy miről van szó: a megnevezett személyek a II. Rákóczi Györggyel szemben ellenséges magatartást tanúsító Wesselényi Ferenc főkapitány megbízásából „praktikálnak", vagy pontosabban *„czinczіuskodnak"* a fejedelem ellen Moldvában és Havasalföldön.[135] A megnevezett személyek közül Farkas Fábián és Tolnai János ismert, tekintélyesebb személyek. Az itt Pap Gergelyként szereplő illető neve ismeretlen, ellenben a szilágysági ház említése, egyéb adatokkal összevetve, utal arra, hogy a levélben valójában Pap Izraelről van szó, aki végvári tiszt volt, majd bújdosóvezér lett. Galaczi István nevével e sorok írója nem találkozott, de az a körülmény, hogy őt „ajándékon" a budai vezérnek küldték,

134 *Szilágyi S.*: A két Rákóczy György fejedelem családi levelezése. I. m. 417. o.
135 Erre utal többek között II. Rákóczi György 1650. január 30-i levele Zsigmond öccséhez: uo. 415. o. A „czinczіuskodnak" szóra l. a 136. sz. jegyzetben foglaltakat!

mindenképpen arra utal: nevesebb, értékesebb személy volt, minden bizonnyal maga is végvári tiszt.

A felmerülő bizonytalansági tényezők dacára annyi elmondható, hogy a szóban forgó személyek közül egyik sem olyan *paraszti* személy volt, akinek tevékenységére a latinul kiválóan tudó Rákóczi Zsigmond a *„crutiuskodnak"* szót írhatta volna. A levél tartalmi jegyei alapján több mint valószínűnek látszik az, hogy az eredeti szövegben a *„czinczіuskodnak"* szó szerepel. Ezt a szót mind a Rákócziak mind az udvarban forgódó Szalárdi János jól ismerték és használták is írásaikban, és tartalmilag megfelel annak, amit a nevezett személyek cselekedhettek Moldvában és Havasalföldön. Meglátásunk szerint tehát itt is ugyanolyan téves olvasásból eredő nyomdai hibáról van szó, mint a „krux fiak", vagy a „talasok" esetében, s ezért ez a szó nem képezhet összekötő láncszemet a különben semmivel sem bizonyított és erősen valószínűtlen *„keresztesek"* és *„kurucok"* szókapcsolatban.[136]

Más a helyzet a kuruc név *„krucz"*, *„Crucs"* alakjaival, amelyek vitathatatlanul dokumentálhatók az egykorú forrásokban. Az 1674-es szlovák nyelvű számadáskönyvi *„kruczj"* *„kruczo"* alakok után magyar forrásokban is fellelhető a *„krucz"* alak. Így például Kállai Fényes István verses krónikájában 1675 végén többször ír *„krucz"*-okról, akiket Strassoldo katonáinak egy része ezen a néven kutatott Debrecenben.[137] Ez az alak más magyar nyelvű forrásokban is kimutatható. Így például 1676-ban Ónodon kelt több magyar nyelvű levélben *„Crucs"*-nak írva,[138] továbbá Czegei Vass György naplójában, 1690—1805 között, számos előfordulással, *„krucz"*-ként.[139] A jelek arra utalnak, hogy a felső-magyarországi végvárak nagyszámú horvát katonasága szinte kezdettől fogva *„krucz"*, illetve *„kruczi"* alakban ejtette a felkelők nevét, s ez a forma terjedt el nemcsak a felső-magyarországi szlovák etnikumú lakosság körében, de a máramarosi és a partiumi románok között is. Utóbbi nyelvben ugyanis szintén él egy *„cruț"* alak.[140] Egyáltalán nem tekinthető kizártnak az a lehetőség, hogy az 1665-től Doboka megyei birtokain élő Czegei Vass György ebben a román nyelvű alakban hallotta először a felkelők nevét, ez rögződött benne, amit azután magyarosan *„krucz"* formában írt a naplójában.[141]

A *„kurucz"* név német nyelvű alakjai közül kettő meglehetősen közismert: a korábbi „Curotzen" és a későbbi „Kuruzzen". Ezek mellett azonban ismeretes a szónak még két másik előfordulási formája is: a *„Kruzitürken"* valamint a *„krutsə"*.

A *„Kruzitürken"* szó mai jelentéséről azt olvashatjuk a német—magyar nagyszótárban: közbeszédben „az áldóját!" vagy „az istállóját!" értelemben káromkodásként használják. A szó eredetét az egyes német nyelvterületeken

136 *Hadrovics L.*: i. m. 118. o. A „czinczіuskodik" kifejezésre l. pl. II. Rákóczi György 1658. április 27-i levelét édesanyjához: „Rédei is lator, maga hogy már nem de áruló lator Bosodi szolgája czinczіuskodik, kit már körmén érünk, most is Váradon miket hinteget . . ." (L. *Szilágyi S.*: A két Rákóczi György fejedelem családi levelezése. I. m. 539. o.) *Szalárdi János*nál olvashatjuk Dobozi Veres Mihály bihari nemes „rettenetes embergyalázó, nyelves fecsegő, czinczіuskodó, fondorkodó vala", olyan, aki szinte mindenkit hamisan feljelentgetett. (I. m. 622. o.) Ugyanő írja Rákóczi Zsigmond latin nyelvtudásáról 1645-ből: „a deák nyelvekben pedig mint maga tulajdon született nyelvében olly kész volna . . ." (I. m. 199. o.)

137 Magyar költészet Bocskaytól Rákócziig. I. m. 198., 200. o. Érdekes megjegyezni, hogy ugyanakkor Strassoldo magyar íródeákja következetesen „kuroczok"-nak írta a felkelőket: EOE XVI. k. 234. o.

138 *Hadrovics L.*: i. m. 120. o.

139 MHHS XXXV. k. 369—370. o.

140 *Hadrovics L.*: i. m. 120. o.

141 Czegei Vass György (1644—1705) erdélyi nemes, Nagyenyeden végezte a tanulmányait Teleki Mihály gyámsága alatt, majd apród lett Apafi Mihály udvarában. 1665-ben visszavonult Doboka megyei birtokára. 1695-ben Veterani császári tábornok mellet jelen volt a lugosi ütközetben. 1705-ben hódolt meg a kurucoknak, Rákóczi táborába ment, de Erdélybe történt visszatérése után rövidesen meghalt.

nem egyformán magyarázzák. Osztrák nyelvtörténeti munkák azt írják, hogy ez a „Fluchwort" — káromló, átkozódó kifejezés — a „Kuruzzen" és a „Türken" szavakból keletkezett, de közelebbi magyarázatot nem adnak. Német nyelvtörténeti szakmunkák is általában csak annyit írnak a szóról, hogy az egy népies kifejezés a csodálkozásra vagy az átkozódásra. Lényegében az 1966-ban megjelent „Das grosse deutsche Wörterbuch" szintén káromkodásként regisztrálja a szót, de eredetével kapcsolatban már megjegyzi, hogy azt a török háborútól való félelem szülte, s a latin „crux" — „crucis" (= kereszt) és a „Türken" (= törökök) szavakból keletkezett.[142] Egy két esztendővel később megjelent történeti szakmunka szerzője viszont így magyarázza a szó eredetét: „Der volkstümliche Fluch »Kruzitürken« erinnert, wie vielfach angenommen wird noch heute an die beiden furchtbarsten Gefahren für die östlichen Länder österreichs in geschichtlicher Zeit, an die Türken und Kuruzzen".[143] A „krutsə" alak a bonyhádi német dialektusban keletkezett, a szlávoktól történt átvétel útján, akik a szabadságharc idején Rákóczi katonáit *„kruts"* néven nevezték. Ebből keletkezett a *„krutsəkrix"*, valamint maga a *„krutsə"* — ez utóbbi rokkant katona értelemben.[144]

A kényszerű amatőr nyelvészkedéssel örömmel felhagyva, e sorok írója az alábbiakban szeretné összegezni „búvárlatai" eredményeit és következtetéseit:

A „kurucz" név kétszer jelent meg a magyar históriában: a XVII. század negyvenes éveiben, majd a hetvenes években. Az első „kurucz" szavunk valószínűleg a „kuracin"-ból vagy a „kur"-ból származott a második viszont a török nyelvből került átvételre, kisebb változással. Jóllehet a két szónak nincs köze egymáshoz, mégis mindkettőt katonák, fegyverrel küzdők jelölésére használták: első esetben I. Rákóczi György erdélyi fejedelem nemesi udvari katonáit nevezték így, a második esetben pedig a Habsburg-hatalom ellen fegyverrel küzdőket. Az egykorú adatok összevetése kizárja annak a lehetőségét, hogy a „kuruc" szavunknak bármikor, bármiféle köze lett volna a Dózsa György kereszteseit jelölő névhez. Az innen történt származtatás minden valószínűség szerint Cserei Mihály fantáziájában született, pusztán spekulatív úton, amit azután Bél Mátyás, majd az ő nyomán mások is átvettek. Mai ismereteink szerint Cserei Mihály előtt senki nem írta le a Dózsa kereszteseitől való származtatást.

A *„labancz"* elnevezés minden valószínűség szerint az 1672-es bujdosó támadás idején, vagy közvetlenül azt követően keletkezett, és azt gúnynévként alkalmazták. A szó alkotóját vagy első használóit nem ismerjük. Létezését a felkelők szóhasználatában ma még csak 1674-től tudjuk dokumentálni. Eredeti jelentésére a legvalószínűbb a császári katonák loboncos, lompos külsejére való utalás és kizárható a „tollas"-ból való eredeztetés valószínűsége. El kell vetnünk annak a megállapításnak a helytállóságát is, amely szerint kizárólag császárpárti magyarokat jelöltek volna „labancz" névvel, mert azt kezdettől fogva alkalmazták idegen, főként német etnikumú császári katonákra is.

A negyvenes évek *„kurucz"* szavának a használata feledésbe ment. Talán az apródi vértezet elhagyása miatt, vagy esetleg azért, mert az erdélyiek a szóhasználatban számukra nem rokonszenves, idegen hatás követését látták? Megítélésünk szerint ezt további kutatások hivatottak eldönteni. A hetvenes évek elején felbukkant *„kurucz"* név az eredeti görög—török jelentés kettőssége

142 *Halász E.*: Német—Magyar Szótár. Budapest, 1952. Az adatok Halász Előd professzor szíves közlései.
143 *F. Posch*: i. m. 13. o.
144 *Dr. J. Márvány*: Verdunkelte ungarische Lehnwörter in Bonyháder deutschen Dialekt. Acta Germanica et Romanica. Tomus II. JATE Szeged. 1967. 56—67. o.

(rabló és felkelő), valamint a szó török eredete miatt sem a bujdosók, sem Thököly katonái között sokáig nem lett egyértelműen és általánosan elfogadott és vállalt. Különösen a mozgalmak vezetői szívesebben használták a „bujdosó magyarság", vagy a „vitézlő rend" megnevezést. A török kiszorítása utáni években ez a gátló körülmény nagyrészt megszűnt. II. Rákóczi Ferenc feltehetően azért kerülte, sőt tiltotta a *„kurucz"* név használatát, mert az Thököly hadművészetének tovább éltetésére utalt, ilyen törekvéseket fejezett ki.

A történeti valóság kuruca csupán a későbbi korok történetszemléletében vált egyfajta túldimenzionált, sőt hellyel-közzel mitizált kuruccá. A Habsburg-ellenes küzdelmek szóhasználata aránytalanul kevesebbszer élt a *„kurucz"* terminussal, mint azt a későbbi korok történeti tradícióiban gondolkodó mai ember feltételezhetné.

E tanulmány szerzője korántsem tekinti minden vonatkozásban tisztázottnak a „kuruc" és a „labanc" szavaink eredetét és jelentésének módosulásait. Pusztán azt reméli, hogy írásával elősegítheti az e téren található ellentmondások feloldását és bizonyos homályos pontok megvilágítását. A problémakör végleges tisztázása csakis történészek, nyelvészek és irodalomtörténészek közös munkája révén történhet meg.

CSONKARÉTI KÁROLY

ADALÉK MAGYARORSZÁG NÉMET MEGSZÁLLÁSÁNAK TÖRTÉNETÉHEZ

Újvidék, 1944. március 19.

1944. március 19-én német katonaság szállta meg Magyarországot. E napról Tóth Sándor a következőket írja: „Csupán néhány katonafegyver dördült el a határokon az ország függetlenségének védelmében . . ."[1]

Kun József megjelöli a helyet, ahol a honvédség ellenállt. „Német közlés szerint egyedül az újvidéki helyőrséget kellett lefegyverezni, mivel az nem kapott idejében utasítást a megszálló német csapatok megjelenése esetére."[2] Ugyanígy Ránki György: „Az újvidéki garnizon kisebb ellenállásától és néhány elszórt lövöldözéstől eltekintve, minden simán ment".[3]

Mi van e szűkszavú jelentés, egyetlen mondatba tömörített közlés mögött?

Újvidéket egy vasúti híd kötötte össze a Duna jobb partján fekvő Péterváraddal, amely német megszállás alatt állt. A határ a híd közepén húzódott; ennek megfelelően egyik oldalon németek, a másikon magyar határvadászok adták a hídőrséget. A német—magyar szövetségi-baráti viszony következtében naponta közös riadógyakorlatokat tartottak és kicserélték az új jelszót, jelhangot. Természetes, hogy pontosan ismerték mindkét részről az őrök felállítási helyét is.

A német tisztek — szabályos úti okmánnyal — gyakran jöttek át Újvidékre. Ezenkívül, már magyar területen, a bal parton állomásozott egy német század, amely a léggömbzárat kezelte és őrizte. (A léggömbzár drótkötélre rögzített, a magasba eresztett ballonokból állt. Célja a híd elleni légitámadás meggátolása volt: azon bonyolódott a Balkánra és onnan vissza minden anyag- és személyszállítás. A vasúti hídnak nagy stratégiai fontossága volt.) A magyar területről Péterváradra visszatérő németek kiléptetése úgy történt, hogy a határvadász zászlóalj parancsnoka által aláírt kilépési engedélyt a német tiszt bemutatta a hídőrség parancsnokának, aki elkísértette őt a híd közepéig s ott szabályszerűen átadta a német hídőrségnek.

Március 19-én a hídőrséget a 16. honvéd határvadász-zászlóalj kerékpáros százada — 103 fő — adta. Felállítási helye: a hídfőn a sínpár oldalán 1 állványos golyószóró; a híd közepén, valamint a töltés mellett 1—1 géppisztolyos őr; a part mentén a Dunára nézve két beásott golyószóró. A készültségben és pihenőben levő legénység a vágányok mellett, a hídlejáró közelében álló hajdani vasúti épületben tartózkodott. Ugyanitt, az emeleti részen volt a hídőrség parancsnokának irodája, amelyhez külső lépcső vezetett. A hídőrség parancsnoka ezen a napon Lonkay László hadnagy volt. A következőkben az események szűkszavú leírását adó, március 20-án kelt századparancsnoki jelentést idézzük.[4]

1 *Tóth Sándor:* Magyar katonák a hitleri fasizmus ellen. Hadtörténelmi Közlemények (a továbbiakban — HK) 1957. 1—2. sz., 104. o.

2 *Kun József:* Magyarország német katonai megszállásának előkészítése és lefolyása. 1943 szeptember—1944 március. HK 1963. 1—2. sz., 75. o.

3 *Ránki György:* 1944. március 19. Budapest, 1978. 129. o.

4 Jelentés a hídőrség megtámadásáról, Lonkay László birtokában. Fotókópiája a Hadtörténelmi Levéltárban. A jelentés szövegből kihagyott rész:

„M. KIR. 16. HONVÉD HATÁRVADÁSZ ZÁSZLÓALJ KERÉKPÁROS SZÁZAD 79. szám. A hídőrség megtámadásáról jelent. A zászlóalj parancsnokságnak. *Újvidék. Újvidék 1944. évi március hó 20-án.* Újvidéken a német vasúti híd őrzésére f. hó 18-án 14 h-kor szolgálatba lépő hídőrségnek f. hó 19-én 4 h-kor történt megtámadásáról a szolgálatban lévők előadásai alapján a következőket jelentem." Hadtörténelmi Levéltár (a továbbiakban — HL). Ellenállási gyűjtemény. M/368. sz. irat.

„F. hó 19-én 4 h-kor a német véderő egyik hadnagya szabályos úti okmány alapján fenti őrség parancsnokától, Lonkay László hadnagytól horvát területre a hídon való átkelését kérte. Nevezett őrparancsnok a német tisztet Reményvári József szakaszvezetővel kísértette át a német őrségig. Említettek azonban a híd lejárójánál felállított 1. számú őrszemünk előtt [az egyik beásott golyószóró] megálltak a német tiszt cigarettakínálására. Ekkor Reményvári szkv. mintegy 20—30 méterről német katonaság közeledését észlelte [magyar területen, a Dunával párhuzamosan jöttek; a léggömbzár felől]. Azonnal felszólította őket a hátrálásra, melynek azok látszólag eleget is tettek, ugyanakkor azonban a fentiekben említett német tiszt géppisztolyának rászegezésével Reményvári szkv.-t megadásra szólította fel. A szkv. ennek nem tett eleget, hanem az őrség fegyverbe szólítására az őrépület irányába futásnak eredt. Ugyanakkor az 1. számú őrünket a német katonák lefegyverezték. [Ez úgy történt, hogy Reményvári félreütötte a rászegezett géppisztolyt és nagy erővel mellbe lökte a német hadnagyot, aki ráesett a beásott golyószóróra s azt valóban sikerült megadásra bírnia.] Reményvári szkv. »Fegyverbe!« kiáltására a német tiszt [még esése közben] géppisztolyából egy sorozatot utána lőtt és abból egy lövedék a szkv.-t bal vállán megsebesítette. Reményvári szkv. ekkor az őrépület tiszti szobájáig még fel tudott vánszorogni, de ott a lövés zajára kifelé tartó Lonkay hdgy. előtt elesett, aki őt ágyra fektette, majd midőn ismét kifelé indult, egy másik német hadnagy ugyancsak úti okmány alapján való átbocsátási kérésével útját állta. [Hát nem látja, hogy mi történt? Megtámadták az őrséget! — kiáltotta Lonkay.] Lonkay hdgy. őt félrelökve eljutott az ajtóig, amidőn a német tiszt pisztolyát akarta elvenni. Ez nem sikerült, [Lonkay leütötte] az őrparancsnok kijutott, a még az őrházban levő legénysége felett nem rendelkezett már, mivel a németek időközben parancsnokuk említett sorozattüzére mintegy 20 méterről az őrépület és környékére 20—25 géppisztolyból igen erős tüzet zúdítottak. [Azok a léggömbzárasok voltak, akiket Reményvári szólított fel először hátrálásra, de természetesen előreszökelltek és zárótüzet adtak az épületre, hogy onnan senki se tudjon kijönni.] Lonkay hdgy. erre a még le nem fegyverzett őrségnek tűzparancsot adott, küldöncét pedig jelentéstételre a zászlóalj-laktanyába küldte. A felállított 2. számú őr, Sörös István honv. géppisztolyából [helyesen: golyószórójából] egy sorozatot tudott a támadókra tüzelni, a mindenünnen előtörő németek azonban a többi őr után őt is lefegyverezték. [A lövésekre a hídon is megindult a támadás. A jelentés nem említi, de az itt felállított golyószórók ezekre a hídon rohamozó németekre tüzeltek s közülük többet megsebesítettek vagy megöltek. Lonkay hdgy. szintén kilőtte pisztolyából az egész tárat. Söröstől heves kézitusában vették el fegyverét.] Az őrparancsnok pisztolyát felszólításukra nem adta át és azt egy német százados Lonkay hdgy. azon ígéretére, hogy nem fogja már használni, nála meg is hagyta. [Lonkay ezt azért ígérhette meg, mert már nem volt több tölténye.] A tűzharc beszüntetésével megállapítást nyert, hogy a »Riadó!« parancsra az őrszobából kilépő Marancsik Pál honv. alsó testén súlyosan megsebesült, valamint egyik honvéd könnyebben sérült. Reményvári szkv. és Marancsik honv. — aki később belehalt sérülésébe — bekötözése után Lonkay hdgy. a sebesülteket az őrség tagjaival a hadikórházba vitette, míg őt négy honvéddel együtt a német katonák a Habagh-házba kísérték, ahonnan mintegy két óra múlva szabadon engedték. [A Habagh-ház az újvidéki Volksbund székháza volt, amelynek színháztermében gyűjtötték össze a letartóztatott honvéd-, rendőr- és csendőrtiszteket, függetlenül attól, hogy fejtettek-e ki ellenállást vagy sem.] Innen visszatért az

őrépülethez, ahol a németek a fegyverzet és lőszer kivételével az őrség felszerelését és kerékpárjait az egyébként már külön megállapított hiányokkal neki visszaadták és azt Lonkay hdgy. az őrség tagjaival a laktanyába vitette. Kakasi fhdgy. s.k., szd. pk."[5]

Az elesett vagy megsebesült németek számáról nincs adatunk, ami az adott helyzetben érthető. Figyelembe veendő, hogy az idézett jelentés március 20-án kelt, amikor már nyilvánvalóvá vált, hogy a hídőrség ellenállása a magyar katonai vezetés „tervén kívül" történt s ezért a semmiképpen el nem tussolható tények száraz előadására szorítkozik. Nem tér ki a németeknek okozott veszteség felbecsülésére sem, s azt sem említi, hogy a hídőrség hány tagja milyen hatásfokkal használta fegyverét. Mindenesetre Lonkay László, visszaemlékezve, a németek veszteségét legkevesebb 25—30 sebesültben állapította meg.

Még a hídőrség megtámadása előtt, 3 óra 30 perckor, a honvéd folyami erők 1. őrnaszádosztályához beosztott, s a bal parton kikötött SOPRON őrnaszád járódeszkáján néhány német katona jelent meg. A fedélzeti őr „Állj!" kiáltásával mit sem törődve, „Kamerad" megszólítással közeledtek feléje. A fedélzeti őr, az őrutasítás megszegésével, a cigarettát kínálgató németeket felengedte a hajóra. A németek a folyamőrt hangtalanul lefegyverezték. Ezután egy szakasznyi német katona rohant fel az őrnaszádra.

„A személyzetet rendfokozatra való tekintet nélkül erőszakosan kirángatták ágyaikból, feltuszkolták a fedélzetre, s mindenkit — az ellenállókat géppisztollyal fenyegetve — lefegyvereztek. Kevéssel ezután a partra vezényeltek bennünket; minimális személyes holminkat vihettük csak magunkkal. Az volt a meggyőződésünk, hogy internálni fognak..." — írta visszaemlékezésében Riedl László főhajónagy, első tiszt, a távol levő parancsnok helyettese.[6]

A személyzetet a parton sorakoztatták s ott álltak órákon keresztül géppisztolyos németek őrizete alatt. A támadók átkutatták az őrnaszádot és onnan a következő kincstári tuajdonban levő felszerelési anyagot és fegyvereket vitték el: 3 db 31 M szurony, 8 db 37 M pisztoly, 8 db pisztolytáska, 8 db 37 M tölténytár, 56 db 37 M pisztolytöltény, 3 db derékszíj, 8 db kettős tölténytáska. Az eltűnt anyagokról szóló jelentésben a fegyverek azonossági száma is fel van tüntetve.[7]

Az akció idejére — ellenállástól tartva — a Pétervárad alatti légvédelmi ágyúk csöveit az őrnaszádra irányították.

Az Újvidéket lerohanó Wehrmacht-egységek ezután megszállták a kijelölt objektumokat. A tiszteket — sokat közülük az ágyból húztak ki s még azt sem engedték meg nekik, hogy felöltözzenek — a már említett Habagh-házba szállították. A legénységet lefegyverezve körleteikben internálták. A laktanyák, lőszerraktárak stb. elé a megszállók őrséget vezényeltek.

E váratlan támadás során a Wehrmacht behatolt a városban levő folyami erők Folyamzárezred-parancsnokságára is. Az ezredparancsnoknak, Trunkwalter Ödön vezérkapitánynak (vezérőrnagy) még volt ideje letartóztatása előtt telefonálni az ugyancsak a városban lakó Nagy Ernő törzskapitánynak (alezredes),

5 A szögletes zárójelben lévő szövegrészek Lonkay László szóbeli magyarázatai.

6 Riedl László visszaemlékezése. HL Horthy-kori csapatanyagok. 44. doboz.

7 HL uo. Riedl László főhajónagy jelentése. A szövegből kihagyott rész: „M. kir. Honvéd Őrnaszádezred »Sopron« őrnaszád. 100/1 k-1944. szám. Eltűnt anyagokról jelentés a m. kir. honvéd állomásparancsnokságnak. *Újvidék. Újvidék, 1944. március hó 20-án.* Jelentem, hogy f. hó 19-én a »Sopron« őrnaszádról, a hajónak német katonák által történt megszállásakor a következő kincstári és magán anyagok tűntek el... II. 1 drb. »Marschall« baby pisztoly táskával. 1 drb. DOXA zsebóra. 1 drb. pénztárca kb. 80 pengővel és sok Honvéd cigaretta. A német századparancsnok által elrendelt motozás alkalmával előkerült: 1 drb. zsebóra, 2 drb. tojás, 50 drb. cigaretta, 1 pár kesztyű. Parancsnok szabadságon. Helyette..."

a II. Folyamzárzászlóalj parancsnokának. Tájékoztatta az eseményekről és megparancsolta, hogy riadóztassa egységét és a laktanyájába ne engedje be a németeket.

Nagy Ernő telefonon azonnali laktanyavédelmi riadót rendelt el és parancsot adott a laktanyaügyeletes tisztnek — Rainer Róbert zászlósnak —, hogy küldjön motoros járőröket a városban lakó tisztekért és tiszthelyettesekért. Ezután Nagy Ernő, személyi használatú gépkocsiján, maga is besietett a laktanyába.

Miután a tisztek és tiszthelyettesek beérkeztek a Duna mentén fekvő, ún. Kamenicai régi tengerészlaktanyába, a zászlóaljparancsnok vázolta helyzetüket. A laktanya a városon kívül volt, a megszállók még nem értek oda, így maradt idejük a lövegek, nehézfegyverek tüzelőállásba helyezésére. A legénység beásta magát, a mesterlövészek — akiket az esetleges partizántámadás elhárítására képeztek ki — elfoglalták magaslati helyüket. A laktanyavédelmi riadó végrehajtása azért ment gyorsan, mert a korábbi — partizántámadást elhárító — gyakorlataik során kidolgozták a laktanyavédelmi rendszert, a nehézfegyvereknek kiépített állásaik voltak.

A zászlóalj tűzkészültségben várakozott. Létszáma, fegyverzete, szervezete — s nem utolsó sorban az a tény, hogy a németek támadása már nem érhette váratlanul — feltétlenül esélyt biztosított sikeres ellenálláshoz. (Létszám: 310 fő. Szervezeti tagozódás: zászlóaljparancsnokság, törzs. Zászlóaljközvetlenek: Gazdasági hivatal, Hajós szakasz, amelybe 4 aknász motorcsónak [AM], 2 tanyahajó, 2 személyi motorcsónak, 2 rohamcsónak, ladikok és dereglyék tartoztak; Kerékpáros [megfigyelő] szakasz és híradós szakasz. A nehézfegyver század egy ütegre és a nehézfegyver szakaszra, az aknász század „É" [érintő], „M" [megfigyelt] és „S" [sodor] akna szakaszokra tagozódott. Fegyverzet: az üteg 2 db 8 cm-es 18 M tábori ágyúból állt. A zászlóalj rendelkezett még 4 db 7/34 M géppuskával, 4 db 34/37 M ikergéppuskával, 2 db golyószóróval, valamint a létszámnak megfelelő kézi fegyverekkel [géppisztoly, karabély, pisztoly].)[8]

Megjegyezzük, hogy a létszám és fegyverzet békehadrend szerinti békelétszám, mert a folyami erők mozgósítására csak egy hónap múlva került sor, miután az angolszászok megkezdték a Duna elaknásítását.

A zászlóalj elleni támadás a laktanyától kb. 300 méterre álló, ún. Kraxner-féle volt vendéglőépületben elhelyezett egységet érte. A németek, polgári ruhás, karszalagos, géppisztolyokkal felfegyverzett volksbundistákkal, körülvették az épületet és fegyvereik kiadására szólították fel a folyamőröket. Ványi Ferenc főtörzshajómester távbeszélőn utasítást kért a laktanyából. Szigethy Zoltán kapitány (százados), zászlóaljparancsnok-helyettes parancsa alapján a fegyverek kiadását megtagadták. Ezután a körletükbe erőszakkal behatoló fegyvereseket heves kézitusában lefegyverezték, karszalagjaikat elvették. Néhányat elfogtak, a többség elmenekült.

A megszálló erők parancsnoka ekkor telefonon felszólította Nagy Ernő törzskapitányt, hogy ne tanúsítson ellenállást, mert az céltalan. Közölte vele, hogy Újvidéken már minden magyar fegyveres erő megadta magát, egyedül maradtak. Szolgáltassa ki a zászlóalj fegyvereit, lőszerét.

A zászlóaljparancsnok válaszában kijelentette, hogy amíg feletteseitől más parancsot nem kap, fegyverrel szegül ellen minden lefegyverzési és behatolási kísérletnek.

8 HL Horthy-kori csapatanyagok. 44. doboz, 59. melléklet. A folyamzárezred szervezési és állománytáblázata.

A németek a laktanyától 1000—1500 méterre húzódó vasúti töltés mögött nehézfegyvereket vittek tüzelőállásba s felszólították a zászlóaljat, hogy tegye le a fegyvert.

A parancsnok összehívta tisztjeit. Ismertette velük, hogy egyedül állnak szemben a támadókkal. A budapesti parancsnoksággal nincs összeköttetés és segítségre nincs kilátás.[9] Feltette a kérdést, mit tegyenek. Szigethy Zoltán és Eperjesy Sándor kapitány, századparancsnok (aknász század) egyhangúan kijelentették, hogy vállalják a harcot. Eperjesy hozzáfűzte, hogy mint esküjéhez hű honvédtiszt, nem hajlandó letenni fegyverét, mert nem óhajt a lengyel tisztek sorsára jutni. A többi tiszt egyetértett Eperjesyvel. Ezután Nagy Ernő ismét közölte a németekkel, hogy ha közelednek vagy tüzelnek, lövetni fog.

Az idegőrlő várakozás perceiből órák lettek. A németek nem közeledtek, csupán néhány elszórt lövés pattant. Időnként egy Stuka vágott a laktanyára, megfélemlítő szándékú zuhanórepülésben. E pszichológiai hadviselést azonban egyéb nem követte.

Délután 16 órakor a németek lefújták a harckészültséget és elvonultak.[10]

Kétségtelen, hogy a megszállás tényén, a „Margarethe terv" „Trójai faló" akciójának végrehajtásán ez a 12 órás ellenállás, valamint a határvadászokból álló hídőrség tűzharca mit sem változtatott. Jelentősége mégsem lebecsülendő, mert következtethetünk belőle — egy ellenállásra kiadott parancs esetén — a honvédség várható magatartására. Újvidéken megkaptuk a honvéd tisztikar, tiszthelyettesek és legénység keresztmetszetét. A folyamzárászlóaljnak tábornok adott parancsot a laktanyavédelemre (törzsével együtt vitték a Habaghházba), amelyet egy alezredes hajtott végre tisztjeivel (századostól zászlósig). Hivatásos tiszthelyettes fegyverezte le s verte meg a támadókat legénysége élén. A határvadász hadnagy öntevékenyen, felelősséggel adta ki a tűzparancsot azok ellen, akiket személyesen ismert, akikkel együtt gyakorlatozott. De mindez a személyes kapcsolat nem befolyásolta abban a pillanatban, amikor el akarták venni fegyverét, s minden fontolgatás nélkül betartotta az őrutasítás előírásait, az általános érvényű szabályzatokat. S ugyanezt tette szakaszvezetője és az őrlegénység minden tagja.

Ezért ugyanarra a következtetésre jutunk, amelyre Tóth Sándor „... a riadóztatott honi alakulatok meggyőződésből készek voltak harcba lépni a hitleristák ellen ... A tisztikar szintén vállalta az ellenállást, ... s nem okozott gondot a szövetségi hűség kérdése."[11] Ugyanez Kun József véleménye is. Az újvidékiek nem kaptak ellenállást tiltó parancsot, tehát magától értetődött számukra, hogy szembe kell szegülniük a behatolással, a lefegyverzési kísérlettel, pedig nem harcos antifasiszták, hanem kötelességteljesítő honvédek voltak. Mindez a honvédség fegyelmének megítélése szempontjából fontos tényező s revideálhatja az akkori tisztikarról alkotott véleményt is. Más kérdés, hogy egy általános ellenállás milyen sikerrel járt s meddig tartott volna, de vannak szakemberek, akik szerint a harc nem lett volna kilátástalan.[12]

Figyelemre méltó a németek elbizonytalanodása, amikor határozottsággal és erővel találkoztak, pedig a magyar katonasággal való bánásmódot illetően egy március 11-én kelt német vezérkari utasítás szerint: minden, a hadműveleteket

9 Kis hatósugarú R/3 rádiójukkal nem tudtak kapcsolatot létesíteni.

10 HL Szigethy Zoltán százados nyilatkozata. Budapest, 12. honv. kieg. pság. ig. biz. 245/ig. biz. — 1945. szám alatt.; Nagy Ernő, Eperjesy Sándor, Tóth Antal visszaemlékezése.

11 *Tóth S.*: i. m. 104. o.

12 *Ránki Gy.*: i. m. 109., 127. o. A magyar határokon belül álló 14 magyar hadosztály számbelileg mindenképpen felülmúlta a jórészt tancsapatokból, kiképzés vagy feltöltés alatt álló egységekből verbuválódott német megszálló erőket.

folytató német hadsereg elleni magyar ellenállást valamennyi fegyver igénybevételével, könyörtelenül le kell törni. Az ellenálló egységek vezetőit a harcok folyamán agyon kell lőni, a többi katonát pedig foglyul kell ejteni.[13] Ezt a parancsot ilyen módon nem hajtották végre Újvidéken. S nem azért maradt el a „könyörtelenség", mert Hitler március 19-én hajnalban — Horthy Klessheimből való távozása után — enyhített a honvédséggel szemben követendő magatartáson. Az új utasítás értelmében a magyar katonaságot egyelőre csak körleteikbe kellett összpontosítani, de nem kellett őket lefegyverezni.[14] Ezt az utasítást azonban az újvidéki támadást végrehajtó egység akkor még nem kaphatta meg. Ha megkapták volna, nem került volna sor a hídon tűzharcra, nem fegyverezték volna le a SOPRON őrnaszádot, nem tartóztatták volna le a tiszteket s nem követelték volna a folyamzárzászlóaljtól fegyvereik kiszolgáltatását. Ez az utasítás a déli órák után érkezhetett Újvidékre, mert csak ezután engedték el a Habagh-házból a tiszteket, s csak 16 óra körül vonultak el a folyamzárzászlóalj laktanyája elől. Hogy addig miért nem rohanták meg a Kamenicai tengerészlaktanyát, miért nem lőtték agyon Lonkayt, nem tudjuk. Csak arra következtethetünk, hogy nem voltak biztosak a dolgukban, tartottak tőle, hogy erélyesebb fellépésük esetén a magyar legénység — tisztikara nélkül is, mert csak a folyamzárzászlóaljnak maradt meg a tisztikara — a fegyverraktárak elé állított német őrséget megrohanva, teljes létszámban elkeseredett harcot kezd ellenük.

Mindebből azonban semmi sem lett. S hogy az országban a honvédség — Újvidék kivételével — úgyszólván tétlenül szenvedte végig körleteibe való bezáratását, majd később a kilátástalan háborúban a németek oldalán történt elvéreztetését, azért az ország legfelsőbb katonai és politikai vezetői a felelősek.

13 *Ránki Gy.*: i. m. 107. o.
14 Uo. 123. o.

SZABOLCS OTTÓ

AZ ANTIFASISZTA ELLENÁLLÁS ÉS PARTIZÁNHARC TÖRTÉNETE TANÍTÁSÁNAK KÉRDÉSEI AZ ÁLTALÁNOS ÉS KÖZÉPISKOLÁBAN*

Az antifasiszta ellenállás és partizánharc hagyományai felhasználásának jelentősége az ifjúság nevelésében vitathatatlan. A felhasználás hatása iskolai nevelésünkben azonban sajnos annál inkább vitatható. Arról van tehát szó, hogy történelmünk egyik legdicsőbb része óriási lehetőséget ad a kezünkbe az iskola személyiségformáló munkájához, s úgy tűnik, nem élünk eléggé ezzel a lehetőséggel. Azt hiszem, ez a tény már önmagában is önvizsgálatra, az okok felkutatására, vagy legalább a szimptómák megjelölésére kötelez, akkor is, ha nem minden esetben tudjuk rögtön az optimális megoldásokat megtalálni.

Nem tudom egzakt mérési adatokkal bizonyítani, hogy a magyar antifasiszta ellenállási és partizánharcok történetének tanítása közel sem éri el az iskolai tanulók között azt a nevelési hatást, ami a dolog önnön lényegében rejlik. Állításom csupán személyes tapasztalataimon alapul, de talán hasonlóról számolhatnak be tanár kollégáim is. S mivel nincsenek átfogó, országos, vagy legalább reprezentatív mérési adataink, azt hiszem, sokunk személyes tapasztalatainak a summázása és együttes szintetizálása segíthet hozzá az okok megtalálásához és bizonyos általánosabb érvényű következtetések levonásához.

Annál inkább szükség van erre az önvizsgálatra, mert az antifasiszta ellenállás és partizánharc hagyományai az ifjúság személyiségfejlesztésében nálunk, Magyarországon, különös jelentőséggel bírnak. Egyrészt azért, mert nálunk a történelmi gondolkodásnak, vagy inkább a történelemben való gondolkodásnak túlságosan is nagy hagyományai vannak. Egy olyan országban, ahol két tehertétel még mindig befolyásolja a közgondolkodást: egyrészt a néhai történelmi nagyság tudata, illúziója, másrészt az utóbbi évszázadban a mindig a rossz oldalra való állás szégyene. Ne kergessünk illúziókat arról, hogy ez a történelmi örökség nem nehezedik — Marx kifejezésével élve — „ólomsúlyként" a jelen generációk tudatára. Az előbbi, a néhai nagyság illúziója miatt aztán sokkal inkább a múlthoz, a történelemhez nyúlunk, mint más népek, s a jelen gondjait, problémáit is a gyakran rövidre kapcsolva a múltban gyökereztetjük, vagy a „nagy múltban" keressük a történelmi példát, gyakran a csalóka analógiát. Irodalmunk, művészetünk is tele van ezzel a problémával; oly sokszor a múlttal kívánnak szólni a jelenhez.

Ezt a nagy múlthoz való visszafordulást csak erősíti a múltban rossz oldalra állás jobb esetben utólagos lelkiismeretfurdalása, rosszabb esetben utólagos magyarázata, kimagyarázási szándéka. Ez érthető minden olyan országban, ahol sok a fasiszta propagandától befolyásolt ember, és mégtöbb eltűrő volt. Ha más nem, de a „cinkosok között néma" önvádja, s önmegmagyarázási szándéka elvezet a történelem nagy hagyományai segítségül hívásáig. Hiszen az ifjúság megkérdezi apáit és nagyapáit, hogy „te is fasiszta voltál", vagy „miért tűrtétek" s így tovább. Az apáknak és nagyapáknak minden törvényszéknél szigorúbb bírák előtt, saját gyermekeik-unokáik előtt kell számot adni tetteikről, vagy arról, hogy miért nem tettek. Miért hallgattak, lapultak, vagy csendben kiszolgáltak, kivártak akkor, amikor mások sikoltottak, s bőrüket vitték a vásárra. Az

* „A magyar antifasiszta ellenállás és partizánmozgalom a második világháborúban" című tudományos konferencián elhangzott előadás. (Salgótarján, 1978. december 1—2.)

ifjúság pedig még tiszta és igaz, de ugyanakkor ítéleteiben könyörtelen. Az apáknak, nagyapáknak tehát kielégítő választ kell adniok. A nevelők generációitól kér és követel választ a neveltek generációja. Így van ez egyénileg, s így van ez nemzeti méretekben. A válasz pedig nem is mindig könnyű, de kitérni nem lehet előle. Ilyenkor azután gyakran nemzeti méretekben felvonul a történelmi múlt, egyéni méretekben a személyes, vagy környezeti múlt manipulálása. Közel sem szeretném azt állítani, hogy általában meghamisítjuk, és tudatosan meghamisítjuk a múltat. Azonban nemegyszer szinte öntudatlanul a válogatással, egyes aspektusok kiemelésével, a dolgok egymásutániságából származó csalóka látszatok keltésével aktualizálunk, magyarázkodunk. Nem mindig, de gyakran. Így válnak haladó hagyományaink még gazdagabbá és egyértelműbbé, nemzeti hagyományaink még élenjáróbbá, mert olyannak látjuk a múlt egy-egy darabját, egyik-másik vonatkozását, amilyennek szerettük volna, hogy legyen. Ilyenkor vágyaink nemcsak a jelenre és jövőre, hanem a múltra is átvetítődnek. Hőseink még tisztábbá, teljesebbé, ellenfeleink még gonoszabbá, ostobábbá válnak. A tükör nem torzít így sem, csak nagyságrendeket növel, s árnyalatokat változtat. A színkép azonban már nem tiszta, nem valós!

Nemzeti haladó hagyományaink a történelmen keresztül való nevelés kiemelt eszközei. De gyakran mintha egy optikai csalódás délibábja kergetne bennünket: nem az egész történelemmel akarunk nevelni, hanem főként a történelem egy kiemelt részével; a haladó nemzeti hagyományokkal.

De ha már ezt a történelmi örökséget is hordozzuk akarva-akaratlan, legalább jól hordoznánk! Hiszen minden rendszer sajátja volt hazánkban, hogy igyekezett haladó, vagy annak vélt múltunkat magának kisajátítani, s politikai — közötte nevelési — céljai szolgálatába állítani. Ezért nem a múlt egész valóságát mutatta be saját összefüggésrendszerében, hanem önkényesen kiemelte belőle a neki tetszőt, egészen az egyes történelmi személyiségek valódi szándékainak, tetteinek az eltorzításáig. A nagy nemzeti hagyományok, személyiségek mindig szerves és hatékony részét alkották az ifjúság nevelésének. A nemzeti haladó múlt nevelésre való felhasználásának roppant nagy tradíciói vannak. Sokkal kisebbek a tradíciói az ugyancsak nemzeti múlt még haladóbb, még progresszívabb örökségének: a munkásmozgalom történetének, a 20. századi forradalmak történetének és különösen az antifasiszta ellenállás és partizánharc hagyományainak.

Az antifasiszta ellenállás és partizánharcok hagyományai közel sem élnek úgy a köztudatban, mint kellene, s közel sem kapták meg azt a szerepet az ifjúság szocialista személyisége formálásában, amely megilletné őket, különösen nem olyan mértékben, mint a régebbi történelem nagy nemzeti hagyományai. A szimptóma tehát: eltolódott az arány a nemzeti történelem haladó hagyományai nevelési felhasználásában a régebbi, kizárólagosan nemzeti jellegű hagyományok javára, szemben a későbbi, elsősorban osztályharcos és nemzetközi érvénnyel bíró hagyományokkal, elsősorban az antifasiszta ellenállás és partizánharc hagyományaival szemben. Ha ezt a szimptómát elfogadjuk valósnak — s aki saját tapasztalataiból ismeri az oktatás helyzetét, nehezen mondhat ennek ellent —, akkor át lehet térni az okok keresésére.

Azt eleve szeretném kizárni, hogy az okok magukban a hagyományokban rejlenek. Azt hiszem, az mindenki számára világos, hogy az antifasiszta küzdelem, tartalmát tekintve, legalább olyan jelentős nemzeti létünk, s az emberi haladás szempontjából, mint bármelyik korábbi nagy nemzeti küzdelem. A német fasizmus nem kevésbe fenyegetett elnyeléssel, nemzeti habitusunk megsemmisítésével, mint az osztrák, vagy török expanzió. Európai és általános

emberi jelentősége sem kisebb. Nem csak hazánkat, hanem Európát, sőt az egész emberiséget fenyegette, a humanizmus, az emberi jogok minden korábbi vívmánya megsemmisítésével és egy modern barbárság, vagy ha úgy tetszik rabszolgaság megszervezésével.

A fasizmus a történelem kerekét évezredekkel akarta visszaforgatni, s ehhez épp a modern technikát és szervezéstudományt hívta segítségül. Az ellene való küzdelem nevelési lehetőségeit tekintve sem kevesebb semmi más hagyománynál. Az antifasiszta harcosok példája, emberi nagysága és önfeláldozása semmivel sem kisebb, mint Rákóczié, vagy az 1848-as katonáké és bujdosóké, küzdelmük emberi tartalma pedig még világosabb, tisztább. Nevelési hatásuk elégtelensége, háttérbe szorulása tehát nem magukban a dolgokban rejlik. Az okokat másutt kell keresnünk.

Talán először a tradíciókban. Objektíve és szubjektíve egyaránt. Objektíve, hogy az antifasiszta ellenállás és partizánharc anyaga — minden törekvés és elért eredmény ellenére — közel sem olyan feltárt és nem oly mértékben, s különösen nem olyan minőségben feldolgozott, mint, hogy az eddigi példával éljek, a Rákóczi-szabadságharcé, vagy az 1848—49-es forradalomé és szabadságharcé. S bár a szakbibliográfiában a téma több mint kétszáz kötettel, önálló tanulmánnyal szerepel, sem átfogó szintézist, sem nagyhatású történetírói és szépírói munkát nem igen találunk, nem is szólva a Jókai, vagy Németh László történelmi regényei és drámái hatását megközelítő művekről. Az oktatás pedig csak azt veheti át, azt adaptálhatja, amit a tudomány feltárt, s az irodalom feldolgozott. Az oktatás e téren sohasem előzheti meg a tudományt és az irodalmat.

Nem arról van szó, hogy a kutatókat, írókat akarjuk vádolni, hogy nem tettek eleget, hanem arról, hogy a különböző okok miatt a tudomány és az irodalom nem adott elég segítséget az oktatásnak ahhoz, hogy az antifasiszta és partizán hagyományok betölthessék az őket megillető szerepet az iskolai nevelésben. Talán ez részben egy olyan korszak hibáinak következménye is, amikor ezeknek a hagyományoknak a körét leszűkítették, s ezzel nem csak azt érték el, hogy magának az ellenállásnak a mérete tűnt kisebbnek a valóságnál, hanem egyrészt nem született meg a kutatás megfelelő személyi bázisa, másrészt veszendőbe ment az ellenállás oly sok akkor még élő, de azóta már elpusztult tárgyi emléke és személyes visszaemlékezője, no meg ez a leszűkített és lefojtott közszellem az írókat, művészeket sem inspirálta nagy alkotások létrehozására. — S itt állok meg egy pillanatra, mielőtt az okokat tovább próbálom feltárni. Mert itt kerül felszínre egy, az ifjúság nevelése szempontjából is rendkívül fontos és kényes kérdés: ha úgy tetszik a mennyiség és minőség problémája. Látszólag ez az okoknál is közrejátszik, bár ebből a szempontból inkább optikai csalódás jellegű. Arról van ugyanis szó, hogy mindig, s önkéntelen feltevődik a fiatalságban a kérdés, hogy miért volt Magyarországon olyan kis méretű az aktív antifasiszta ellenállás, amikor más népek — különösen a szovjet, jugoszláv, francia nép, de Európa más nemzetei is — óriási, a miénkhez nem mérhető ellenállást folytattak. S jól érzékelik, hogy itt a mennyiségek már minőségbe csapnak át, ezt nem lehet egyszerűen a minőség azonosságával magyarázni. S amikor ilyen nevelői gondokkal kell küzdenünk, még tetézzük bajainkat azzal is, hogy a korábbi évtizedekben leszűkült kutatásokkal a magyar antifasiszta ellenállást és partizánharcot még kisebbnek és szűkkörűbbnek láttatjuk, mint amilyen a valóságban volt. Hiszen a tanulók a kommunista ellenállókon kívül csak Bajcsy-Zsilinszkyék szervezkedéséről és legfeljebb a Budai Önkéntes Ezred létéről tudhatnak, az ellenállás más formáiról semmit. Így

aztán úgy tűnhet a szemükben, hogy amíg Rákóczi küzdelme százezrek, Kossuthék milliók ügye volt e honban, addig az antifasiszta harc százaké, legfeljebb ezreké.

Érdemes lenne ezt a kérdést tovább vizsgálni és elemezni, de vissza kell térnem az okokhoz. Az első ok tehát a kutatás, a feltárás helyzetében rejlik. Ezzel függ össze a második, az interpretálás különbsége. S ez annyira nyilvánvalónak tűnik, hogy itt nem is érdemes sokat időzni. Hol van olyan érdekesen feldolgozott, színesen, élően és megkapóan bemutatott tudományos, ismeretterjesztő, publicisztikai, szépirodalmi termése az antifasiszta ellenállásnak, mint a már említett 18—19. századi nagy nemzeti hagyományoknak? Az irodalom milyensége pedig természetszerűen nem csak egyszerűen adott oktatási alap, ún. információhordozó, hanem hat a tanulóra és a tanárra egyaránt, mondhatni beivódik tudatukba és érzelemvilágukba, személyiségük részévé válik. Az irodalom szerepe tehát e téren is sokkal nagyobb, mint egyszerű oktatási eszközé, oktatási alapanyagé.

Épp ezzel van kapcsolatban a következő ok: a tradíciók hiánya, vagy legalábbis elégtelensége. A tanítás-nevelés évszázados gyakorlatába a nagy nemzeti hagyományok szinte beivódtak, szinte öntudatlanul is szubjektivizálódtak a nevelő és az egész nép tudatában. Nem lehet ezt elmondani — az előbb már említettem — az antifasiszta ellenállási és partizánharc megcsonkított hagyományairól. Ennek a beivódásnak csak az elején vagyunk, s épp ezt nem segíti eléggé az irodalom és a művészet. Közel sem akarom a nevelés gyengéiért a felelősséget a tudósokra és írókra hárítani, hiszen a tanítás rossz beidegződései, kialakulatlan hagyományai hatnak közvetlenebbül az iskolában. Azonban a valóságban a kettő szorosan összefügg, s a tanári beidegződés és gyakorlat hiánya inkább következmény, mint ok ebben a különben kölcsönösséget feltételező láncolatban. Persze az okozat is befolyásolhatja az okot, azonban nem tekinthet el tőle. Korábban objektív és szubjektív tradíciókról szóltam. A kutatás hiánya jórészt az objektív tradíciók, a tanításé a szubjektív tradíciók körébe tartozik.

Annál inkább nem, mert a tradíció erejét nem mindig az évek száma egymagában, hanem az évek száma és az élmény ereje együtt határozza meg. A közvetlen élményé és az átvett élményé, amelyek közel sem függetlenek egymástól. Azé az élményé, amely tovább él átélőjének nem csak tudatában, hanem, egyre mélyebbre süllyedve, idegrendszerében is, amely, tudva-tudatlan, gondolkozásának, érzelemvilágának motiváló, ha nem meghatározó tényezőjévé válik. Az az élményalap esetleg az egyén, vagy az egyénekből összetevődő különböző meghatározható és meg nem határozható közösségek lelki karakterét formálja, vagy deformálja, s önmegvalósítását, önkifejtését is meghatározza. Ez a „nagy élmény" azonban az idők folyamán nem csupán önmagában, mint puszta emlékkép él tovább, hanem — rossz szóhasználattal élve — aktualizálódik; a később kapott élményekkel különös együttest alkotva egyrészt a múltat vetíti előre a jelenre, másrészt a jelent kapcsolja a múlthoz. A múlt kifejtése azután így válik a jelenhez való viszony kifejezőjévé, a jelen a múlt értelmezőjévé. S mivel a múlt személyes és kollektív nagy élménye befolyásolja, ha épp meg nem határozza egy nemzedék írói-művészi önkifejtését, ezért nem csodálandó, hogy a „befogadók", a fiatalság másodlagosan ugyanazokat az élményeket is megkapja saját elsődleges közvetlen élményei mellett, mint amit apáik, nagyapáik átéltek, illetve utólag átértékeltek. Így akarva-akaratlan hagyományozódik tovább a múlt generáció élményanyaga a jelen és jövő generáció tudatában és érzelemvilágában, nem annyira az időtényezőtől, mint inkább az élmény

erejétől befolyásoltan. Az új generációnál pedig, bármennyire szépen és megragadóan közvetíti a művészet, s bármilyen meggyőzően hallja szüleitől és az előtte járó generációtól, ez a másodlagos élmény, erejét tekintve, nem lebecsülendő hatása ellenére sem azonos erejű a közvetlen élménnyel. Nem csodálandó tehát, hogy a saját közvetlen élmény a dominálló, az előző generációké a közvetett, a kiegészítő, a motiváló tényező. Ez azután még erősebbé teszi azt a tendenciát, hogy a fiatalság, saját korát élve, elsődlegesen annak közvetlen élményanyagától formálódva, kétszeres áttételként teszi habitusa részévé a múltat. Egyszer ahogy már az előző generáció a későbbi, az önkifejtési időszakára átértékelte, látni, elhinni és elhitetni akarja önmagával és utódaival, másodszor ahogy a fiatalság — saját tapasztalataival ütköztetve — érteni akarja, vagy tudja, öntudatlan mégegyszer átértékeli. Az élményerő és az időtényező itt találkozik; az egyik — az élményerő — a közvetlen megélő, az átélő generációk önkifejtése szempontjából erősebb; az időtényező a későbbi generáció szempontjából lényegesebb, bár mindkettő együtt hat.

Most már csak az a kérdés, hogy ebbe az alapvetően minőségeket meghatározó, illetve minőségek által meghatározott folyamatba hogy kerül a mennyiségi tényező. Úgy, hogy nem mindegy, a társadalom milyen széles rétegeiben találkozott a konkrét személyes élmény, s milyen érzelmi effektussal a közvetett élménnyel. Talán a kérdés jobban érthető, ha egy-két példán vizsgáljuk. A Szovjetunió Nagy Honvédő Háborújának az akkori generációk szinte minden tagja részese volt. Döntő többsége egyértelmű részese, mint elszenvedő, s így vagy úgy aktív részese a fasizmus elleni harcnak. Ez a szörnyű, területrabló és néppusztító háború majd minden szovjet polgárt, jellegét tekintve, egyformán érintett, amelyre a nagy többség, jellegét tekintve, egyformán reagált; gyűlölettel és aktív antifasiszta tettel, a frontokon, a partizáncsoportokban, a gyárak termelésében és így tovább! Az akkor élő generációk számára nem egyszerűen a háború, hanem az antifasiszta háború, a háborúnak az antifasiszta küzdelemmel való együttese volt a „nagy élménye". Olyan elemi erejű élmény, hogy a szovjet irodalom és művészet jelenleg is élő akkori generációja művészi önkifejtésében még ma is dominál az akkori élmény, szinte többet alkotnak irodalomban, filmben, színdarabban a háborúról, s az antifasiszta ellenállásról, mint a máról. S mivel az élmény akkor a társadalom nagy többségét egyforma jellegűen érte, ma is ez a közös, szinte nemzeti összefogó alkotói termés, az ifjúságnak átadandó élményanyag. S mivel azóta minden az akkori generációk nagy többsége akkori küzdelmének igazát és igazságosságát — s tegyük hozzá heroizmusát — igazolta, ezért a mai befogadók jelenlegi élményanyaga, jellegét tekintve, harmonizál a múltból átörököltetett másodlagos élménnyel. Így kamatoznak a minőségek és így válik a mennyiségi tényező ebben az értelemben minőségivé. Még akkor is, ha más értelemben nem árt vigyázni a mennyiséggel, az ismétlődések sokaságának unalomba fullasztó hatásával, az igazságok állandó hangoztatásával való sablonizálódás, „a könyökömön jön már ki" ellenérzést kiváltó sztereotipizálásaival.

Most azonban másról van szó, nem valami élmény elmondása sokszoriságának mennyiségéről, hanem arról, hogy hány embert ért jellegében hasonló előjelűen az élmény, s mennyi rezonált rá hasonlóan akkor, s mennyi a láncszem a múlt és a jelen generáció között. Nem a szétszakadó, hanem az összekötő láncszem. A kívánatos összekötő láncszem. Így azután valóban nemcsak a múlt tudata, hanem a múlt élménye is „ólomsúlyként nehezedik" a következő generációra.

Közel sem szeretném azonban azt állítani, hogy csupán a tradíciókban kell az okokat keresnünk. Az okok bizonyos mértékben magában az oktatás

lehetőségeiben és koncepcionális problémáiban is rejlenek. Már önmagában abban a puszta tényben is, hogy mennyi időt szentelhetünk az iskolában az antifasiszta ellenállás és partizánharc tanórai tanítására. Természetesen ez a téma előkerül az irodalomtanításban, az osztályfőnöki órán, a világnézetünk alapjai elnevezésű tantárgyban, én most mégis főhelyén, s a maga történetiségében való tárgyalási helyén, a történelemtanításnál vizsgálom.

Oly sokszor hangzott el a történelemtanítás korszerűsítése előmunkálatai során tudósok, pedagógusok, kultúrpolitikusok szájából, hogy mi az ifjúságot nem a történelem egyik, vagy másik részével, korszakával, ágazatával, eseménysorozatával, hanem egészével, lényegével neveljük. Ezzel végül mindannyian egyet értettünk, s egyet értek ma is. A történelem egésze alakítja ki a fiatalság történelmi megismerési képességét, történelmi gondolkodását, marxista—leninista történelmi szemléletét. A különböző korok és civilizációk történelmi valóságának minél több oldalú elemzése közben érik azok az egymást indukáló értelmi és érzelmi hatások az alakuló és kialakuló fiatal személyiséget, amelyek, beépülve habitusukba, gondolkodásuk, magatartásuk, cselekvésük fontos részei, rugói lesznek, esetleg maradandóan, egész életükön keresztül. Mindent tehát saját történelmi helyén, jelentőségének megfelelően, s az egész részeként, saját összefüggésrendszerében kell tanítanunk. S épp itt bontakozik ki az első problémacsoport az antifasiszta ellenállás és partizánharc tanításának tartalmi összetevőiben.

Arról van ugyanis szó, hogy az antifasiszta ellenállás és partizánharc egy történelmi kornak, s ezen belül egy időszaknak a döntő politikai történeti tartalma, amely nem mentes hadtörténeti jelentőségtől sem. Azonban ezt a korszakot, a 20. század történetét, 1 évig tanítjuk az általános iskolában a 8. osztályban, majd ismét egy évig a középiskolák utolsó osztályában. Ezen belül van a fasizmus időszaka. Egy év alatt kell tehát — iskolatípusonként váltakozó heti 2—3—4 órában — megtanítani a szocializmus történetét a Nagy Októberi Szocialista Forradalomtól napjainkig Magyarországon és a világban, az imperializmus történetét; az egész világtörténetet. Egyszerre kell megmutatni és megértetni a gazdasági alapokat, a politikát, az ideológiát, a kultúrát, pontosabban a kultúrákat és civilizációkat, az emberek életviszonyait, gazdasági, politikai, társadalmi küzdelmeiket, s így sorolhatnám tovább. Ebben az óriási anyagban, még az eddiginél a jövőben lényegesen nagyobb lehetőséget kapott gimnáziumban is, az egész magyarországi ellenforradalmi rendszer tárgyalására, tehát az 1919—45 közötti időszakra 11 óra, a második világháború egyetemes és magyar történetére 10 óra jut. Ez a lehetőség tehát már önmagában is körülhatárolja a tanórán az antifasiszta hagyományokra szánható időt és energiát. Ha a többi iskolatípust nézzük, a lehetőségek még szorosabbak, hiszen a gimnázium jelenlegi heti 3 és a jövendő 4 órájával szemben az általános iskolában jelenleg heti 2 óra, a korszerűsített tantervben 3 óra áll a teljes legújabbkori történelem és állampolgári ismeretek feldolgozásához a tanár rendelkezésére. Még kisebbek a lehetőségek a tanulók mintegy 80 százalékát tömörítő szakközépiskolákban és szakmunkásképző iskolákban, ahol a 20. századot heti 2 órában kell és kell majd a jövőben is megtanítani.

Nem az óraszámokra panaszkodom, hiszen a történelem azon ritka tantárgyak közé tartozik, amelyek a jelenlegi korszerűsítés kapcsán tért nyertek az iskolában. Csupán a tanórai lehetőségek kereteit akartam bemutatni, hogy eleve megóvjam magukat az irreális várakozásoktól.

Már tehát a mennyiségi tényező is igen körülhatárolja az antifasiszta és partizán hagyományokkal való foglalkozás tanórai kereteit. Ami nem fér bele eb-

be a mennyiségi keretbe, azt két módon lehet pótolni. Egyrészt új mennyiségek keresésével, a tanórán kívüli, szakköri, klubfoglalkozási, mozgalmi lehetőségek jobb kihasználásával, másrészt minőséggel, a megadott keretek leghatékonyabb felhasználásával. Ezekről a kérdésekről később majd szólok, most csak a keretet akartam felvázolni, ami eleve meghatározza a tanári munka tanórai mennyiségét. Azonban mielőtt erről a kérdésről szólnék, szeretnék először még a tartalom kérdésénél maradni.

Amint már az előbbiekben említettem, a történelem eseményeit, vonulatait, mozgalmait, s minden vonatkozását saját összefüggésrendszerében, a kor társadalmi mozgásának egészében akarjuk bemutatni. Ez pedig nem csak azért van így, mert így lehet legjobban megértetni a dolgokat és formálni a történelmi gondolkodást, hanem mert szeretnénk a történelmi valóság megértésére, helyünk, szerepünk megértésére, s egyben minden dolog helye, szerepe, jelentősége megértésére nevelni a fiatalokat. Azt hiszem ennek a történelmi realitásérzéknek a tudatos alakítása nálunk egyáltalán nem lebecsülendő pedagógiai feladat.

Megjelenik egyszer tehát a kor, az imperializmus kora sokoldalúan: külső és belső ellentmondásaival és ellentéteivel. Ezen belül az imperializmus válságjelensége, a fasizmus. Tulajdonképpen a válságból való kibontakozásért folyó küzdelem, s ennek két tőkés koncepciója: a fasizmus és a polgári demokrácia, és az igazi alternatíva, a szocializmus. Minden tényszerűen, történelmileg, saját összetettségében és belső mozgásában. Ezen belül jelenik meg az antifasiszta ellenállás, mint ennek a küzdelemnek sajátos terméke. Az egész és a rész viszonyáról van itt szó az oktatásban, egyszer az egészről kronológikus folyamatában, másrészt az egészről egyidejű strukturális teljességében. Csak az a kérdés marad ezután, hogy ezen az összefüggő, gondolkodásfejlesztő, a dolog összefüggésrendszerét adó egészen belül mennyire lehet eltolni a belső arányokat a rész javára. Ha valamelyik összetevőit kihagyjuk, vagy túlzottan rövidítjük — az egész összefüggésrendszer szenved csorbát, ugyanúgy, mintha valamely összetevőt az egyensúlyt veszélyeztetően növeljük. Mindkettőre nem egy példát találunk a gyakorlatban. Vannak, akik a magyarországi antifasiszta ellenállás és partizánharc jelentőségét épp formális mennyiségi tényezői miatt alábecsülik, s így természetesen lemondanak óriási iskolai nevelőhatásáról. Mások viszont, épp ezeknek a hagyományoknak nevelőereje miatt, túlságosan eltolják a belső arányokat. Ennek a következménye, hogy pl. egyik iskolában a tanulók annyit és oly jóindulatú nevelőszándékkal hallottak az antifasiszta ellenállásról, hogy azt hitték, Magyarország volt a fasiszta rendszer egyik legnagyobb ellensége, s a Szovjetunió oldalán vívta harcát a fasizmus ellen. Ez pedig nem egyszerűen csak tárgyi tévedés az iskolai nevelésben, hanem veszélyes csalódás, kiábrándulás forrása a jövőre, ugyanis amikor majd később találkozik a tanuló a dolgok valóságos történetével, azt hiszi, az iskolában akarattal csapták be. Előbb-utóbb ez a találkozás pedig szükségszerűen megtörténik.

Óvakodni kell tehát mindenféle túlzástól, s gondosan ügyelni kell a valóságos összefüggések megértetésére — s ennek aránybeli szabályait is be kell tartani. Azonban, mivel roppant kevés az idő a lényegileg teljes történelem tanítására, valamennyi belső arányeltolást mégis végre kell hajtani a nevelési minőségek tekintetében, pl. az antifasiszta hagyományok esetében. Azonban arra vigyázni kell, hogy ez, nevelői hatását tekintve, ne csapjon át ellentétébe, ne maradjon a tények felszínes ismeretének fokán, hanem betagozódjon a dolgok összefüggésrendszerébe.

A dolgoknak saját szoros összefüggésrendszerükben való bemutatása nevelési szempontból is kulcskérdés a történelemtanításban általában, témánknál, az

antifasiszta küzdelemnél talán különösen is. Arról van ugyanis szó, hogy a tanultak, akarva és akaratlanul, a tanuló társas érintkezése során, előbb-utóbb szembesítődnek a valósággal, vagy az arról szerzett személyes élménnyel, emlékképpel, gyakran az arról alkotott fantazmagóriával. Ez az ütközés pedig óriási veszélyeket rejt magában a fiatal gondolkodására, személyiségére nézve. Az iskolában az antifasiszta küzdelemről tanult kép mindig, még egyediségében is, jellemző és általános. Az antifasiszta harcnak azokat a jelenségeit ismeri meg még legjobb esetben is áttételes, másodlagos élményként, amelyek a legjelentősebbek és legjellemzőbbek voltak, igazán azonban csak az a viszonylag szűkebb kör élte át, aki aktívan bekapcsolódott az antifasiszta harcba. Ez az élményanyag a dolog lényegét tekintve hiteles, azonban csak szűk körben átélt, az iskolában megelevenítendő, s így megismerendő, megtanítandó tananyag. Ebből kell azután elemzés alapján általánosítani, s levonni az antifasiszta ellenállásra és partizánharcra vonatkozó következtetéseket, törvényszerűségeket, s ezek alapján kell ítéletet alkotni. A családi, baráti, ismerősi körben azonban gyakran más személyes, vagy közvetlenebb forrásból nyert élmény alapján más emlékképek élnek a korszakról, a fasizmusról és az antifasiszta küzdelemről, s ezek a másféle élmények más képet rajzoltak az azóta már „a megszépítő messzeségig", vagy a berögződött előítéletekig hosszú utat megtett tudatba és érzelemvilágba. Itt tulajdonképpen az egyedi, a sajátos és az általános egy olyan találkozásának lehetünk tanúi, amely gyakran eltorzítja a dolgokat az egyén számára, téveszméket alakíthat ki. Az az élmény ugyanis, amely a szülők, a megélő és átélő generáció sajátja, szükségszerűen egyedi, vagy sajátos. Hiszen nem mint iskolai anyagot tanulta a fasizmust, hanem „csinálta" így vagy úgy, s akarva-akaratlan valahol állnia kellett a fasiszta rendszer sakktábláján. Ha fasiszta volt, lehetett neki ez az élmény szép és felemelő éppúgy, mint szégyenletes és megalázó. Lehetett olyan helyzetben, ahol küzdenie kellett az antifasisztákat ellen, de lehetett olyan helyzetben is, ahol nem is találkozott akkori ellenfelével. Lehet, hogy túllátott irodai szobája, vagy kaszárnyája ablakán, lehet, hogy nem. Lehet, hogy elhiszi mindazt, amit azóta a fasizmus általa közvetlen át nem élt szörnyűségeiről hallott, lehet, hogy lelkében már rég visszavonult saját kis köre emlékeinek a dolgok valóságával való szembenézéstől megóvó elefántcsontketrecébe, vagy sündisznóállásába.

Akár így, akár úgy, a korabeli szereplők tömegeinek élményei jellegüket tekintve mindig túlnyomóan egyediek voltak, s ez az egyedi kép befolyásolja utólagos, rendszerint vagy megszépítő, vagy önigazoló nézeteiket. S ezek a valóságosan hitt, vagy kreált nézetek azután visszahatnak az emlékekre is — formálják, formálgatják, gyakran egyszerűen átformálják. S ezt a konstruált, vagy legalábbis deformált egyedi élményt kapja a tanuló a kor ma még élő szereplőitől, de nem az egyedi, különös, hanem az általánosítás igényével. Így találkozik gyakran szembe egymással mint objektívnak vélt tényező, a társadalmi érintkezés kapcsán nyert általános igényével fellépő egyedi információ, élmény az iskolában kapott az általános érvényű egyedin keresztül általánosított információval, élménnyel. Ennek a találkozásnak a konfliktusai azután kiábrándulásához, csalódáshoz, torzulásokhoz vezethetnek és vezetnek az egyénben, ha a tanítás nem képes erre felkészíteni, preventív módon elhárítani, vagy legalább csökkenteni a veszélyt. Ennek pedig elsősorban az a módja, ha a tanulók viszonylag lényegében teljes összefüggésrendszerében ismerik és értik meg a kor történetét, másodsorban, ha a jelenségek belső arányaiban és valóságában való elemzése alapján jutnak el a megfelelő felismerésekig, következtetésekig, ítéletalkotásig.

S éppen itt kell áttérnünk az okok második csoportjára, a „mit"-ről most már a „hogyan"-ra, az ábrázolás kérdésére. Ugyanis nemcsak az a kérdés számunkra, s nem ott van csak a bajok gyökere, hogy mit és milyen arányban adunk, hanem legalább annyira abban is: hogyan adjuk.

Közismert pedagógiai tapasztalat, hogy bárminek az oktatása csak akkor lehet hatékony, ha a tanuló szellemileg részt vesz a megismerés folyamatában, ha maga jut el a megfelelő következtetésekre. Ennek pedig előfeltétele az élmény nyújtása, az érdeklődés felkeltése és ébren tartása. Nem elég tehát jót és jó arányban nyújtani, hanem érdekesen, élményszerűen kell azt tenni. Az élményszerűség persze magukban a dolgokban rejlik — mint ahogy a kőben a szobor —, csak ki kell bontani belőle. Az antifasiszta ellenállás és partizánharc nem szűkölködött heves fordulatokban, izgalmakban, változatosságban, nagy emberi élményekben és konfliktusokban, minden olyan elemben, ami a drámai ábrázolás tartalmát adja. Az ellenállás és a partizánharc története a legizgalmasabb krimi, ha megfelelően a tanulók elé tárjuk. Miért van az mégis, hogy amíg az előadásomban már többször említett múlt századi nagy nemzeti hagyományokat az életteli izgalom visszfénye, sőt néha túlzó álromantikája lengi körül és így elevenednek meg a történelemórán, addig az önmagában nem kevésbé színes, sokrétű, nagy emberi érzéseket mozgató és drámai konfliktusokban bővelkedő antifasiszta ellenállás és partizánharc oly gyakran az unalom szürkeségébe, vagy a frázissá satnyulás ürességébe vész? A történelemtanítás itt is tükörképe a tudománynak és az irodalomnak, sőt torz tükre. Mert ki vonhatná kétségbe, hogy nemcsak kisebb, hanem a népszerűsítés szempontjából és művészileg is sokkal kevésbé feldolgozott az ellenállás története, mint Rákóczi vagy Kossuth hagyománya? Hol találunk itt olyan színes, érdekfeszítő, tömegek fantáziáját megragadó irodalmat, mint ott? Ez a viszonylagos szürkeség pedig azután hatványozódik az oktatásban, különösen ha a pedagógus nem tudja érzelmi erővel pótolni, vagy csupán azzal akarja pótolni azt, ami olvasmányaiból, élményeiből hiányzik. Történelemtanításunk egyik alapkérdése a kormegelevenítés. A történelem jelenségeit, amelyek csak egyszer, egy helyen és egykor voltak, nem tudjuk az iskolában demonstrálni. Helyette reprodukálni kell, megeleveníteni, ha nem akarjuk elveszteni a jelenséggel való találkozás és a következtetésekhez való induktív eljutás pótolhatatlan pedagógiai erejét. A reprodukáláshoz pedig a szakirodalom adja az alapot, ezért amilyen a szakirodalom, valószínűleg olyan lesz a reprodukció is.

Az oktatás eredményeiért azonban nem háríthatjuk át a felelősséget teljesen a szakirodalomra. Hisz a reprodukálásnak mindig legalább két tényezője van, egyik a reprodukálandó anyag, a másik a reprodukáló tanár, s reméljük ehhez jön a harmadik, a megismerő tanuló. Az bizonyos, hogy a pedagógus nincs könnyű helyzetben, amikor sem elég sokrétű, sem elég érdekesen, izgalmasan tálalt anyagot nem talál, sem megszokott gyakorlati hagyományokra, pedagógiai sztereotípiákra nem támaszkodhatik. S különösen akkor következik be a baj, ha mindezt nem próbálja pedagógiai alkotó munkájával pótolni, belenyugszik abba, hogy ilyen anyaggal csak így lehet dolgozni, szürkén, sablonosan, unalmasan.

Nem arról van szó, hogy az antifasiszta ellenállás történetét westernszerűen dolgozzuk fel, s Bors Mátékat teremtsünk, hanem arról, hogy saját tartalmának és jellegének megfelelően tárjuk fel a szakirodalomban, mutassuk be és dolgozzuk fel az iskolában. Csak így érheti el azt a nevelőhatást, amire joggal igényt tarthat, így válik a jövő generáció tetteiket is befolyásoló személyiségelemévé.

Épp ez itt a kérdés, hogyan lehet pótolni a tanításmódszertani tradíciókat, vagy legalább csökkenteni az ezek hiányából folyó következményeket, illetve hogyan lehet tradíciót teremteni a tanításban. Ez a legnehezebb kérdés. A tanítás — és a tanításon keresztül nevelés — ugyanis a legtöbb ismeretlenes és épp ezért a legnehezebben megoldható képlet. Egyik ismeretlen — ezt már érintettük — a tudományos anyag minősége (s kissé mennyisége is), a másik a pedagógiai feldolgozásának a módja a tankönyvekben, a segédkönyvekben és más taneszközökben, a harmadik a tanuló, a társadalmi érintkezési hatásaival, a negyedik a tanár, ismereteivel, világnézetével, politikai és emberi hozzáállásával, egész pedagógusi habitusával. Mindennek sokvariációs találkozásában valósul meg az antifasiszta ellenállás és partizánharcok valós és eredményes tanítása, s a sok variáció közül, ha más-más helyzetben különböző is a hatás, egyazon helyen bizonyára egy variáció a legeredményesebb. Megpróbáljuk felvillantani az optimális eredményhez vezető út feltételeit és tényezőit.

A sikeres tanítás feltétele az egyenlet különböző ismert és ismeretlen tényezőinek olyan találkoztatása, ahol együttes hatásuk juttat el a megfelelő végeredményhez. Első feltétel, hogy az ismert tényezők a birtokunkba legyenek, hogy az ismerteket alkalmazzuk az ismeretlenre, mint egy matematikai képletben. Ezt a képletet is csak így lehet megoldani. Nézzük konkrétan miről van szó, a tanítás gyakorlata hogyan vázolja fel a különböző tényezőket, s milyen összefüggések vannak az egyes tényezők között. Egyik biztos variáció: ismert tényező a kérdés szakirodalma, ismeretlen tényező az adott tanulók társadalmi információi a kérdéssel kapcsolatban. A tanítás folyamata a kettő közötti viszonyrendszerben játszódik le. Egyrészt információkat kell adni az antifasiszta ellenállásról és partizánharcról, azokat elemezve, elemeztetve el kell juttatni a tanulókat a megfelelő következtetésekig és ítéletekig, másrészt ezzel párhuzamosan felszínre kell hozni az iskolán kívüli információkat és az ezeken alapuló előzetes ítéleteiket, s ehhez mérten kell újabb információkat adni, ütköztetni, együtt elemezni stb. A tanítás folyamatában alkalmazkodni kell a tanuló előismereteihez, iskolán kívül szerzett információihoz, élményeihez. Mivel ezek az előinformációk roppant sokfélék és sokrétűek lehetnek, a tanár, érthetően, csak akkor tud alkalmazkodni ehhez a pedagógiai szituációhoz, ha maga is sokrétű információval rendelkezik. Hogy ismét matematikai nyelven fejezzem ki magam: legalább annyival, mint az egész tanulóközösség információnak nem egyszerű summázata, hanem hatványa.

Első feltétel tehát a meglevő szakirodalom és szélesebben értve információhordozó anyag (filmek, diák, képeskönyvek és sorozatok, hanganyag stb.) alapos tárgyi ismerete. Így rendelkezhet csak a tanítás a pedagógiai szituációhoz való szükségszerű alkalmazkodáshoz nélkülözhetetlen tényanyaggal. A téves vagy torzító tényanyaggal, vagy ténynek vett hamis emlékkép-információval szemben pedagógiai sikert csak felsorakoztatott és elemzett tényekkel érhetünk el, semmiképpen sem szavakkal, bármennyire is lelkesek azok.

A másik lehetséges képlet a tananyag jellege, s a tanulók más irányú érdeklődése. Amíg előbb épp az érdeklődés meglétét, s a tartalomról nyert információk tévességét feltételeztük, most az érdeklődés hiányát, az előítéletek, előinformációk hiányát vetjük fel, mint egy másik, nem ritka pedagógiai helyzetet. Itt nem azért kell a szakirodalom alapos ismerete, hogy legyen tényszerű anyag a vitához, bármilyen aspektusból vetődne az fel, hanem azért, hogy a tanár tanulói hangulatára érzékenyen reagálva találja meg azt az anyagot, amellyel fel tudja ébreszteni az osztályt Csipkerózsika-álmából, fel tudja kelteni a fantáziát és ébren tudja tartani azt. Itt már nem egyszerűen az irodalom, az in-

formációhordozók ismeretéről, hanem pedagógiailag funkcionált feldolgozásáról, felhasználásáról van szó. Ez a második képletvariáció szempontja. A szakirodalmat ismerni kell, mégpedig felhasználásképesen, pedagógiailag kiérlelt formában.

A harmadik képlet — természetesen az adott egyenleten belül — a tanórai rohanás, hogy a tankönyvben levő anyagot hiánytalanul megtanítsuk, s az elemzések szüksége, hogy a tanulók maguk jussanak el a megfelelő következtetésekig, az önálló ítélethez. Talán ez a legnehezebben megoldható egyenlet. A tanítási anyag mai mennyisége és a rendelkezésre álló idő közötti feszültséget kell feloldani. Eleve számolni kell azzal, hogy nem lehet minden anyaghoz és minden ítélethez önálló elemzés alapján eljutni, van ahol az információval, a „kész igazságként" való megtanulással kell megelégedni. Ez a kérdés épp az antifasiszta ellenállás és partizánharcok tanítása témakörénél kerül különös éles reflektorfénybe. Természetesen vannak alapvető tények, amelyeket annak kell venni ami: „így volt", „megtörtént" stb. Eddig rendben van a dolog. A következtetések, ítéletek azonban ezeknek a tényeknek — s más, kívülről hozott valós, vagy valótlan információknak — a szövevényéből, összefüggésrendszereiben való vizsgálatából alakulnak ki. S bármilyen furcsán hangzik pedagógiai szempontból, ugyanolyan fontos a jelenségek, tények közötti összefüggésrendszer szisztematikus vizsgálata, elemző folyamata, mint maguk a tények. A súly egyik oldalon tehát a tények alapos ismeretén — ehhez kell a szakirodalom ismerete —, másik oldalon a feldolgozás folyamatán — ehhez kell az alapos pedagógiai kultúra — van. Itt lép tehát be az irodalom és az információhordozók ismerete, ezek anyagának pedagógiai adaptációja mellé harmadik feltételként a feldolgozás, a vele való iskolai bánás pedagógiai kultúrája. Csak ez tudhatja a gyakorlatban lefékezni a tanóráknak a valóságos eredményeket fékező ütemét, s kialakítani azokat a módszereket és fogásokat, amelyekkel az adott keretek között is megismerhető és megérthető a magyarországi antifasiszta küzdelem és a magyarok részvétele más népek partizánharcaiban.

Közel sem gondolom, hogy jelen tanulmányban a kérdésnek akár kisebb részét is kimerítettem volna. Csupán néhány jellemző szimptómára igyekeztem rámutatni, s ezek okát keresni, csupán diagnosztikus igénnyel. Azt hiszem azonban, ahhoz, hogy egy bajon segíthessünk, először a jó diagnózis megállapítása a fontos.

Azt sem akartam állítani, hogy történelmünk e becses és minden másnál heroikusabb hagyományának tanításakor nem értünk el becsülendő eredményeket. Ma az antifasiszta ellenállásról és partizánharcról sokkal többet tud az ifjúság, mint bármikor korábban. Kiemelkedő tanári személyiségek pedig minden itt felsorolt objektív és szubjektív nehézség ellenére fel tudják villantani ennek a mozgalomnak valóságát, csodálatra méltó, tiszteletet parancsoló, lelket megkapó és erősítő emberi heroizmusát. Egyes kollégák pedig szinte bűvös erővel át tudják éltetni tanulóikkal az antifasiszta küzdelem társadalmi és személyi konfliktusait, a fasizmus nyomasztó miliőjét és az önfeláldozó antifasiszta ellenállók felemelő emberi tisztaságát, hétköznapi nagyságát. Az iskolai nevelés-oktatás mindennapi általános gyakorlata azonban még közel sem tudta követni a legjobbak példáját. Az antifasiszta ellenállás és partizánharc története iskolai felhasználásában rejlő nevelőerőt még közel sem tudtuk kiaknázni. Ezért kell keresnünk az okokat, s az eddiginél jobb, hatékonyabb megoldásokat. Keresni kell a tudományban, a népszerűsítésben, a művészetben és az oktatásban dolgozóknak külön-külön és együtt.

A közoktatás igyekezett az utóbbi években növelni erőfeszítéseit. Két filmet készítettünk az iskolák számára, az egyiket az antifasiszta partizánmozgalmakról, harcokról Európában, a másikat „Embernek maradni" címmel a magyar antifasiszta ellenállásról. Iskolai olvasókönyveinkben részleteket közöltünk az antifasiszta ellenállás dokumentumaiból. Országos tanulmányi versenyeken, vetélkedőkön, szakmai versenyeken ösztönöztük a tanulókat az antifasiszta hagyományok kutatásában való részvételre, inspiratív buzdítást adva a helytörténeti iskolai, tanári, tanulói munkához.

Amit tettünk, az azonban közel sem elég, közel sem oldotta meg a magyar antifasiszta ellenállás és partizánharcok iskolai tanításában rejlő nevelési lehetőség kiaknázását. Nagyon elfoglalt s gyakran szakmailag eléggé elszigetelt tanárainknak a legkülönböző formákban kell segítséget adnunk anyag- és eszköznyújtással, informálással. Legfontosabb feladatnak mégsem a tananyag és a tanítás eszközeinek mennyiségi növelése, hanem a tanítás gyakorlatának minőségi emelése, az értelmet és érzelmeket egyaránt megmozgató elemző, élményteli tanítás tűnik. Ehhez kell megtalálnunk a megfelelő anyagokat, eszközöket, módszereket.

GAZSI JÓZSEF

EREDMÉNYEK ÉS FELADATOK AZ ANTIFASISZTA ELLENÁLLÁSI MOZGALOM KUTATÁSÁBAN*

Hazánk lakosságának már több mint a fele a felszabadulás után született. Ha ehhez hozzászámítjuk az akkor még nem eszmélő korban levőket — az 1939-től születetteket —, ez az arány még nagyobb, eléri az 58%-ot. Több millió olyan polgárról van tehát szó, akiknek nincs közvetlen tapasztaláson nyugvó élményük a háború és a fasizmus időszakából.

Az emberek tudatának formálása, az egyes kérdésekkel kapcsolatos állásfoglalásaik kialakítása nem utolsósorban az e korszakkal foglalkozó történészek feladata. Amennyiben munkásságuk alapkutatás jellegű, tevékenységük kisugárzik a sajtó, a propaganda, a film és az oktatás felé is.

A Magyar Népköztársaság berendezkedése, állami törvényeink, az uralkodó közfelfogás és morál semmilyen formában nem adnak teret az antihumánus, békeellenes, fajüldöző megnyilvánulásoknak. Nem ilyen jelenségek ellen kell tehát hadakoznunk. A múlt kutatóinak feladatát abban látom, hogy segítsük az emberek eszmei, tudati nevelését, formálását, hogy valósághű, a történeti igazságnak megfelelő képet adjunk a fasizmus — s egyben annak magyar válfaja — megnyilvánulásairól, tevékenységéről. Egyben kiemeljük azon személyek, pártok és csoportok magas erkölcsiségét, akiknek volt erejük, hitük, bátorságuk, hogy szembeszálljanak a fasiszta veszedelemmel.

A fasizmus ellenében ható jelenségeket az akkori eszmének, a népfrontos összefogás gondolatának megfelelően kell vizsgálnunk. A vezérelvünk az lehet, hogy semmilyen antifasiszta jelenséget nem kívánunk eltúlozni, de kicsinyes okok alapján nem is akarunk elhallgatni. Az objektív igazságnak tartozunk azzal, hogy ugyanakkor kimondjuk: a harc vezetői, legáldozatkészebb harcosai mégis mindenhol a kommunisták voltak.

A magyar antifasiszta ellenállási és partizánmozgalom történetének tudományos vizsgálata és az eredmények hasznosítása nagy lehetőséget tár fel előttünk a tudatformálásban, a hazafiságra, a vonzó emberi eszményekre, a nehéz helyzetben történő helytállásra való nevelésben. Népünket és fiataljainkat olyan ideákkal vértezhetjük fel, mint a haza és haladás szeretete, az emberi méltóság tisztelete, a baráti internacionalista összefogás; az erőszak és a zsarnokság gyűlölete.

Az ellenállási mozgalom történetének kutatása — a második világháborún belül — a történettudomány új ágává lett. E téren számos kutató dolgozik, folyóiratok jelentek és jelennek meg, nemzetközi konferenciákat, tudományos tanácskozásokat tartanak. Hazánkban is már 1945 óta jelennek meg publikációk, nyilvánul meg érdeklődés e témakörben. A kutatások historiográfiáját eddig sajnos még senki nem írta meg.

Jelen beszámoló azt a célt tűzte maga elé — vállalva a botladozás nehézségeit —, hogy az önálló kiadványok tükrében felmérje a téma kutatása terén 1945 óta végzett munkát, megkeresse az egyes időszakok jellemzőit, megállapítsa a kutatás napi helyzetét és jövőbeli feladatát.

* „A magyar antifasiszta ellenállás és partizánmozgalom a második világháborúban" című tudományos konferencián elhangzott előadás. (Salgótarján, 1978. december 1—2.)

A megjelent kiadványok sajátosságait elemezve az ellenállási mozgalom kutatásában — véleményem szerint — hat periódus különböztethető meg. Ezek nagyjából egybeesnek felszabadulás utáni történelmünk kisebb időszakaszaival is.

I. 1945—1948. A felszabadulást követő években a vizsgált témából 41 önálló munka került kiadásra. Ez — évi átlagban — 10,2 könyvet jelent. A csúcson az élménygazdag 1945-ös esztendő áll, amikor 14 könyv látott napvilágot. Ezután fokozatos csökkenés mutatkozik, s csak 10 évvel később, 1955-ben éri el a kiadás az első év szintjét.

A bibliográfiai kutatás feladata annak megállapítása, hogy melyik is volt az első könyv, amelyik az ellenállási mozgalommal foglalkozott. Én Darvas József „Város az ingoványon" c. művét tenném az első helyre. És ezután a könyvek hosszú sora következik, amit talán Pintér—Szabó: A népfrontmozgalom Magyarországon c., 1978. szeptember 20-án megjelent művével zárhatunk le. Közöttük pedig ott van 206 kiadvány, a résztvevők és kutatók közös munkájának eredményeként.

Már 1945-ben megjelentek az első élménybeszámolók, memoárok, a pártok sorra adták ki az ellenállási tevékenységüket tanúsító kiadványokat. A kommunista harcosokról 6 könyv emlékezik meg. Ma már könyvészeti ritkaságnak számít az újpesti partizánok tetteit megörökítő füzet, a „Magyar partizánok a salgótarjáni szénmedencében" c. kiadvány, s a „Magyar szabadságért" címmel a KMP hőseit bemutató kötet. Ha valaki szemmel láthatóan akarja érzékelni az azóta megtett fejlődést, javaslom, hogy egyidejűleg vegye kézbe ezt a könyvet, valamint az 1975-ben kiadott „Szocialista forradalomért" c. hasonló jellegű kiadványt.

Korán megjelentek az első összefoglaló munkák is. Ezeket olvasva úgy tűnik, hogy az a bizonyos történelmi távlat mégis elengedhetetlen feltétele az arányok helyes felismerésének, az események elrendeződésének és a dolgok kicsinyes részletein való felülemelkedésnek. Kivétel ez alól Kállai Gyulának a „Magyar függetlenségi mozgalom" c. igényes munkája, amely azóta vagy fél tucat kiadásban, időtállóan jelent meg. Érdemes számba venni, hogy az ellenállásról az első ismeretterjesztő munkákat Fehér Lajos írta.

II. Az 1949—1953 közötti éveket ma úgy jellemezzük, mint a személyi kultusz időszakát. A partizánok, ellenállók számára nehéz évek voltak ezek. A hazai kommunistákkal, a nyugat-európai, a jugoszláviai ellenállókkal szemben megtorlásra, diszkvalifikálásokra került sor. Ezekben az években elsorvadtak népünk oly nemesen tiszta hagyományai, mint a magyar internacionalisták tevékenysége, vagy a spanyol polgárháborúban való részvétel. Az ellenállás polgári vonala teljes mellőzésben részesült. A Partizánszövetség megszűnt létezni, beolvasztották a Szabadságharcos Szövetség nevű szervezetbe.

Az ellenállási mozgalom kutatása ezekben az években gyakorlatilag megszűnt. A korábbi tízzel szemben most évente csupán 1, jóval gyengébb színvonalú, brosúra ízű kiadvány jelent meg. 1949-ben csak 1 oktatási célú füzetecskét adtak ki, 1950—51-ből semmi termés nincs. A „bűnös nemzet", az „utolsó csatlós" koncepció aligha válhatott a kutatás serkentőjévé. A magyar ifjúmunkás mozgalmat dokumentáló kötetet 1952-ben kéziratként adhatták ki. Az 1953-as év produktuma 3 gyenge mű volt, 126 oldal összterjedelemben.

Szívesen említenék több munkát is, de ilyeneket nem találhatunk. Hogy is írja egy helyen Tiszai Andor, a jeles könyvtáros: „Bibliográfiánk nem történelmi tanulmány, így csak azt mutathatja be, amit az eseményekről írtak."

III. 1954—1956. Erre az időszakra esett a felszabadulás 10. évfordulója. 3 év alatt 24 könyv jelent meg, amelyek közül 6 már korábban is napvilágot látott. Így a 3 esztendőre 18 munka marad, amelyek csupán évi 5,6 könyvátlagnak felelnek meg.

Az első pillanatban szembeötlő, hogy a kiadott munkák között milyen kevés a történeti általánosítással, összefoglalással és rendszerezéssel foglalkozó könyv. Ez az időszak nem kedvezett az elméleti tevékenységnek.

A 10. évforduló legjelentősebb eredménye a korábbi évekhez viszonyítva a most már széleskörűbben megindított forrásfeltáró munka volt. Igaz, ezek zöme a munkásmozgalom, vagy a felszabadulás történetét tárgyalja, de óhatatlanul érintik az ellenállás és partizánharc témakörét is. Ilyenek pl. a „Dokumentumok a párttörténet tanulmányozásához" V. kötete, a „Felszabadulás" c. forrásgyűjtemény, vagy az Illegális Szabad Nép példányait összegyűjtő kiadvány.

Hat memoár jellegű kötetet adtak ki, köztük Fekete Mihály és Dékán István írásait. Nagy forrásértéket képvisel a Lányi Ernőné szerkesztette „Hősi harcok emlékei" c. munka is.

Tudományos szempontból legértékesebb terméknek a Tiszai Andor szerkesztésében megjelent „Hazánk felszabadulása" c. bibliográfiát tartom, amely 5238 címfelvételével az időben merész, nagyvonalú vállalkozás volt. Adatai az ellenállási mozgalom tekintetében is pótolhatatlanok.

Ekkortájt kezdtek foglalkozni a témával azok az újságírók, akik e kérdésnek úgymond „szakembereivé" váltak. Ők gyorsan dolgoztak, az „árut" a kívánt méretben és minőségben szállították. Az okok és mélyebb összefüggések feltárása viszont már kívül esett érdeklődésükön.

IV. 1957—1962. Az ellenforradalom leverését követően megkezdődött az eszmei zűrzavar felszámolása, megindult a marxista ideológia ellenoffenzívája. A hatvanas évek első harmadában létrejöttek azok a feltételek, amelyek minden előzőnél jobban kedveztek az alkotó tevékenység kibontakozásának. A szubjektivista szemlélet kikapcsolása a történettudományból, a kisstílű gyámkodás feladása, a tényszerűségre való törekvés, a párt által megkívánt igazság- és valóságkeresés — több más mellett ezek voltak azok a kedvező feltételek, amelyek felpezsdítették a szellemi életet. Befejeződtek a rehabilitálások, párthatározat írta elő a mártírok emlékének megőrzését.

Hét év alatt 25 önálló kiadvány jelent meg, ami évi 3,5-es átlagnak felel meg. Az 1957-es mélypontról kindulva 1961-ig fokozatos növekedésnek lehetünk tanúi. 1961—1963-at úgy tekinthetjük mint az alkotás éveit. A kiadók ekkor már a 20. évfordulóra gyűjtötték a kéziratokat.

Az új politikai légkört tükrözi, hogy megjelenhettek olyan könyvek, mint Novák Károly írása, a „Találkozásom a történelemmel", Tóth Sándor műve a Budai Önkéntes Ezredről, vagy Nógrádi Sándor nagy érdeklődést keltő kötete, az „Emlékeimből". Több könyv a mártírok emlékét örökítette meg.

Az ötvenes évek végétől sorban jelentek meg a memoárok is. Dobi István, Münnich Ferenc, Sík Endre, Marosán György, Nógrádi Sándor nevét említhetném meg itt. Ezekben számos olyan eseményről, jelenségről esett szó, amelyekről semmilyen más írott forrás nem állt rendelkezésünkre. Történeti forrásértékük ezért — a maguk műfajában — rendkívül magas.

Önálló feldolgozás jelent meg a Ságvári, a Lencsés, a szlovákiai Petőfi csoportról, valamint a Vörös Brigádról. 1962-ben indult a Zrínyi Kiadó „Fegyver a munkáskézben" c. sorozata, amely a Szikra Kiadó 1956 előtti hasonló jellegű sorozatával együtt sokban hozzájárult az ellenállási mozgalom népszerűsítéséhez. Utalnék itt a Móra Könyvkiadó későbbi „Kozmosz" sorozatára is, amely elsődlegesen az ifjúságnak szólt. A 3 sorozat közül talán az utóbbi őrizte meg legjobban a tények és a valóság tiszteletét. Megjelentek az első tudományos igényű összefoglaló munkák is, köztük Korom Mihály műve: „A fasizmus bukása Magyarországon."

V. 1964—1975. Társadalmunk életében ezeket az esztendőket úgy jellemezhetném, mint a nyugodt, kiegyensúlyozott fejlődés éveit. Népünk megkezdte és folytatta a fejlett szocialista társadalom építését. A művészeti, irodalmi és tudományos életben ekkor honosodtak meg a pártirányítás új módszerei. Az MSZMP tudománypolitikai elvei minden korábbinál nagyobb lehetőséget nyújtottak a kutatómunkára.

Ebbe a periódusba esik a negyedszázados (1970) történelmi évforduló, majd a felszabadulás 30. évfordulója. (1975) Mindkét esemény fokozott várakozást szült és nagy feladatokat állított a korszak kutatói elé.

Tizenegy év alatt 100 olyan könyv került a boltokba, amely a fasizmus-antifasizmus témakörből íródott. Ide számítom az ellenállási mozgalom egyetemes történetének olyan köteteit is, amelyeknek valamilyen magyar vonatkozása is van. Az előző 20 évben még nem volt arra példa, hogy ilyen nagy számban, ilyen színvonalasan, tartósan standard szinten jelentek volna meg önálló szellemi alkotások. Az évi 9,1 átlagú könyvtermés egyáltalán nem lebecsülendő.

Az ellenállási mozgalom minden kutatója tapasztalta már, hogy a munka során a legnagyobb nehézség a források hiányos és szétszórt voltából adódik. Ezek összegyűjtése, feltárása emészti fel a legtöbb erőt és viszi el a legtöbb időt. Érthető tehát, hogy minden kutató fokozottan érdeklődik a korabeli iratok, dokumentumok feltárása iránt.

A forrásjellegű anyagok publikálásának jelentőségét abban látom még, hogy így megnő a tudományos kontroll lehetősége, s ez már eleve gátat szab a fantázia szabadjára engedésének, a legendagyártásnak, amely ellen legutóbb éppen Domokos József kelt ki a „Két per egy kötetben" c. munkájában. A feldolgozásoknak és résztvevőknek így jobban ragaszkodniuk kell a valósághoz.

A 25. évfordulóra, vagy azt követően megjelenő megyei forráskiadványok, így pl. Bács-Kiskun, Csongrád, Békés, Borsod, Baranya, Szolnok, Fejér és más megyékből, az antifasiszta jelenségek széles skálájára hoztak eddig ismeretlen adatokat és tényeket. A téma és a korszak alapvető forrásanyagát tárja elénk a Pintér István szerkesztette munkásmozgalmi dokumentumkötet. Az antifasiszta és partizánmozgalomra vonatkozóan a Harsányi János által összeállított „Magyar szabadságharcosok a fasizmus ellen" c. munka bizonyult időtállónak. E kiadvány azóta is a leggyakrabban idézett források közé tartozik.

A vizsgált időszakban örvendetesen fellendült a memoárirodalom is. Ezek alkalmasak arra, hogy részben pótolják a megsemmisült, vagy talán el sem készült okmányokat. Ha az emberek papírra vetik életútjukat, élményeiket, tapasztalataikat, az mindig a stabilitás, a konszolidált viszonyok, a követett politika iránti bizalom jele.

A Kozmosz sorozat köteteivel együtt 28 memoár jellegű mű látott napvilágot. Politikusok, mint Vas Zoltán, Sík Endre, Kossa István, Nógrádi Sándor, Kis

Károly, és partizánok — köztük Fodor Zoltán, Csillik Gábor, Gallai Ervin, Földes Pál, Fazekas József, Fábry József, Fekete Mihály, Dékán István és Kardos Éva — szólaltak meg. Vitányi Iván és Kende István könyve az ellenállási mozgalom ifjúsági vonaláról, Görgényi Dániel és Dezsényi Miklós a hadifoglyok mozgalmáról, a katonai ellenállásról tudósít.

Hét gyűjteményes kötet is megjelent, közülük legjelentősebb a Vágó—Petrák szerkesztette „Harcok, emlékek". Ez elsősorban olyan területekről közöl visszaemlékezéseket, ahonnan más anyag nem található, s ezért jól kiegészíti a Pintér- és Harsányi-féle dokumentumkiadványokat.

Újszerű volt, hogy Radó Sándor és Mária Fortusz könyvein át most pillanthattunk be először a hírszerzők nehéz munkájába.

Az ez időben megjelent könyvek gazdagon dokumentálják az illegális KP által folytatott hősi harcot, a magyar ellenállók és partizánok tevékenységét, azokat a bonyolult kül- és belpolitikai, társadalmi viszonyokat, amelyek között az ország haladó erői küzdelmüket vívták.

A korszak termékeire általánosságban az igazságra és a történelmi valóságra törekvés a jellemző. Nem úgy akarnak nevelni, érzelmileg reánk hatni, hogy lakkozzák vagy eltúlozzák a valóságot. Realista történelemszemlélet jelentkezik bennük. Törekvés van az irányban is, hogy a magyar ellenállás eseményeit, annak bonyolult, sokszor ellentmondásos viszonyait differenciáltan, a maga sokrétűségében tárják fel. A múltból tanulni, okulni kívánnak, át szeretnék adni azokat a tapasztalatokat, melyet a nehéz történelmi helyzetekben szereztek.

A továbbiakban szólni szeretnék a tudományos munkában nélkülözhetetlen bibliográfiai, dokumentációs tevékenységről is. Ez igen fontos terület, hiszen a kutatásra fordított idő jelentékeny hányadát a keresés veszi el. A dokumentációs munkára a szétszórtság, a rendszertelenség a jellemző.

Mind a négy folyóiratunk közöl bibliográfiákat, elsődlegesen olyanokat, amelyek a helyi kutatás profiljához szolgáltatnak adatokat. Sok a párhuzamos munka, ugyanakkor jelentős területek maradnak feltáratlanul. Látókörükből kiesnek a vidéki sajtótermékek, a közművelődési és szépirodalmi lapok, folyóiratok. Utalnék itt pl. az Új Írásra, Kortársa, az Alföldre, ahol az utóbbi években figyelemreméltó történelmi írások kerültek nyilvánosságra.

A tárgyalt időszakban 8 nagyobb bibliográfia jelent meg, közülük 4 a Szabó Ervin könyvtár gondozásában. A Tankönyvkiadó is forgalomba hozott egy válogatott bibliográfiát. A Harsányi-féle kötet és a „Magyar ellenállási és partizánharc" c. TIT kiadvány ugyancsak hasznos könyvészeti és folyóiratanyagot közölt. Mindezekre felteszi a koronát a „Magyar munkásmozgalom válogatott bibliográfiája" c. kiadvány, amely a maga 6800 tételével egyben az antifasiszta ellenállás leggazdagabb bibliográfiája is.

Ismételten utalnék arra a jelentős hézagra, amely bibliográfiai tevékenységünkben az 1945—50-es évek terén fennáll. A koalíciós időkben gazdag sajtótermés volt, a publikációk frissen tükrözik az akkor még közeli múlt eseményeit. A kutató ebből az értékes forrásanyagból sajnos vajmi keveset gyümölcsöztethet.

Szegényes termést mutatnak az életrajzi feldolgozások. Különösen az önálló kötetek száma kevés. Ilyenek csupán Bajcsy-Zsilinszky Endréről, Szőnyi Mártonról, Pesti Barnabásról, Spitz Rezsőről és Ságvári Endréről jelentek meg. A több személyt tárgyaló kötetek közül a „Forradalmárok, katonák", a „Forradalomban, háborúban" és Vadász Ferenc „Legenda nélkül" c. munkáját, valamint a nagy sikerű „Szocialista forradalomért" c. könyv előkötetét, az ún. „Zöld

könyvecskét" említeném meg. „A forradalmár elődeink" 160 kiemelkedő személyiség — köztük partizánok — életrajzát tartalmazza, a „Szocialista forradalomért" c. reprezentatív kötet pedig 348 olyan forradalmár életútját — és a rájuk vonatkozó főbb irodalmat — ismerteti, akik a szocialista hazáért éltek, dolgoztak, s ha kellett, meg is haltak. A kötet jelentőségét az is mutatja, hogy a tárgyalt 348 főből 101 az ellenállásban is fontos szerepet játszott.

Az utóbbi években sorra látnak napvilágot a megyei életrajzgyűjtemények is. Ilyenek jelentek már meg Komárom, Hajdú, Csongrád, Bács-Kiskun, Somogy, Heves, Vas és más megyékben.

Adataiban és szemléletében a tudomány ma már túllépett a „Fegyverrel a fasizmus ellen" c., elsőként megjelent tanulmánygyűjteményen. Az a komplex vizsgálat, ami ott célkitűzés volt, sajnos, csak részben valósult meg. Talán az az átfogó jellegű, több szerzős közös munka — címe „Fegyverrel a hazáért" —, amely a Kossuth Kiadónál most van szerkesztés alatt, pótolhatja az ilyen összefoglaló iránti társadalmi elvárásokat.

Alapvető jellegénél fogva a feldolgozások sorában külön hely illeti meg Pintér István két monográfiáját. A szerző itt a társadalom osztályainak, rétegeinek mozgását, az egyes politikai pártok, az antifasiszta erők tevékenységét vizsgálja. E könyvek világosan kirajzolják azokat a koordinátákat, amelyek között az ellenállás részeseményei már megfelelő biztonsággal elhelyezhetőek.

A részproblémákról 9 munka látott napvilágot. Feldolgozások készültek több más mellett pl. a Mokan-ról, a Szőnyi- és a Nógrádi-csoportról, a Budai Önkéntes Ezredről, az ifjúsági mozgalomról, a sátoraljaújhelyi börtönfelkelésről és a XIII/1-es Kiskáról.

Jelentősebbek azok a munkák, amelyek az ellenállási mozgalom egészét, vagy teljes korszakot, esetleg valamilyen témát tekintenek át, külön aspektusból vizsgálva azt. Ezek között néhány kandidátusi disszertációt is találunk, amelyek magas színvonalú tudományos alkotások.

Tágult a horizont is. Sikerült megjelentetni Heinz Kühnrich könyvét, amely „Partizánháború Európában" címmel került piacra. Monográfia készül a jugoszláv és francia ellenállásban résztvevő magyarokról, a Madách kiadó pedig a szlovák-magyar együttműködésnek szentelt néhány kötetet. Ságvári Ágnes, Szabó Bálint, Pintér István feldolgozásaikban egyidejűleg számos elméleti kérdést is tisztáztak.

A sikeres munkák között említhetném meg a TIT ún. „fehér füzetét", valamint a több szerzős „Magyarország felszabadulása" c. kötetet, amelyek röviden, tömören, összefoglaló jelleggel áttekintik a magyar ellenállási és partizánharcokat. Ez utóbbi mű jövőre immár harmadik kiadásban kerül az olvasókhoz.

„Magyarok a fasizmus ellen" címmel elkészült egy nagyméretű falitérkép is, amelynek adatai, sajnos, már korrekciókra szorulnak.

Az elmúlt időszak érdekes vonása, hogy megkezdődött témánk ellenpólusának, a fasiszta rendszer erőszakszerveinek, terrorintézményeinek, valamint a hatalmi apparátusnak a kutatása is. Beránné Nemes Éva és Hollós Ervin e tárgyban kifejtett munkáját említhetném meg itt.

Elősegítette a feldolgozó és anyagfeltáró munkát a Történelmi Társulat védnökségével a felszabadulás 30. évfordulójára meghirdetett pályázat is. 85 önálló munka érkezett be, amelyek szinte az egész magyar ellenállási mozgalmat érintették. A pályázat sikerére jellemző, hogy a díjazott munkák közül 9 azóta könyv formában is megjelent, egy pedig kiadás előtt áll.

A bíráló bizottság zárójelentésében fontosnak tartotta kiemelni: e pályázatból

kiderült, hogy „a magyar ellenállási mozgalom sokkal szélesebb körű volt annál, mint amit történelmi irodalmunk eddig feltárt". Rámutattak, hogy ezt a munkát még mindig nem lehet befejezettnek tekinteni. Az intézeteknek, a kutatóknak, tovább kell folytatni a feltáró munkát. „Ez mind tudományos, mind pedig politikai és morális szempontból fontos kötelességünk" — hangoztatja az értékelés.

Eredményeinket elősegítették azok a tudományos tanácskozások is, amelyek a 25., vagy a 30. évforduló jegyében nemzeti vagy nemzetközi szinten zajlottak le. Nagyra értékeljük a maihoz hasonló első salgótarjáni konferenciát is, amely a partizánmozgalom kutatásával foglalkozott. Jelentős volt a KISZ múltjával, és a Budapest felszabadulásával foglalkozó tanácskozás, valamint az MTA és társintézményei által szervezett ún. Dunavölgyi Konferencia is. Ezeken számos olyan kérdést tárgyaltak meg, amelyek az antifasiszta mozgalom témakörébe vágnak. A felszólalásoknak sajnos csak kis része jelent meg nyomtatásban.

VI. 1976—1978. Nehéz értékelést adni az utóbbi 3 esztendő munkásságáról, hiszen a megjelent könyveket még a legfrissebb bibliográfiák sem tartalmazzák. 1976 óta kb. 18 könyv jelent meg, amelyekkel együtt a teljes könyvtermés eléri a 206 darabot. Olyan jelentős művek vannak közöttük, mint Godó Ágnes monográfiája a magyar-lengyel kapcsolatokról, Kállai Gyula írása a magyar népfrontról, vagy Pintér István és Szabó Bálint könyve ugyancsak ebben a témában. Emlékeztetni szeretnék rá, hogy ez időben vita zajlott le a fasizmus kérdéseiről is, amely több könyvet és számos publikációt eredményezett. E témában jelentős írás Ormos—Incze: „Az európai fasizmusok" című műve, valamint Nemes Dezső füzete, amely a „Gyorsuló idő" sorozatban került kiadásra.

Az 1964 óta elkészült munkák minőségéről általában jót mondhatunk. Magas szinten, a történettudomány eddigi eredményeit gyümölcsöztetve, szilárd elvi-ideológiai alapokról elemzik, vizsgálják nemzeti múltunk e fontos területének kérdéseit. Visszanyerte rangját a valós tények és adatok tisztelete. Egyre gyakrabban olvashatunk a múlt jelenségeiről eseménytörténetileg pontos leírásokat, amelyek megbízható alapot adhatnak az általánosítás, az elvi összegezés számára.

Napjaink kutatója, történésze, tisztelettel fordul haladó múltunk felé, de abból okulni kíván, s ezért merészen veti el a korábbi évek sablonos megoldásait. Bátrabb következtetések levonására is rászánja magát, s azokat nyílt, elvi vitában is kész megvédeni.

Az új művekben az ellenség tényleges erejében, a fasizmus a maga jól szervezett, antihumánus, kegyetlen rendszerében jelenik meg. A könyvek lapjain már nem paprikajancsik bukkannak fel, hanem a fasizmus elnyomó gépezetének félelmetes szervei és figurái.

A kutatói műhelyekben, intézetekben ma is több nagy fontosságú munka készül, amelyek a jövőben jelentősen gyarapítani fogják ismereteinket. A Partizánszövetség történeti bizottsága rendszeresen javaslatokat tesz az intézeteknek egyes témák kidolgozására, segíti a források feltárását, adminisztratív, valamint anyagi támogatást nyújt, sőt már arra is volt példa, hogy cserekutatást szervezett.

A Hadtörténelmi Intézet a jugoszlávokkal közösen előkészíti a Vajdaság 1941—45 közötti megszállásának dokumentumkötetét. Megkezdődött az anyaggyűjtés a Szlovákiában harcolt magyar partizánok monográfiájához. A Párttörténeti Intézetben a közelmúltban elkészült egy kandidátusi disszertáció, amely a szovjetunióbeli magyar kommunisták Hitler-ellenes tevékenységét tárgyalja.

Szerkesztő előtt van már egy kéziratköteg, amely teljes képet fog adni a magyar partizánok, ellenállók hazai és külföldi tevékenységéről, a KP vezető és irányító szerepéről, valamint a reguláris egységek közül a Budai Önkéntes Ezred harcairól, az új hadsereg létrehozásáról.

A KB agitációs és propaganda osztálya határozata nyomán a Magyar Partizánszövetség, a Párttörténeti Intézet és a Hadtörténelmi Intézet és Múzeum megkezdték az ellenállási mozgalom kislexikonának munkálatait. A 30 íves kiadvány a tervek szerint kb. 1100 címszót tartalmaz, amelyből 500 az ellenállás kiemelkedőbb személyiségeiről szól. Elkészült a tervezett mű módszertani útmutatója, folyik a szerzői gárda toborozása, a megbízatások kiadása. Szeretnénk remélni, hogy a jövő esztendőben a kézirat szerkesztés alá kerül.

Ennek a műnek a nagyszerűségét abban látom, hogy első ízben kíséreljük meg integrálni az ellenállási mozgalomra vonatkozó teljes tudásanyagot, próbáljuk összefogni, azonos irányban dolgoztatni a teljes kutatói gárdát.

A Partizánszövetségtől kapott megbizatás alapján egyszer már részletes felmérést készítettünk arról, hogy milyen feladatok is állnak előttünk az ellenállási mozgalom kutatása terén. Ez az anyag közismert, hozzáférhető, hiszen megjelent a Hadtörténelmi Közlemények 1972. évi 4. számában.

Ez a program részletesen vázolja a megoldandó feladatokat, a kutatás jövőbeni irányait. Úgy hiszem, azóta nem végeztünk olyan nagyarányú munkát, hogy a tanulmányban kijelölt teendőket egészében semmisnek tekinthetnénk. Az ott leírt feladatok zömében még előttünk állnak, s a jelenben is, a jövőben is alapját képezhetik egy meghatározott irányban folyó együttes kutatómunkának.

Az azóta eltelt időben ismereteink gyarapodtak, tágult a horizont, amely tudásunk határait jelzi. Sok kérdést sikerült megoldanunk, számos jelenséget sikerült tisztáznunk. Ma már élesebben látunk, reálisabban tudunk ítélni erőnkről, lehetőségeinkről.

Továbbra is alapvető fontosságúnak látszik a források minél teljesebb feltárása. Megítélésem szerint a magyar antifasiszta mozgalomról alkotott kép arányaiban, méreteiben, a jövőben sem fog jelentősen változni, de még számolhatunk azzal, hogy az új források nyomán számos új jelentséget ismerhetünk meg, találkozhatunk elfeledett csoportokkal, névtelenné vált hősökkel. Az új tudásanyaggal lehetővé válhat számos jelenség rendszerbe foglalása is.

Fontos feladat lenne a fasiszta szervek, erőszakszervezetek iratainak feltárása. A hírek szerint az SD és a Gestapo iratainak egy része amerikai mikrofilmen hozzáférhető. A német külügyi iratokban én magam is találkoztam a Birodalmi Biztonságügyi Hivatal számos, a magyar antifasiszta mozgalmat érintő okmányával. Ezek a „Wilhelmstrasse és Magyarország" c. Ránki kötetbe sem kerültek be. Sokat ígérőnek látszik az az anyag, amely a szövetséges hatalmak titkosszolgálatainál és a speciális hadviselés szerveinél (SOE, OSS) született. Az angol-amerikai levéltárakban kutató Karsai Elek, Sipos Péter jelzéseket hoztak arról, hogy ezek az iratok témánk szempontjából, főleg az ellenállás és a politikatörténet kapcsolatára, igen jelentősek. Bizonysága ennek Juhász Gyula könyve is a magyar-brit titkos tárgyalásokról.

A fasiszta szervek iratai közül kiadást érdemelnének egyes hadbírósági iratok, a csendőrség, a politikai rendőrség operatív munkájára vonatkozó anyagok. Még olyan fontos forráscsoportok sem láttak napvilágot, mint pl. a „Baloldali összesítő" anyaga, vagy a BM alapvető rendelkezései, amelyeket az ún. megbízhatatlan személyekkel, kommunistákkal, ellenállókkal kapcsolatosan adtak ki. Jó lenne megjelentetni a „Szolgálati használatra" c. kötet folytatását is.

Kiadásra várnak azok az anyagok is, amelyek a hazai és külföldi antifasiszták propagandatevékenységét, felvilágosító munkáját tükrözik. Nagy szolgálatot tenne a tudománynak az a kiadó, amely megjelentetné pl. a Kossuth Rádió adásainak fellelhető anyagát. Valaha az MTI őrizte a rádiófigyelő szolgálat által lehallgatott szövegeket. Ez az anyag a legkülönbözőbb területekről tükrözné a magyar kommunisták véleményét.

A lexikon anyaggyűjtése során magunk is meglepetten tapasztaltuk, hogy milyen gazdag a hazai és külföldi magyar nyelvű antifasiszta sajtó. 60 olyan lapot említhetnénk meg, amelyik vagy illegálisan jelent meg, vagy politikai karaktere volt egyértelműen németellenes. Az utóbbiak esetében ki kellene adni legfontosabb cikkeik válogatott gyűjteményét. Történetükről pedig olyan elemzésekre lenne szükség, mint amilyet a közelmúltban Vásárhelyi Miklós publikált az antifasiszta Magyar Nemzet c. lapról.

Még a kutató is csak nehezen férhet hozzá az ellenállási időszak olyan lapjaihoz, mint a Béke és Szabadság, az Ellenállás, az Első Hadosztály, a Vasútépítők, a Magyar Front, a Szabadságharc, a Szabad Élet és más sajtótermékek példányai. Az illegális lapokat megjelentetve olyan gazdag forrásanyag juthatna a kutatók kezébe, amely számos területen ösztönzője lehetne a további munkának.

Ugyanez vonatkozik a korszak legfontosabb röplap-, röpiratanyagának és más időszaki sajtótermékeinek megjelentetésére. Azt a munkát kellene tovább folytatni, amelyet Gábor Imréné, „Források a magyar ellenállás és a partizánharcok történetéhez" főcímmel „Röpiratok 1939—1945" c. bibliográfiai munkájával elkezdett. Ő sajnos csak a Párttörténeti Intézet anyagaira támaszkodott. Ki kellene dolgozni a röplapok publikálásának tudományos módszereit, szélesíteni a gyűjtőmunkát, s végül meg kellene jelentetni ezt a gazdag forráscsoportot.

A Harsányi János szerkesztette „Magyar szabadságharcosok a fasizmus ellen" c. dokumentumkötet óta nem jelent meg nálunk hasonló, nagyobb arányú forrásközlés. Ismerve a kollégák munkásságát, tudom azt, hogy azóta számos nagy fontosságú eredeti forrást bányásztak ki a hazai és külföldi archívumokból. Sok okmány került elő pl. szovjet, jugoszláv, lengyel és csehszlovák levéltárakból. Ha a kutatók fel is használtak ezekből bizonyos részadatokat, mégis indokolt lenne a teljes anyag közzététele.

Nem kerülgetem tovább a kérdést, hanem kimondom: szükség lenne arra, hogy folytassuk az ellenállási mozgalom egészére vonatkozó dokumentumok további kiadását. Egy ilyen munka nemcsak a történettudományt viszi előbbre, hanem serkentően hat az ideológiai és kulturális életre, az oktatásra és a közművelődésre is.

A történettudomány az írott anyagok mellett ma már egyenrangú forrásnak ismeri el a fotó-, a film- és hangdokumentumokat is. Ennek megfelelően folyik gyűjtésük, archiválásuk, az utókor számára történő megmentésük is. Ölvedi Ignác vetette fel elsőnek, hogy ideje lenne összegyűjteni és egyetlen kötetben kiadni az ellenállási mozgalom képi és képi jellegű dokumentumait. Az utóbbi években megjelent hasonló kiadványok sikere — mint pl. az I. és II. világháború képekben — azt mutatja, hogy nagy az érdeklődés az ilyen kiadványok iránt.

Egy ilyen kötetnek az ellenállás és annak résztvevői fényképi dokumentumai mellett tartalmaznia kellene a képi megelevenítésre alkalmas igazolványokat, röplapokat, rajzos ábrázolásokat, a kiadványok címlap-fotóit, helyszíneket,

emlékműveket stb. Fel kellene venni talán azokat a képeket is, amelyek valamilyen formában a fasizmus és ellenállás konfrontációját, a fasiszta terrort ábrázolják.

Közismert, hogy az ellenállási mozgalom kutatásának fő nehézsége a források gyér, vagy szétszórt voltában rejlik. Sok más országtól eltérően — vegyük csak pl. a hasonló adottságú Ausztriát — nálunk nem létezik az antifasiszta ellenállási mozgalom központi archívuma. Nincs dokumentáció, nem folyik módszeres anyaggyűjtés. A fellelt anyagok nem kerülnek be egyetlen központba. A magánkézben levő források is tovább kallódnak, pusztulnak. Az idő múlásával sajnos azzal is számolnunk kell, hogy fogyatkoznak a másodlagos források, a résztvevők, az élő szemtanúk is. Pedig az ő visszaemlékezéseik sok tekintetben pótolhatnák az egykor meg nem íródott, vagy a viszontagságos időkben elpusztult iratokat, okmányokat.

Nyomatékosan hangsúlyoznám a visszaemlékezések gyűjtésének, publikálásának fontosságát. Pótolhatatlan kincsek mennek itt veszendőbe, tudtunkkal és a szemünk előtt. Ki vitatja, hogy szegényebbek lennénk Nógrádi Sándor „Történelmi lecke", s „Új történet kezdődik" vagy Fábri József „A szabadságért harcoltunk", Földes Pál „Partizánemlékek", Dékán István—Kardos Éva „Utak és ösvények" c. memoárjai nélkül.

E téren a leghatékonyabb munka a Párttörténeti Intézetben folyik, ahol külön csoport foglalkozik a munkásmozgalmi visszaemlékezések — köztük az ellenállásban részt vettek visszaemlékezéseinek — gyűjtésével. A gyűjtők érdeklődését ki kellene terjeszteni a második és harmadik vonalbeli szereplőkre, sőt az ellenséges figurákra is. Nagy feladatok várnak itt a vidéki levéltárakra, pártarchívumokra és múzeumokra. Bízvást elmondhatjuk: minden megmentett anyag egykor majd dús kamattal fizet, ha nem is nekünk, de utódainknak.

A feldolgozó munka terén is jelentős az előrelépés. Elismeréssel kell szólni azon kollégák tevékenységéről, akik a külföldi ellenállásban résztvevő magyarok tetteit dolgozták fel. Lezártnak tekinthető — legalábbis mai ismereteink szintjén — a jugoszláv, a lengyel, a cseh és a francia téma. Ezekről mind önálló monográfia készült. Az érdem itt Godó Ágnest, Pozsonyi Tivadart és Pécsi Annát illeti.

Sokágú, sok összetevőjű a szovjet téma. Magyarok a szovjet partizánok között, antifasiszta és partizániskolák, a hadifoglyok mozgalma, frontpropaganda, a a Nemzeti Bizottság, a Kossuth Rádió, a légió kérdése stb. Nyikoláj Gyerzsaluk disszertációja — Magyar kommunisták tevékenysége a Szovjetunióban — ezek közül néhány problémát részletesen tárgyal, másokat főbb vonalaiban vázol. Kívánatos lenne, hogy a kézirat valamilyen formában hozzáférhetővé váljon.

Már megkezdődtek az előkészítő munkák a szlovák-magyar antifasiszta kapcsolatok feltárására. Sokat ígérő munka ez, hiszen már ma is látjuk, hogy a résztvevők száma több ezer volt, s nem 800 fő, mint ahogy azt számos publikáció állítja.

Elmaradás mutatkozik a belgiumi események feltárásánál, pedig az ottani harcosok között egy századnyi magyar, s olyan hősök küzdöttek, mint Löwenwirt Miklós, Molnár István és Lévai József.

Legalább egy tanulmányt érdemelne a Svájcban tevékenykedő kommunista és polgári radikális emigráció története. Aktív szervezetük, náciellenes lapjuk volt, tevékenyen hozzájárultak, hogy a szövetségesek helyesen tájékozódhassanak Magyarország felől.

Csupán néhány újságcikk tárgyalta eddig a Dániába kitelepített, s ott az

ellenállókat segítő magyar honvédek történetét. Az ottani, esetleg felbukkanó forrásokat is megkeresve legalább egy tanulmány szintjén kívánatos lenne velük is törődni.

Hálás feladat lenne egyszer majd feldolgozni a Károlyi Mihály vezette angliai magyar antifasiszták tevékenységét. Jól működő szervezetük volt, mely népfrontos szellemben igyekezett tömöríteni Észak- és Latin-Amerika, valamint más országok antifasisztáit. Honfitársaink küzdöttek a brit hadseregben, szolgáltak a speciális erőknél, részt vettek a polgári védelemben, írták, szerkesztették a magyar nyelvű adók műsorait. A témát vizsgálva Kanadára is figyelmet kellene fordítanunk.

A nagy antifasiszta felkelések sorát bemutató könyvek közül hiányzik egy olyan alapmunka, amely képet adna az 1944. augusztus 23-án induló romániai eseményekről. Tájékozódni kellene a román könyvpiacon, hogy melyik munka lenne érdemes a lefordításra. Az erdélyi eseményekről, a Népfront, a KMP tevékenységéről, az országrész dolgozóinak antifasiszta tevékenységéről bőven szól Csatári György „Forgószélben" c. könyve, bár ő sem beszél azokról a partizáncsoportokról, amelyek léte csak az utóbbi időben vált ismeretessé. Ilyenek működtek pl. Szászrégennél, Székelyhídnál, Szilágysomlyónál, Zsibó mellett és Kolozsvár közelében. Ennek történetét részleteiben sajnos ma még nem ismerjük.

A náci fasizmus által az európai népekre zúdított tengernyi szenvedés, a kényszermunka, a deportálás, a koncetrációs táborok, az SS és SD kegyetlenkedései nem tartoznak az ellenállási mozgalom történetének kutatásai körébe. Nem tartoznak oda, de nem is idegenek tőle. Hiszen mind hazai, mind nemzetközi szinten az ellenállókat és üldözötteket összefogó szervezetek is közösek. A jelzett témákat is kutatni kell, és ki tegye azt, ha nem mi? Nincs magyar nyelvű, magyarokra tekintő tudományos mű Mauthausenről — ahol 32 000 magyar pusztult el —, Auswitzről, Dachauról — és sorolhatnám tovább a táborok hosszú sorát. Borról 22 éve jelent meg utoljára egy kis füzetecske.

Szükség lenne visszaemlékezésekre, tudományos összefoglalókra, a náci hatalmi gépezetet és a fasiszta terrort bemutató írásokra. Nem ismerjük a Gestapo és az SD magyarországi tevékenységét sem, pedig e szervek alig néhány hónap alatt több mint 8000 embert hurcoltak el. Lehetünk-e közömbösek ezek további sorsa iránt? De ugyancsak az SS kezére került az a 6—7000 politikai fogoly is, akiket a komáromi erődből szállítottak a birodalomba. Vajna belügyminiszter azzal kérkedett a Törvényhozók Nemzeti Szövetségében, hogy 17 000 bolsevistát deportáltatott Németországba. Az e téren végzett kutatások valószínűleg sok, eddig ismeretlen tényanyagot hoznának felszínre.

Örvendetes, hogy ma már két kutató is foglalkozik a hazánkba menekült és internált francia és lengyel katonák, polgári személyek történetével. Ezek — helyzetükből fakadóan — szinte egységesen németellenesek voltak, nevükhöz számos ellenállási cselekmény fűződik. Fel kellene deríteni a szövetséges hatalmak hozzánk került katonái, hadifoglyai iránti szolidaritás jelenségeit is. Szép eredményeket tárt fel a tudomány a hazai németség „Hűséggel a Hazáért" nevű náciellenes mozgalmáról.

A készülő lexikon címszavainak összeállításakor megkíséreltük számba venni a vidéken kifejtett ellenállási és partizántevékenység valamennyi figyelmet érdemlő, számottevő eseményét. Ezek száma 66-ra rúg, s zömmel Baranya, Borsod, Győr-Sopron, Komárom és Nógrád megyékben találhatóak. De a nem említettek közül sem vitatható — példaként említem csupán — a szekszárdi,

dunavarsányi, a pétervásárai, vagy a Viharsarokban leszálló, s ott akcióba lépő partizánok jelentősége.

Viszonylag jól ismerjük Borsod és Nógrád ellenállásának történetét, elmaradás van Komáromnál és alig van publikáció Győr megyéről.

Izgalmas, megoldandó feladatok egész sora kutató után kiált. Alig tudunk valamit a nyíregyházi fiatalok partizánszervezkedéséről, a Mátészalkánál kivégzett partizánokról. Baján, Kecskeméten a Vörös Hadsereg magyar felderítőket képezett ki. Szombathelynél szovjet ejtőernyősök szálltak le. Tisztázni kellene, mi is volt Takácsiban 1944. október 15-én. Vaktában toporgunk ha a Békés és Csongrád megyei ejtőernyősökről van szó. Feltáratlan a székesfehérvári repülőtér katonáinak története, a Mátrában és Börzsönyben küzdő néhány csoport históriája, de várat magára Sárisáp hiteles történetének megírása is.

Utalni szeretnék itt a helytörténeti kutatások fontosságára. Ezeket a témákat a fővárosból soha nem fogjuk tudni megoldani. Ahol a megyei szervek az ilyen munkához biztatást adnak, elősegítik a publikációk megjelenését, ott gyarapodik az ismeret, virágzik a hagyomány, a múlt eseményei a jelen formálásának hatékony eszközévé válnak. Mindaz amit a helytörténészek feltárnak, egyben a magyar tudomány egészének közkincsévé is válik.

Hadd köszönjem meg itt házigazdáinknak a tudomány támogatása és a hagyomány ápolása terén kifejtett sokoldalú tevékenységét.

Már régen szorgalmazzuk az olyan jellegű kutatásokat, amelyek egy-egy nagyobb régió komplex vizsgálatát végzik el. Hamarjában csak két munkát említenék. Ide sorolnám Fehér István „Politikai küzdelmek a Dél-Dunántúlon" és Perneki Mihály „A Délmagyarországi antifasiszta ellenállás történetéhez" c. művét. Az előbbi Baranya, Somogy, Tolna; Perneki Mihály Bács, Csongrád és Békés megyét kutatja, egyaránt figyelembe véve a politikai és munkásmozgalom történetét és az ellenállás jelenségeit. Ez utóbbinál megvizsgálják annak különböző fokozatait és változatos megjelenési formáit, nem feledkezve el az erőszakszervezetek különböző lépéseiről sem.

Hasznos lenne, ha Magyarország más régióiról, így pl. Észak-Magyarországról, vagy a bányavidékekről is hasonló, komplex vizsgálati elveket követő monográfiák készülnének.

A magyar ellenállási és partizánmozgalom történetében meghatározó szerepe volt Budapestnek. A máig ismert 38 szervezett partizáncsoportnak közel a fele itt működött. A fővárosban jöttek létre azok a politikai vezető és irányító szervek, amelyek szervezték és vezették a fasiszták elleni küzdelmet. Itt jelentek meg a legfontosabb föld alatti lapok, innen jutottak el országunk minden részébe a röplapok és illegális kiadványok.

A kommunisták ösztönzésére, s tevékeny részvételükkel jöttek létre azok a peremkerületi partizáncsoportok, amelyek az ellenállásból a legnagyobb terhet és áldozatot vállalták. E téren is arra lenne szükség, hogy önálló kismonográfiákban dolgozzuk fel Kőbánya-Kispest, Csepel, Óbuda, vagy akár csak az Angyalföld ellenállásának történetét. Olyan feldolgozásra gondolok, mint amilyet Földes Péter az újpestiekről írt.

A Partizánszövetség már régóta szorgalmazza, hogy jelen ismereteink fokán is, akár népszerű, akár tudományos formában, ideje lenne elkészíteni a budapesti ellenállás történetét.

Az utóbbi években több fővárosi kerület is elkészíttette a maga kis monográfiáját. Ilyen művek jelentek meg pl. Újpestről, a Teréz- és Józsefvárosról, Kelenföldről, Csepelről, Pesterzsébetről, a XV., XVI. kerületről.

Ezekben a munkákban a helyi ellenállást vagy nem, vagy többnyire tévesen, gyér forrásbázison nyugvó kutatással ábrázolják. Sajnálatos, de eddig nincs egyetlen kutató sem, aki ezt a fontos területet, a főváros ellenállását vette volna tollára.

Kisebb munkákra is bőven akad lehetőség. Egész sor olyan probléma van, amely gazdára vár. Példaként említem a Városházi, Valéria telepi, vagy a Pajor szanatóriumbeli ellenállást. Izgalmas feladat lenne egyszer feltárni, hogy mi is történt Buda felszabadulása előtt a várba települt Gestapo és a Számonkérő Különítmény pincéiben.

Említhetnénk az ellenállás más fehér foltjait is. A fasiszta erőszakszervezetek anyagaiban számos utalást találunk felszámolt, eltiport szabadságharcos csoportokra. Eddig ismeretlen csoport működött a Hűvösvölgyben és Solymár közelében, a budai hegyekben is. Nyilas pártszolgálatosok számolták fel a Gizella malomban létrehozott ellenállási gócot. Itt 120 antifasisztát gyilkoltak meg. Szólni kellene egyszer a Valéria és Wekerle telep ifjú partizánjairól is. Az elhalt hősök, s nemzeti múltunk iránti kötelességünk, hogy tetteiket és emléküket megmentsük az elfeledéstől.

Az antifasiszta összefogás egykori politikájának, s a pártunk által képviselt népi-nemzeti egység elvének megfelelően kutatnunk kell azokat a nem a munkásmozgalom talajáról fakadó jelenségeket is, amelyeket, kissé pontatlanul, közkeletűen, „polgári ellenállás" néven említünk.

Kállai Gyula munkássága, a Népfrontról megjelent dokumentumkötet, vagy Pintér István és Szabó Bálint minap kézbe adott kis könyve mutatja, hogy e téren csupán a legutóbbi időben is több hasznos lépés történt. Domonkos József ez év tavaszán megjelent „Két per egy kötetben" c. könyve hasznos adalékokat szolgáltat a Felszabadító Bizottság történetéhez, de nem pótolhatja a jövőben megírandó monográfiát.

Az ifjúsági mozgalom integrálódása nyomán 1944 novemberére létrejött a Magyar Ifjúság Szabadságfrontja nevű szervezet. Az ennek részét alkotó KISZ-ről és a tanuló fiatalok szervezeteiről, a kollégiumokról az utóbbi években számos publikáció és tanulmány jelent meg. Vitányi Iván és Kis Sándor már elkészült kézirata kellő részletességgel tárgyalja az ifjúság részvételét az antifasiszta mozgalomban.

Becses forrásanyagokat hozott felszínre a NÉKOSZ történetének feltárására indított anyaggyűjtés is.

Az elmúlt években már több szakszervezet jelentetett meg múltját ábrázoló köteteket, feldolgozásokat és dokumentumgyűjteményeket egyaránt. Már kézbe vehetjük a földmunkás, a bőrös, az építő, a közalkalmazott, a kereskedelmi és még néhány más szakszervezet köteteit. Örvendetes fellendülést látunk a gyár- és üzemtörténetek terén is, amit az is serkent, hogy napjainkban egymást követik a nagy vállalatok alapítási évfordulói. Ezt az ellenállás terén is sok új jelenséget feltáró folyamatot ösztönöznünk kell.

Szükséges lenne módszeres kutatást és feldolgozást végezni a gyári, üzemi ellenállás témakörében is. Meg kellene mutatni azt a nehéz küzdelmet, amelyet a dolgozók folytattak munkásszervezeteikért, a katonai vezetés, a hadiüzemi rendszer ellen. Elsők között kellene megvizsgálni a csepeli gyár, Diósgyőr, a MÁVAG, a Danuvia, az Egyesült Izzó és a Telefongyár üzemi ellenállását. A bányamunkásság helyzetét Szekeres György könyve tárgyalja. Ez a téma sem tekinthető kimerítettnek, a részkutatások tovább folytatandók.

Néhány cikken és egy tanulmányon kívül senki sem foglalkozott a magyar

parasztság változatos és sokrétű megjelenési formát öltő, Horthy-rendszer és háborúellenes, végső fokon antifasiszta tevékenységével.

A Magyar Front pártjai közül az antifasiszta ellenállásban meghatározó szerepük volt a kommunistáknak. A KP világos elvi programmal rendelkezett, amelyet az események rendre igazoltak, s amely megvalósításáért a kommunisták, az együttműködők fáradtságot nem ismerve dolgoztak. A kommunisták szenvedtek a legtöbbet, ők hozták a legnagyobb áldozatokat. Tekintélyük, hatásuk a Magyar Fronton belül vitathatatlan volt. Befolyásuk messze túlterjedt a párt akkori szervezeti hatókörén. Munkásságuk az új Magyarország megszületésénél lépten-nyomon érezhető.

A pártnak az ellenállás terén kifejtett politikai vezető és szervező tevékenysége Pintér István két könyvéből jól ismert. Fehér Lajos most a KP Katonai Bizottsága tevékenységéről készül memoárt írni. Részleteiben is tovább lehetne kutatni azokat a változatos kérdéseket, amelyekkel a Külföldi Bizottság az egyes periódusokban foglalkozott. Kevéssé ismerjük a háború alatt idehaza és külföldön végzett propagandamunkát is.

Mindezek csupán szerény adalékok egy olyan munkaprogramhoz, amelyet a párttörténészek nálam pontosabban ismernek, s megbízhatóbban össze tudnak állítani.

Azt mindenesetre látjuk, hogy ösztönözni kell a kutatásokat olyan, a párthoz kapcsolódó fegyveres csoportok vizsgálata terén, mint pl. a jórészt fiatalokból álló Deák-Mayer csoport, a 11 hősi halottat adó Vörös Brigád, vagy az első fegyveres akciót végrehajtó Táncsics sejt.

A KISZ harci csoportjai közül egyedül a Ságvári gárdáról jelent meg eddig önálló kötet. Gyűjteményesen is foglalkozni lehetne a Várnai, a Lakatos, a Hazai, a Kelen gárdával és a Vasas tornászoknak az ellenállásban játszott szerepével.

Viszonylag jól ismerjük a Fehér Lajos vezette akciócsoportok küzdelmét. Erről már több könyv és számtalan cikk látott napvilágot. Az ellenséges források olyan nagy számban és olyan érdekesen beszélnek tevékenységükről, hogy abból külön, önálló kötet is megtervezhető lenne. Nem feledkezhetünk meg arról, hogy mellettünk még Rákoshegyen, Rákospalotán és Kőbányán is működtek a KP-hez kapcsolódó akciógárdák.

Volt néhány olyan, a munkásmozgalom felé orientálódó tömörülés is, amelyekre elsősorban nem a fegyveres, hanem a politikai, agitatív és szervezői tevékenység a jellemző. Jó részükről önállóan még semmit nem írtak, hanem rövid elemzés keretében csupán más munkákban esett róluk szó. Ide sorolnám a Szovjetunió Magyarországi Barátainak Egyesületét, a Márciusi Magyarország Szövetségét, a csepeli ún. 13-as bizottságot, vagy a Földalatti Magyarok Szövetségét. De ide számíthatunk néhány irodalmi és művészeti csoportosulást is.

A katonai ellenállás feltárása terén ugyancsak jó eredményeket értünk el. Foglalkoztunk a Budai Önkéntes Ezreddel, egyes KISKA-alakulatokkal és más félmilitáris formációkkal. A katonahősökről több életrajzi feldolgozás jelent meg.

1944. október 15-e előtt és után sok érdekes esemény történt az 1. magyar hadseregnél is, amelynek rendszerezett megírása még várat magára. A jövőben kutatnunk kell a Vörös Hadsereghez történő átállásokat, a szovjetek oldalán küzdő, vagy őket segítő magyarok tevékenységét, de nem feledkezhetünk meg a szövetséges hatalmakat segítő magyar hírszerzőkről sem.

Az új magyar honvédség gyökerei mélyen beágyazódnak a magyar ellenállásba. Stúdiumunk peremterületén ezt is vizsgálni lehetne.

Bár egzakt adatokkal állításom nem igazolható, tapasztalataim, kollégáim véleménye és a jelen felmérés megállapításai nyomán úgy vélem, hogy a magyar ellenállási és partizánmozgalom kutatása kielégítő ütemben és jó irányba halad. A téma feldolgozása iránt nagy társadalmi igény jelentkezik. Talán egy kicsinnyel még előbbre is tartunk, mint ahol a felszabadulás eseményeinek, vagy az új hadsereg létrehozásának feltárása áll.

Sürgető igényként jelentkezik, hogy e forrásszegény korszakban a feladatok egy részét a ma még élő nemzedék életében kellene megoldanunk. Egyszerre hárul ránk az anyagmentés, feltárás, eseménytörténeti rögzítés, és elvi általánosítás feladata. Az intézetek részéről a jövőben is előrelátó tervezésre, átgondolt tudománypolitikára és kellő számú munkatárs foglalkoztatására van szükség. Ez tudományos igény, s egyben fontos politikai elvárás is.

OKMÁNYTÁR

ZACHAR JÓZSEF

KOVÁTS MIHÁLY LEVELE BENJAMIN FRANKLINNAK 1777. január 13.

1979. május 11-én Magyarország és az Egyesült Államok egyaránt a polgári forradalom és forradalmi függetlenségi háború legmagasabb rangú magyar résztvevőjének 200 évvel korábbi hősi halálára emlékezik.[1] Azt hisszük, nem járulhatunk hozzá méltóbban e megemlékezéshez, minthogy közzé tesszük azt a levelet, amellyel felajánlotta szolgálatait a születő Egyesült Államokért küzdőknek.

Kováts Mihály ezredes nevéhez elválaszthatatlanul hozzákapcsolódik élete legjelentősebb kutatójának, Póka-Pivny Aladárnak (1881—1976) a neve. Nem volt hivatásos történész, folyammérnökként, majd szabadalmi bíróként dolgozott, de egy hosszú életet áldozott a levéltári búvárkodásnak. Számos egyéb téma mellett legjelentősebbnek Kováts Mihályra vonatkozó hazai és külföldi kutatásai bizonyultak. Publikációi[2] hatására a magyar—amerikai kapcsolatok olyan jelentős Amerikában élő feltárói, mint Pivány Jenő és Vasváry Ödön, rendszeresen eljuttatták hozzá az általuk felszínre hozott adatokat. Tudományos hagyatéka így alapot nyújt az eddigi legteljesebb Kováts Mihály életrajz megírásához.

E munkálatok során került elő Póka-Pivny Aladár gyűjtéséből az itt közölt levél. Ezt az egyesült államokbeli Philadelphiaban végzett kutatása során 1939-ben Vasváry Ödön lelte fel. Levéltári forrásmegjelölés nélkül — kisebb olvasási hibákkal — sietett eredeti latin nyelven és kivonatos magyar nyelvű tartalmi ismertetéssel közölni.[3] Egyúttal a forrás fényképmásolatát eljuttatta Póka-Pivny Aladárnak. Bár e levél egy-egy mondatát további közleményeiben és tanulmányaiban ő is felhasználta,[4] teljes terjedelmében már nem volt módja közölni azt a második világháború politikai légkörében.

*

1 A Pulaski- és a Lauzun-légió önkéntes magyar hősei közül tettei alapján még legismertebb Pollereczky János László őrnagy és Benyovszky Ferenc hadnagy.

2 A legjelentősebbek: Adalékok az Amerikai Egyesült Államok szabadságharcában hősi halált halt Kováts Mihály huszárezredes élettörténetéhez. Magyar Katonai Szemle, 1934/12., Adatok Kováts Mihály ezredes-parancsnok, Amerika hőse életéhez. Nagymagyarország, 1939/6., 7., 8., 9., 10.; Kováts Mihály ezredes-parancsnok, Amerika hősének emlékezete a művészetben. Történetírás, 1939/3—4. sz.

3 Református Újság (Pittsburg, Pennsylvania, USA), 1939. szeptember, 4—7. o.; „Fidelissimus ad mortem."

4 Die Wahrheit über Rittmeister Kowatsch. Langensalzaer Heimatblätter, 1940/7. és 8.; Néhány szó „von Zekeli" és más magyar eredetű német katonatiszt történetéhez. Mosonvármegye, 1940/95.; A Hungarian under Washington. The Hungarian Quarterly, 1941/2.; Az Amerikai Egyesült Államok lovasságának első kiképzőmestere magyar volt. Hadtörténelmi Közlemények, 1942/III—IV.; Mit köszönhet az Egyesült Államok hadserege Magyarországnak? Pesti Hírlap, 1942/272. sz.

Kováts Mihály levelének megértéséhez szükséges legalább vázlatosan felidézni életútját. Alapjában véve ezt is Póka-Pivny Aladár tudományos hagyatéka teszi lehetővé. E sorok szerzőjének kutatásai nagyrészt csupán megerősítik a korábbi anyaggyűjtés eredményeit, továbbá egy-két vonatkozásban kiegészítést jelentenek.

Még ma is számos rejtély fedi el előlünk Kováts Mihály származását és ifjúkorát. Szülőhelyét 1761-ben Karcagujszállásban, a mai Karcagban jelölte meg.[5] Ezek szerint szabad kun származású volt. Életkoráról közvetlenül soha nem nyilatkozott. A különböző ranglistákon szereplő adatok egybevetése szerint legvalószínűbb, hogy 1724 agusztusában született, de születését egyes adatok ettől eltérően 1712-re, 1719 júniusára, 1722 januárjára, 1723 februárjára, illetve 1724 valamely más hónapjára teszik.[6] Az előléptetésekre tekintettel az öregítés abban a korban szokásos volt, ezért különösen az 1712-es adatot elvethetjük. Vallására nézve úgy nyilatkozott, hogy „református kálvinista".[7] Sajátkezű levele tanusítja iskolázottságát, bizonyosan elvégezte a karcagi református gimnáziumot, amelynek azonban sajnos ugyanúgy nincsenek e korból névsorai, mint a református egyházközségnek anyakönyvei.

Minden valószínűség szerint már fiatalon a katonai pályát választotta. Egyes adatok szerint 1740-től közhuszárként, később őrmesterként a 4. (Hávor, 1744-től Dessewffy) huszárezredében szolgált.[8] Onnan ismeretlen körülmények között az osztrák örökösödési háború első felében a franciákhoz került, szolgálatot vállalt, de 1745-ben kornétásként visszatért. Passauban elfogták, Budán hadbírósági eljárást folytattak le ellene és átadták a magyarországi toborzóparancsnokságnak.[9] Még abban az évben kornétásként az akkor felállított jász-kun (Haller) szabad huszárezredben bukkant fel, de egyúttal hamarosan nyoma is veszett.[10] Az ezredparancsnok késői visszaemlékezése szerint a csupán néhány hónapig fennállott ezred feloszlatása miatt elbocsátották a szolgálatból.[11] Kováts Mihály később azt állította, hogy 1746-ban szökött szolgáját üldözve Sziléziába került, ott a poroszok elfogták és katonai szolgálatra kényszerítették,[12] ezt az állítását azonban semmi nem igazolja.

1752-től lényegesen ismertebb életpályája. Júliusban Göttingában bukkant fel; állítása szerint szolgálaton kívülivé vált francia hadnagyként igyekezett porosz szolgálatra. Ezek szerint a korábbiakban valószinüleg ismét francia katonai szolgálatot vállalt. Mivel magyarországi lakóhelyét akkoriban a Heves vármegyei Mikófalvában jelölte meg, az is valószínű, hogy 1746-ban egy időre hazatérhetett és csak később döntött ismét a francia katonai szolgálat vállalása mellett.[13] 1752. szeptember 23-tól, kornétásként, valóban porosz szolgálatban állt Székely Mihály ezredes l. huszárezredében.[14]

A hétéves háború 1756-os első hadjáratban a szászországi és a csehországi hadszíntéren mutatott helytállásáért 1757. február 2-án másodhadnaggyá

5 Haus-, Hof- und Staatsarchiv. Wien (a továbbiakban — HHStA), Hofkammer, Ung. Hoffinanz, Registerband (a továbbiakban — RB) 1761. S. 239. Beilage 2. Megjegyzés: Ahol külön (Z. J.) megjegyzés nem szerepel, az Póka-Pivny Aladár ellenőrzött adatgyűjtése.

6 Deutsches Zentralarchiv. Potsdam, Preußisches Geheimes Staatsarchiv (a továbbiakban — DZA), K. 3. B. II. T. 3. Offizierslisten der Kriegskanzlei: Cap. II. Tit. 12. Sect. 15. Lit. Cc. No. 1. Gc. N° 3. B. II. Ranglisten des Hussaren Regiments No. 1.; Kriegsarchiv, Wien (a továbbiakban — KA), 4. Huss. Rgt. Muster Listen, Fasc. 583. Fol. 3.

7 HHStA, Hofkammer, Ung. Hoffinanz, R. 1761. S. 239. Beilage 2.

8 KA Hofkriegsrat, Justitz Prot. Exp. 1761. RB. 937. Fol. 661., 821., 1011.; 4. Huss. Rgt. Muster Listen, Fasc. 583. Fol. 8. Továbbá: HL. Ung. Generalkommando, Prot. der. k. k. hofkriegsrätlichen Rescripten, RB. 8. 1745. Fol. 171., 175.; 1746: Fol. 192. (Z. J.)

9 KA Hofkriegsrat, Justitz Prot. Exped. 1745: RB. 790. Fol. 300., RB. 791. Fol. 2523—2524., 2529., 2798., RB. 797. Fol. 2023—2029., 2074., 2242., RB. 798. Fol. 2471.

10 Uo. RB. 732. Fol. 421., RB. 809. Fol. 155.; 1761: RB. 937. Fol. 851.

11 Uo. RB. 932. Fol. 932. Fol. 851.; 1762: RB. 752. Fol. 421.

12 HHStA Hofkammer, Ung. Hoffinanz, RB. 1761. S. 239. Beilage 2.

13 *Halmágyi István:* Naplói 1752—53. Kiad. Szádeczky Lajos. Magyar Történelmi Évkönyvek és Naplók a XVI—XVIII. századokból. 4. k. Budapest, 1906. 489. o. (Z. J.)

14 DZA Cap. II. Tit. 12. Sect. 15. Lit. Cc. No. 1. a. Geheime Kriegskanzlei, Exp. des Hussaren Regiments No. 1.

nevezte ki II. (Nagy) Frigyes porosz király.[15] Továbbra is vitézül harcolt, az 1757. szeptember 17-i gothai csatában súlyosan meg is sebesült.[16] Vitézsége elismeréseként az újabb középnémetországi és csehországi harcokban való részvételét követően 1759-ben, hadnagyként, a nevét viselő, egy osztálynyi huszár-szabadcsapat parancsnokává tették Kováts Mihályt.[17] 1760. március 27-vel, a „Kováts'es Corps" élén a csehországi hadjáratban tanusított újabb sikereiért, elsősorban felderítő és biztató tevékenységért, az uralkodó kapitányként az újonnan létrehozott 1. (Kleist) szabad huszárezred 2. osztályának parancsnokává tette.[18]

Új beosztásaiban roppant kellemetlen feladatokat kapott: Közép- és Dél-Németországban hadisarcokat kellett behajtania és túszokat szednie.[19] Augusztusban talán a már korábban is megnyilatkozó kedvetlenségből fakadóan maradt „betegen" Magdeburgban.[20] Novemberben ugyan még hadakozott Thüringiában, de fürdőkúra vételére kért engedélyt az uralkodótól.[21] Kováts Mihály később azt állította, hogy szászországi kúrájának haszna nem volt és megrendült egészségi állapotára tekinttettel a porosz királytól obsitját kérte.[22] Ha kérte is, nem kapta meg, mert a hivatalos feljegyzések szerint 1761. március 12-én elszökött a porosz szolgálatból Lengyelországba.[23]

Ott újabb rejtélyes események vették kezdetüket. Vezető szászországi államférfiak ajánlóleveleivel érkezett április elején Varsóba, ahol lengyel útlevelet és a koronamarsalltól a francia udvarhoz szóló ajánlólevelet kapott. Dél-Lengyelországban hetekig vezető politikusok, többek között a trónörökös vendége volt.[24] Lengyel irataival, lengyel öltözékben, négyes fogaton, négy szolga kíséretében, jelentős útimálhát és készpénzt hozva átlépte a magyar határt és akadálytalanul eljutott Késmárkra, ahol azonban május 11-én letartóztatták.[25] Bár nem tudhatta, hogy 1760 derekától minden lépését ügynökökkel figyeltette az bécsi udvar, nem tagadta kilétét. 1752 óta teljesített porosz szolgálatáról részletes felvilágosításokat adott, de a korábbiakról mondottak homályosak voltak. Legjelentősebb ellentmondása az volt, hogy 18 évig állt porosz szolgálatban, ugyanakkor állítása szerint csak 1746-ban kényszerítették erre. Arra vonatkozóan nem tudott választ adni, miért a lengyel udvartól kért útlevelet, ha állítása szerint hazatérni kívánt. Azt pedig egyszerűen letagadta, hogy tudott a nála levő, a francia udvarhoz szóló ajánlóleveléről.[26]

Kihallgatása után Lőcsén és Besztercebányán át Pozsonyba, majd Bécsbe vitték Kováts Mihályt. Felség- és hazaárulási váddal hadbírósági eljárást folytattak ellene, de — hosszas politikai fontolgatások után, a Habsburg-se-

15 Uo.

16 Sammlung ungedruckter Nachrichten, so die Geschichte der Feldzüge der Preussen von 1740 bis 1779 erläutern. Dresden, 1783. T. 4.

17 DZA 1757—62. Rep. 96-87. S. 1. Fol. 200. Geheime Kabinettskanzlei; Cap. II. Tit. 12. Sect. 15. Lit. Cc. No. 1. a. Geheime Kriegskanzlei, Exp. des Hussaren Regiments No. 1.

18 DZA Cap. II. Tit. 12. Sect. 15 Lit. Cc. No. 3. Geheime Kriegskanzlei; Rang- und Quartierlisten des leichten (Frei) Hussaren Regiments Kleist.

19 DZA 1757-62. Rep. 96—87. S. 1. Fol. 281. Geheime Kabinettskanzlei; Städtisches Archiv Mühlhausen, 2. n. 44. vol. I. Fol. 1—3. Acta vom 10. Febr. 1760 betrf Einrückung eines Detachements Königl. Preus. Trouppen; Stadtarchiv Langensalza, M. v. 1760. N. 1. Lit. B. E-K. No. 15. Fol. 127. Acta betrf Extraordinair-Contribution; *H. J. Schütz:* Chronik der Weberstadt. 1860. 84. o.

20 DZA Cap. II. 1757-62. Rep. 96-87. S. 1. Fol. 37. Geheime Kriegskanzlei.

21 DZA Cap. II. Tit. 12. Sect. 15. Lit. Gc. No. 3. Geheimes Kriegskanzlei, Exp. des leichten (Frei) Hussaren Regiments Kleist.

22 HHStA Hofkammer, Ung. Hoffinanz, RB. 1761. S. 239. Beilage 2.

23 DZA Cap. II. Tit. 12. Sect. 15. Lit. Cc. N. 1. a. Geheime Kriegskanzlei, Exp. des Hussaren Regiments No. 1.; Cap. II. 1757-62. Rep. 96-87. S 1. Fol. 247. Geheime Kabinettskanzlei.

24 HHStA Politisches Archiv des Aeussern, Polen, Relationen aus Warschau. 1761.; Staatskanzlei, Nota an das Hofkriegsrat, Fasc. 2. rot. Fol. 288. és 230.

25 HHStA Hofkammer, Ung. Hoffinanz, RB. 1761. S. 239. Beilage 2.; Továbbá HL Ung. Generalkommando, Prot. der. k. k. hofkriegsrätlichen Rescripten, RB. 8. 1761: Fol. 22., 36., 48. (Z. J.)

26 HHStA Hofkammer, Ung. Hoffinarz. RB. 1761. S. 239. Beilage 2.; KA Hofkriegsrat, Feldakten, Fasc. 13. Fol. 87/1760. Justitz Exp. RB. 751. 1761: Fol. 421.; Továbbá HL Ung. Generalkommando, Prot. der. k. k. hofkriegsrätlichen Rescripten, RB. 8. 1761: Fol. 36., 48., 63., 81., 88., 91. és 94. (Z. J.)

regekben szolgáló nagyszámú poroszra tekintettel és a lengyel belügyekbe való beavatkozásra készülve — Mária Terézia, 1762. május 10-i döntésével, visszaadta szabadságát és vagyonát, egyúttal azonban állandó megfigyelését rendelte el.[27] Három nap múlva, szabadultan, Kováts Mihály közölte, hogy barátjához, báró Almásy Jánoshoz Gyöngyösre távozik, de ha megnősül, Szinyén fog lakni, mivel Szinyei Merse Zsigmond nyugalmazott Sáros vármegyei alispán Franciska nevű lányát kívánja elvenni.[28]

Ismét homályos hátterű események következtek. 1763. január 21-én keletkezett kérvényében életének megalapozására Kováts Mihály vagy huszárőrnagyi rangot és kegydíjat vagy katonai akadémiai tanári állást kért az uralkodótól. Tíz nap múlva — meglepően rövid időn belül — Mária Terézia az előbbi megadása mellett döntött.[29] Ezt követően 1763. május 13-án az egri római katolikus püspök hozzájárult, hogy református létére Kováts Mihály házasságot kössön a katolikus Szinyei Merse Franciskával, ha eskü alatt vallja, hogy nincs házasságának akadálya.[30] Az esküvőre az év május 23-án Szinyén került sor.[31]

Az Eperjesen letelepedett pár házassága csak rövid ideig tartott. Kováts Mihály már 1764. január 9-én beadványt intézett az egri püspökhöz, hogy segítse elő házassága helyreállítását, mivel felesége hazaköltözött szüleihez.[32] Szinyei Merse Zsigmond az egyházi vizsgálatra válaszul 1765 júniusában a magyarországi főparancsnokságon panaszt tett, hogy Kováts Mihály elkótyavetyéli lánya hozományát, lányát pedig nem becsüli meg, inkább Karol Stanislas Radziwill (1734—1790) lengyel herceggel, a vilnai palatinussal mulat. Vallotta továbbá, hogy Kováts Mihály gyakran távozott el otthonról álruhában, idegenek fordultak meg nála titokban, akikkel valamiféle papírokat tanulmányozott.[33]

Erről a májusi eperjesi együttes mulatozásról a magyarországi főparancsnokság már abban a hónapban értesítette a bécsi Udvari Haditanácsot.[34] Júliusban újabb lengyel főurak érkeztek Eperjesre és a bécsi hatóságok csak utólag értesültek arról, hogy az 1764-es, orosz nyomás alatt lezajlott királyválasztással elégedetlen lengyelek, fegyveres ellenállásra készülve, Kováts Mihály segítségével katonákat toboroztak a magyar lakosság körében. Bár rábizonyítani Kováts Mihályra semmit sem sikerült, biztonság okáért a lengyel határ mellől eltávolították és újabb lakóhelyét Kassán jelölték ki.[35] A lengyel üggyel szintén rokonszenvező Szinyei Merse Zsigmond, akinek egyes birtokai egészen a határon feküdtek, bizonyosan elrettent a fellendülő lengyel nemzeti mozgalom további támogatásáról, ezért sietett elhatárolni magát vejétől is, akinek házasságát politikai jellegűnek feltételezhetjük.

A lengyel kapcsolatokat Kováts Mihály továbbra is vállalta. 1766-os újabb beadványában Szinyei Merse Zsigmond erre vonatkozóan olyan iratokat mellékelt, amelyek a Radziwill herceggel való további kapcsolattartást megerősítik.[36] Kováts Mihály nem kívánt tartósan Kassán letelepedni. 1766 elején

27 HHStA Staatsrat, Protocolle, 1761. vol. IV. No. 2979., 1762. vol. I. No. 377., vol. II. No. 1371.; KA Hofkriegsrat, Justitz Prot. Exp. RB. 752. 1762: Fol. 421.; továbbá: HL Ung. Generalkommando, Prot. der. k. k. hofkriegsrätlichen Rescripten, RB. 8. 1761: Fol. 98., 1762: Fol. 234. (Z. J.)

28 KA Hofkriegsrat, Prot. in. Jud. RB. 949. 1762: Fol. 461., RB. 950/2. 1762: Fol. 151.; Heves megyei levéltár, Eger. Helytartótanácsi leiratok, RB. 1762: Fol. 39.

29 KA Hofkriegsrat, Nota, RB. 1763. No. 14., 934., Justitz Prot. Exp. RB. 95. 1763: Fol. 136., 156., 163—164.; továbbá: HL Ung. Generalkommando, Prot. der. k. k. hofkriegsrätlichen Rescripten, RB. 8. 1763: Fol. 359., 403. (Z. J.)

30 Rk. érseki levéltár, Eger. Prot. Episc. Cons. Agriensis, Anni 1762—1775. Anno 1763. Mens. Maj. D. 13. a.

31 Rk. egyházi anyakönyv, Szinye, I. k.

32 Rk. érseki levéltár, Eger. Prot. Episc. Cons. Agriensis, Anni 1762—1775. Anno 1764. Mens. Jan. D. 14.; továbbá: HL Ung. Generalkommando, Prot. der. k. k. hofkriegsrätlichen Rescripten. RB. 9. 1764: Fol. 628., 633. (Z. J.)

33 KA Hofkriegsrat, Prot. Exp. RB. 1080. 1765: Fol. 524.

34 Uo. RB. 972. 1765: Fol. 649.

35 Uo. RB. 976. 1765: Fol. 689., RB. 978. 1765: Fol. 134.

36 Uo. RB. 938/1. 1766: Fol. 65.

előbb az útlevéllel Pozsonyba érkezett Radziwill herceg után utazott, majd Bécsből kérte annak engedélyezését, hogy Budán, telepedhessen le.[37] 1773-ig élt Budán, akkor Pestre költözött át.[38] Bár az Udvari Haditanács iratai közül sok foglalkozik a bari konföderáció lengyel nemeseinek az orosz befolyás elleni 1768—72 közti harcaival és ezzel kapcsolatosan nem egy magyart is említenek, köztük Kovács Mihály nevére eddig nem bukkantunk. Mivel a magyar területeken téli szállásra vonuló lengyel seregek egyik parancsnoka az a gróf Kazimierz Pulaski (1748—1779) volt, aki később Kováts Mihály amerikai alkalmazásáért erőteljesen síkraszállt, joggal feltételezhetjük, hogy kapcsolatuk — ha nem előbbi — legalábbis ekkori keletű.

A Kováts Mihály életével kapcsolatos rejtélyek közé tartozik az is, miért kérte 1772-ben a magyar huszárőrnagyi egyenruha viselését, amelyet megtagadtak tőle.[39] Ezt követően még ugyanabban az évben útlevelet kért három hónapra, hogy Rómába zarándokolhasson és útközben Lipcsében behajtson egy még porosz szolgálata óta fennálló adósságot.[40] Az útlevelet kézhez véve felbukkant ugyan Lipcsében, de azután két évre nyoma veszett, ahogyan az ellene folyó adósságperek irataiban sorozatosan olvasható.[41] Úgy véljük, semmi esetre sem a lipcsei per tartotta távol, különösen pedig nem — református létére — egy római zarándoklat. Az előzményekre tekintettel sokkal inkább az a valószínű, hogy az ujabb szabadságharcra készülő lengyelek nemzeti hadseregének megszervezésében segédkezett. Később ugyanis Pulaski Amerikában sorozatosan hivatkozott Kováts Mihály ilyen vonatkozású jelentős tapasztalataira.

Ismét nem sokáig tartózkodott itthon, 1776 októberében jelentette a budai hadparancsnokság, hogy engedély nélkül külföldre távozott.[42] Hamarosan Itáliából érkezett jelentés, hogy — a tőle megtagadott magyar huszárőrnagyi öltözéket viselve — ott bukkant fel.[43] Uticélja a fenti jelentés és az itt közölt levél tanusága szerint Bordeaux volt. Sok európaihoz, főleg lengyelhez hasonlóan oda igyekezett, hogy felajánlja szolgálatait a korábbi észak-amerikai angol gyarmatok függetlenségéért küzdőknek. E kikötőből remélt mihamarabb útrakelni.

Amerikai útjának híre a kor körülményei között meglepően hamar elérkezett szülőföldjére. A budai hadparancsnokság 1778. január 9-i jelentése szerint „a már 1776 augusztusában a várparancsnokság engedélye nélkül innen eltávozott Kováts nyugalmazott huszárőrnagy nem tért vissza, és tanuvallomás szerint Baurdeaux francia kikötőbe távozott, onnan azonban továbbment Amerikába és ugyanott az Egyesült Tartományoknál hadiszolgálatot vállalt." [44]

Amerikai szereplése közvéleményünk előtt is jól ismert. Azt még ma is homály fedi, Pulaskival együtt hajózott-e át, mindenesetre Pulaski, már brigadérosként és lovassági főparancsnokként, azonnal szót emelt négy ezrede élére egy kiképzőtiszt alkalmazása érdekében.[45] 1778. január 9-én határozottan Kováts Mihályt említette, aki akkor már a harcoló alakulatoknál volt: „Kováts ezredes nagyérdemű férfiú, és a kiképzőmesteri hivatalt látja el."[46] Mi-

37 Uo. RB. 980. 1766: Fol. 56.; továbbá: HL Ung. Generalkommando, Prot. der. k. k. hofkriegsrätlichen Rescripten, RB. 9. 1766: Fol. 134. (Z. J.)
38 KA Invaliden-Amt, Exh. Prot. 1773. Staabs- und Pensionsbuch, 32. ill. 217. o.
39 HL Ung. Generalkommando, Prot. Exhib. in Pub. de ao. 1773. RB. 137. Fol. 179.
40 Uo. RB. 137. Fol. 138., RB. 138. Fol. 665., 713.; HHStA Hof- und Staatskanzlei, Noten 1774—75. Fasc. 24. rot. Fol. 247.
41 Stadtarchiv Leipzig, S. II. K. 1011/1774.; HL Ung. Generalkommando, Prot. Exhib. in Pub. de ao. 1774. RB. 140. Fol. 275., 334., 1775. RB. 141. Fol. 173.
42 Uo. 1776. RB. 143. Fol. 489. 1777. RB. 145. Fol. 156.
43 HHStA Hof- und Staatskanzlei, Noten 1776—77. Fasc. 22. Fol. 210—213., Politisches Archiv des Aeussern, Venedig, Berichte, 1776. Fasc. 52. Fol. 10.
44 HL Ung. Generalkommando, Prot. Exhib. in Pub. de ao. 1778. RB. 195. Fol. 26—28. Közli: Magyar Katonai Szemle, 1934/12. 15. o.
45 *J. M. Griffin:* General Pulaski. American Catholic Historical Researches, 1910/1. 31. o.
46 Uo. 34. o. Közli: HK 1942/III—IV. 172. o.

Magnificentissime Domine!

Aurea Libertas fulvo non vreditur auro:

Propugnatores Libertatis Antiquitus audiebant Patres Patriæ; Ego eorque qui præsentes Litteras Magnificentia Vestræ porrigendi honorem habeo, sua Libertate & Natione Hungarica præditus, in Exercitu Regio Borussiæ non tantum Educatus, sed etiam ab imo Militiæ Gradu, ad Fastigium Profecti Supremi Vigiliarum non sine Casu, quem Virtute Gallica, non sine Fato, quem diligentissima Subordinatione excessus, In omnibus Expeditionibus bellicis periculis quamplurimis obiecti, quæ Juxta Summam necessaria ad formandos Heroes, illosque multis Meritis jam Veteranos factos, idoneis accinctos Armis ad propellendos hostes, non sicus in omnibus Evolutionibus, omnibus Militaribus, & Occasionibus bellicis dubiissimæ pro virili defendere Patriam.

Ultro

American Philosophical Society Library

Ultro itaque &
Spontanee, immensis itinerio laboribus & fatigiis
huc adoeai, in his omnibus gravissimis discriminibus
& in maximis periculis ab hoc pestifero bellatore expertis
& passus, pro detrimento Sacrosancti, non minus prosperitate
Veritatis Ultimus Almæ Congregationis, totum me
fidelissime Sacrificetesum, ubi, cooperante &
mihi fidelissime assistente, Domino Fadevill
Civitatis hujus Mercatore, non minus Congregationis
& Justæ Causæ Benevolo Fautore, Occasionem
Navalem sum nactus, Nomine Catharine Croon
Darmouth, cujus Capitaneus Whippy

Proinde

American Philosophical Society Library

Proinde rogo Ma
gnificentiam Vestram, ut Passuales & credentiales
Litteras ad Almam Congregationem mittere
dignetur proxime, & Patres duos Socios expecto
qui nostrum hic Ampliss. Consul, Magnificentia Vestra
qua Deus Patriae Christi Domum cum Cive
moriturus crit, ei Domino Faideril, aut alijs Rebus
Vestris hinc bene discedentibus Commissionem dederit.
Cum illi hac pervenerint, pro Civium ad Almam Congre
gationem transmittantur.

Postre

American Philosophical Society Library

Postremùm, ad gr
tatem Responsum Præstolando, nihil tam arde
ter optato, quam ille proficisci, ubi ibi, gro Cha
ma necessitas bellica postulaverit jugi cum o
segrio vivam & moriar

Magnificentiæ Vestræ, nec non Universæ cl
mæ Congregationis

Fidelissimus ad mort
Michaël Kovàts de
Fabricy mpria.

Bourdeaux die 13a Jan.
1777.

P. S. Parendo ego Magnificentiæ Vestræ, cui enim cognita
Gallicè vel Anglicè nedum scivi, necessitor Latinè vel
Germanicè scribere.

American Philosophical Society Library

után Washington tábornok hozzájárult Kováts Mihály alkalmazásához, újra kiemelte Pulaski ennek a beosztásnak és Kováts Mihálynak a szerepét.[47] Pulaskinak a lovassági főparancsnoki tisztről való lemondását és légiójának megalakulását követően, kérésére és Washington támogatásával, április 18-án hagyta jóvá a II. Kontinentális Kongresszus Kováts Mihály ezredesnek e légió lovassági parancsnokává történő kinevezését.[48]

Kováts Mihály azonnal megkezdte a kiképzést és a további toborzást, júniustól pedig már, Pennsylvaniában, harccselekményekben vett részt. A téli évszakban alakulatával New Jersey állam északnyugati határait védte. 1779. február 2-án Dél-Carolinába rendelték, ahol kisebb harcfeladatok után alakulatával Charleston felmentésére ment.[49] Ennek során a túlerőben levő angolokat bátran megtámadta a Pulaski légió, és az egyenlőtlen küzdelemben több társával együtt május 11-én Kovács Mihály is elesett.[50]

Hősi halála az amerikai közvéleményben közismertté vált és emlékét szeretettel megőrizték. Egy ifjú kortársa például így emlékezett vissza erre a napra: „Pulaskit 1779 februárban Dél-Carolinába rendelték és Lincoln tábornok parancsnoksága alá helyezték. Május 11-én érkezett meg Charlestonba, miután keletről átkelt a Cooper folyón, majdnem ugyanakkor, amikor Prevost nyugatról átlépte az Ashley folyót. Rögtön megtámadta a briteket, ami nélküle bizonyára nem történt volna meg. Ennek az angol előrenyomulás ellen irányuló merész támadásnak alkalmával számos személyes összecsapása akadt az ellenséggel, s mindig ő volt a győztes. A parancsnoklásban utána következő Kováts ezredes nem volt ily szerencsés. Miután az ellenséggel bátran szembeszállt, súlyosan megsebesült, s visszavonuláskor az úton leesett a lováról. Az angolok ott temették el, ahol leesett, az út nyugati oldalán, azon a földön, mely most John Margart tulajdona a Huger street sarkán. Ő nagyérdemű és nagyon tapasztalt magyar születésű katona volt, aki mint huszártiszt Nagy Frigyes alatt szolgált, akitől a »Pour le Mérite« rendet kapta meg."[51]

Kováts Mihály hősi halálának a híre is hamar megérkezett szülőhazájába. A holttá nyilvánítási eljárás lefolytatása után, 1779. november 12-én, törölték a kegydíjat élvezők névsorából.[52]

Származását, ifjúkorát és életének egyes szakaszait még ma is homály fedi ugyan, még ma sem tudjuk, milyen indítékok alapján lépett korábban császári, majd francia, végül porosz katonai szolgálatba, mikor és milyen körülmények között fordult figyelme a lengyel nemzeti ügy felé. Azzal a tettel azonban, hogy a közölt levél tanusága szerint, a haladás oldalára állva, felajánlotta szolgálatát a születő észak-amerikai polgári államért küzdőknek és a forradalmi függetlenségi háborúban életét áldozta, Kováts Mihály ezredes örökre beírta nevét az amerikai és a magyar hadtörténelembe. Emlékére tisztelettel és kegyelettel emlékezünk hősi halála kétszázéves évfordulóján is.

*

Az itt közölt levéllel kapcsolatban még szükséges a következőket tudni: Benjamin Franklin (1706—1790), a neves természettudós és politikus 1776—85 között, miután 1776-ban a II. Kontinentális Kongresszus a 13 angol gyarmat nevében elfogadta a Függetlenségi Nyilatkozatot, az Egyesült Tartomá-

47 Uo. 36., 41., 43—44. o.
48 Uo. 45. o.
49 Uo. 61. és köv. o.
50 Uo. 95—96. o.: *W. Moultrie:* Memoirs of the American Revolution. New York, 1802. II. k. 423. o.; Memoirs of the *B. M. F. Skelly.* Magazin of American History, 1891/8. 153. o.
51 *J. Johnson:* Traditions and Reminiscences Chiefly of the American Revolution in the South. Charleston, 1851. 244. o. Közli: HK 1942/III—IV. 176. o.
52 KA. Invaliden-Amt, Exh. Prot. Militär Invaliden Staabs- und Pensionistenbuch 1777—81. B. 1. Fol. 141.; Továbbá: HL Ung. Generalkommando, Prot. Exhib. in Just. de ao. 1779. RB. 196. Fol. 248., 285., 303., 1780. RB. 197. Fol. 72. (Z. J.)

nyok franciaországi követeként tevékenykedett. Sikeres diplomáciai tevékenysége mellett két társával együtt ő foglalkozott az európai önkéntesek Amerikába juttatásával is. Ezért intézte hozzá sorait Kováts Mihály. A levélben szereplő „áldásthozó Gyűlés" alatt a függetlenséget kimondó II. Kontinentális Kongresszus értendő. A levélbeli József, akinek a „kárára" Kováts Mihály Bordeaux-ba érkezett, I. (Lotharingiai) Ferenc német-római császár és (Habsburg) Mária Terézia magyar királynő elsőszülött fia, aki 1765-től német-római császár és apjához hasonlóan magyar korrégens volt, 1780-tól pedig II. József néven uralkodott. Végül az aláírásban szereplő „Fabricy" előnévben — úgy véljük — joggal láthatjuk a magyar Kováts családnév akkoriban szokásos latin formájú megkettőzését.

*

A közölt forrás lelőhelye: az American Philosophical Society Library kézirattára, Philadelphia, Pennsylvania, USA. Benjamin Franklin iratai, v. LXX. no. 88. p. 1—4. Nyelve: latin.

A forrás teljes szövege:

Nagyságos Uram!

Az arany szabadságnak nem sárarany az ára.

A szabadságért harcba szállók régente a haza atyáira hallgattak. Én is, ki ezt a levelet tisztelettel átnyújtom Nagyságodnak, magyar nemzetiségű szabad nemesember vagyok; a porosz király hadseregében nemcsak a kiképzést kaptam meg, hanem a legalsó rendfokozatból az őrnagyi rangig emelkedtem fel; de nem véletlenül, hanem inkább katonai erényeim alapján, s nem is a sors kegyéből, hanem inkább a szolgálati fegyelem igen szorgos betartása révén léptem elő; mindenféle hadjáratban véres veszedelmek közt tanultam meg mindazt, ami főképpen szükséges az újoncok kiképzéséhez; és azt is, hogy miután sok tanulással már öreg katonákká lettek, hogyan kell őket az ellenség megfutamítására alkalmas fegyverekkel felfegyverezni; nemkülönben azt is, hogy bármiféle katonai fejlemény és háborús esemény közepette hogyan kell derekasan megvédelmezniük az édes hazát.

Én tehát önként és szabad akaratomból érkeztem ide, mérhetetlen úti fáradalmak és erőfeszítések árán, azzal, hogy mindabban, ami válságos helyzetekben s a legnagyobb veszedelmekben tisztességes harcostól elvárható, József kárára, de nem kevésbé az áldásthozó Gyűlés szabadságáért a leghívebben feláldozzam egész magamat; ide érkeztem tehát, ahol is a nekem nagyon hűségesen segítő Fädevill úr, e városbeli kereskedő — ki egyben a Gyűlés és az igaz ügy jóakaratú pártolója — közreműködésével hajózási lehetőséghez is jutottam a Catharina Froom Darmouth-on, melynek Whippy a kapitánya.

Ennélfogva kérem Nagyságodat, méltóztassék nekem sürgősen megküldeni az áldásthozó Gyűléshez szóló útlevelet és hitlevelet. Minthogy pedig itt még társaimra várakozom, kik még nem érkeztek ide, bízná meg Nagyságotok ügyének más itteni pártfogóját azzal, hogy mihelyt ideérkeznek, mihamarabb szállítsák át őket az áldásthozó Gyűléshez.

Végezetül. kedvező válaszát várva, semmit sem kívánok olyan hevesen, mint hamar útra kelni, hogy ott, ahol azt a legnagyobb katonai szükség megköveteli, szakadatlan szolgálatban éljek-haljak.

Nagyságodhoz és az áldásthozó Gyűlés egészéhez

mindhalálig leghívebb
Fabricy Kováts Mihály s. k.

Bourdeaux, 1777. január 13. napján.

Utóirat: Kérem Nagyságodat, bocsásson meg nekem, de mivel még nem tudok tökéletesen franciául vagy angolul, kénytelen vagyok latinul vagy németül írni.

VITA

DOMBRÁDY LORÁND

ADALÉKOK KASSA BOMBÁZÁSÁHOZ

Ránki György Ki bombázta Kassát? című, az Élet és Irodalom ez évi 16. számában megjelent cikkében feladatul állítja a hadtörténészek elé, hogy a bombázással kapcsolatos megannyi, mindmáig megválaszolatlan kérdésben alapos vizsgálódást folytassanak, s ily módon új és megcáfolhatatlan eredményekkel gazdagítsák a kérdés kutatását. A felvetés jogos, azonban új, máig ismeretlen források hiányában — melyek feltűnésére annyi év után alig van kilátás — nem sok remény van arra, hogy az eddig meglehetősen homályos képet akár csak pontosítani is lehetne. A továbbiakban, amikor megpróbálok néhány gondolattal hozzájárulni a kérdéskomplexum egyik felének tisztázásához, én is csak az egymásnak ellentmondó eddigi visszaemlékezésekre, valamint levéltári forrásként a magyar vezérkar által 1941. június 23-tól belső használatra folyamatosan kiadott „Napi helyzetjelentések"-ben összegyűjtött, ismert jelentésekre hagyatkozhatom. Ezek ugyan csak másodrendű forrásnak tekinthetők, mivel csupán információs jellegű gyűjteményét képezik a különböző parancsnokságok által a vezérkarhoz küldött jelentéseknek, közülük is azoknak, amelyeket jónak láttak sokszorosított formában a vezérkari és honvédelmi minisztériumi osztályok beosztottjainak tudomására hozni, azonban új nézőpontú vizsgálatuk így is lehetővé teszi még néhány újabb, figyelemre méltó következtetés levonását.

A kassai bombázással kapcsolatosan mind a mai napig két kérdéscsoport vár eldöntésre: 1. a támadás a magyar vezérkar által a németekkel együttesen előkészített tudatos provokáció volt-e vagy sem; 2. a bombázást kik és hogyan szervezték meg, hajtották, illetve hajtatták végre. Ezúttal az első kérdésre kívánok röviden reflektálni, azoknak a momentumoknak a számbavételével, melyek véleményem szerint a magyar vezérkar egyes vezető személyiségeinek tudtával végrehajtott provokációt valószínűsítik.

Vegyük először vizsgálat alá magát a helyszínt. Kassa egy az akkori szlovák határ által három oldalról körülvett kiszögellésben feküdt. A várostól légvonalban északi és keleti irányban, 6, délkeletre 17, nyugatra 24, míg északnyugatra 14 km távolságra volt a szlovák határ. Ezek a távolságok repülőgéppel 3—5 perc alatt megtehetőek voltak. A határ közelsége — az akkori magyarországi városok között egyedülállóan — lehetővé tette a támadó gépeknek a város keletről történő gyors megközelítését és a hasonlóképpen gyors távozást, s ezzel a magyar légtérben való igen rövid idejű tartózkodásukat, minimálisra csökkentve az esetleges lelövetés vagy egyéb baleset lehetőségét és így az igen kellemetlen lelepleződés veszélyét. Fokozottan érvényesült ez azért is, mert a magukat szövetségeseknek álcázó támadók számítottak arra, hogy a rendelkezésre álló kis számú légvédelmi löveg csak a bombák ledobása után, a már

távozó gépekre nyitja meg majd a tüzet. A magyar légvédelem országosan igen gyenge volt, ami alól Kassa sem volt kivétel. A határszélen fekvő, légvédelmi szempontból ennélfogva különben is nehezen védhető város légvédelmét mindössze 3 db 5/8 M típusú — már elavult, csak a honi légvédelemben csekély számban alkalmazott — légvédelmi ágyú, valamint kb. 4 db — a kor színvonalán álló — légvédelmi gépágyú volt hivatva ellátni. A bombák ledobása után eszmélő és tüzelni kezdő ágyúk néhány lövés után üzemképtelenné váltak, a gépágyúk is csak néhány eredménytelen sorozatot lőttek a gyorsan távolodó és a számukra egyre növekvő céltávolságot mutató gépek után.

A támadóknak nem kellett számolniuk esetlegesen útjukba kerülő és kellemetlenné válható vadász- vagy iskolagépekkel sem. A kassai repülőakadémia repülőterén nem voltak harci gépek. A gyakorló repülések pedig kora reggel, délelőtt, illetve késő délután folytak. Tizenkettő és két óra között nem volt repülés, amit a támadók jól tudhattak, és nyilván számításba is vettek. Krúdy Ádám is 12 órakor befejezte növendékeivel a repülést. A visszaemlékezésében szereplő felszállása és a támadó gépek megközelítése a rendelkezésre álló rövid idő — a bombák hangjának észlelése és a légtér elhagyása között eltelt maximum öt perc — alatt, meggyőződésem szerint, lehetetlenség volt, így ettől a mozzanattól eltekinthetünk, mint ahogy nem véletlenül nem számoltak ilyen eshetőséggel a támadás megszervezői sem.

Segítette a támadók dolgát az a körülmény is, hogy a magyar és szlovák légi figyelés és légvédelem között semmiféle kapcsolat nem volt. A szlovákok nem jelezték a magyar határ felé közeledő gépeket. A magyar légtérbe érkező és leszálló német gépeket is csak közvetlenül a németek jelentették.

Igen tudatos volt a célrarepülés és a bombavetés irányának megválasztása is. A gépek délkeletről jelentek meg a város felett. Itt, ahelyett, hogy bombáikat ledobva egyenesen továbbrepültek volna, hogy északnyugat felé a legrövidebb idő alatt elhagyják a magyar légteret, senkitől sem zavarva először egy kört írtak le a város felett, és északnyugat—délkelet irányban repülve dobták le a célra a bombáikat, hogy délkeleti irányú távozásukkal is tovább valószínűsítsék a későbbi, az orosz támadó gépekről közzétett hivatalos jelentésben foglaltakat.

A támadók alapos helyismeretről is tanúságot tettek. Bombáikkal pontosan eltalálták a két tüzérlaktanyát és a postapalotát. A VIII. hadtest gépvontatású tüzérosztályát azonban már korábban mozgósították, sőt egy „különös véletlen" folytán az már egy-két órával korábban, elvonulásra készen, elhagyta a laktanya területét és egy közeli utcában sorakozott fel. Az elsőrendű célnak számító vasútállomás és vasúti híd azonban — mint ez várható lett volna — nem kapott bombát. Ez, ha időlegesen is, megzavarta volna a német hadsereg által szintén igénybe vett vasútvonal forgalmát.

Érdekességekre találunk akkor is, ha a beérkezett és a vezérkar által a „Napi helyzetjelentések"-ben közreadott jelentéseket áttekintjük. A Budapesten levő 1. légvédelmi hadtestparancsnokság — amelynek alárendeltségébe a légi figyelést és riasztást végző légvédelmi központ, valamint az ország légvédelmét ellátni hivatott légelhárító és vadászegységek tartoztak — 14,20-kor jelentette a vezérkarnak, hogy Kassát ismeretlen gépek megtámadták, s bombákat dobtak a tüzérlaktanyára és a postára. A hadtest jelentése után közvetlenül egy kétsoros hír található a hírnaplóban: „Utólag beérkezett jelentés szerint a támadó gépek sárgára festett orosz gépek voltak." Ez az egyetlen olyan hír a jelentések között, amelynek sem forrása, sem keletkezési időpontja nincs megjelölve, valamint az sem, hogy milyen úton jutott „utólag" a vezérkar tudomására. Ezt követően a légvédelmi hadtestparancsnokság sem tartotta szükségesnek megjelölni értesülésének forrását, ugyanis 14,40-kor igen szűkszavúan Miskolc felé közeledő, sárgára festett orosz gépekről jelentett.

A Kassát ért támadást követően — véleményem szerint korántsem véletlenül — hirtelen megélénkült az addig teljes nyugalomban levő észak-magyar-

országi légtér. Mint az a jelentésekből nyomon követhető, június 26-án 14 és 18 óra között a légvédelmi figyelő és jelzőállomások Kassa, Ungvár, Sátoraljaújhely, Miskolc, Ózd körzetéből jelentettek ismeretlen, nem azonosítható gépeket a budapesti légvédelmi központnak, amely azonnal, összesen nyolc esetben rendelt el légiriadót az érintett városokban.

Rejtélyes az a gép is, amely állítólag Vác felé tartott, de innen 16,30-kor visszafordult. Közeledtére Budapesten 16,15-kor légiriadót rendeltek el.

A miskolci kerületi légvédelmi központ 17,05-kor azt jelentette Budapestre, hogy Erdőbénye térségében saját vadászok tüzet nyitottak négy ismeretlen gépre, melyek azonban „nyugati irányban elfordultak oly gyorsan, hogy sem utólérni, sem felségjeleiket felismerni nem lehetett". Óhatatlanul felmerül a kérdés, hogyan lehetséges ez, ha a vadászok már annyira megközelítették az ellenséges gépeket, hogy érdemesnek találták a tűz megnyitását.

A nagyarányú ellenséges légi tevékenység csak június 26-án 18 óráig tartott. A vezérkar főnöke által hőn óhajtott hadüzenethez való legfelső hozzájárulás elnyerésével egyidőben a magyar légtérben visszaállt a teljes nyugalom. Az ismeretlen gépekről szóló és légiriadókat kiváltó jelentések „forrása" elapadt. Werth Henrik vezérkari főnök ugyanis időközben nem volt tétlen. A jól rendezett kassai támadást követő gyanúsan összehangolt „berepülések" és légiriadók keltette hisztérikus légkörben, az orosz támadás verziójának tálalásával, sikerült rávennie a fenntartások nélküli kormányzót és miniszterelnököt a hadüzenet elhatározására. Időközben — akciója várható sikerének tudatában — már a délutáni órákban, 16.45-kor, kiadta a parancsot a VIII. és IX. közelfelderítő repülőszázadnak és a tapolcai 4/II. bombázó osztálynak másnap reggel szovjet célpontok ellen végrehajtandó támadásra. A jelentések között szerepel a VIII. hadtest parancsnoksága által éjjel 2,45-kor a vezérkar hadműveleti osztályának adott jelentés, hogy a kapott parancs értelmében a megadott célpontok elleni támadásra felkészítették a gépeket.

Feltételezésemet, miszerint a sárga csíkokkal ellátott orosz gépek teóriája a vezérkar vezetőinek szüleménye agressziós céljaik elérése érdekében, alátámasztja a VIII. hadtest parancsnokságának 21,20-kor kelt jelentése is, amelyben Máthé Kálmán vezérőrnagy, Kassa helyőrségparancsnoka, összegezte az eseményeket. Máthé a kora délután már a légügyi csoportfőnöknek megküldött jelentésére hivatkozva (ez nem szerepel a „Napi helyzetjelentések"-ben) ismételten csak ellenséges repülőgépek által végrehajtott bombatámadásról beszélt, melyek a honvédségnél újonnan bevezetett sárga színezéssel voltak ellátva, s felségjeleik nem voltak megállapíthatók. Ő tehát a helyszínen még az esti órákban sem mondta ki, amit Budapesten a vezérkar emberei már kora délután állítottak, hogy a támadást orosz gépek hajtották végre.

Úgy vélem, ha e rövid reflexióban megdönthetetlen érvekkel nem is bizonyíthattam a magyar vezérkar pontos szerepét a kassai támadás megszervezésében, az elmondottakból egy dolog bizonyosra vehető, nevezetesen az, hogy az igen jól, céltudatosan megszervezett és pontosan végrehajtott támadás feltétlenül csak a magyar vezérkar egyes tagjainak tudtával és közreműködésével valósulhatott meg. Ez pedig teljességgel kizárja a vezérkar casus bellinek szánt abszurd állítását, miszerint a támadást szovjet gépek hajtották végre.

SZEMLE

LIPTAI ERVIN

VÖRÖSKATONÁK, ELŐRE!

(Zrínyi Katonai Kiadó, Budapest, 1979. 309 o., 23 t.)

Második, bővített kiadásban jelentette meg a Zrínyi Katonai Kiadó a Magyar Tanácsköztársaság 60. évfordulójára, nagyon szép kivitelben, Liptai Ervin Vöröskatonák, előre! című könyvét, amely példája a tudományos alapossággal, pontossággal, és — ami fontosságában egyenrangú — az olvasmányosan megírt munkának.

Az 1969-es kiadáshoz képest új az első fejezet, amelyet a szerző az őszirózsás forradalom győzelmének bemutatására használt fel. Ebben ismerteti a polgári demokratikus forradalom előkészületeit és lezajlását. Érthetően, nagy figyelmet szentel a főváros katonai helyzetének és a katonák szerepének az október végi napokban. Értékeli a Csernyák százados vezette Katonatanácsot. A tények elemzésére támaszkodva vonja le a következtetést: „Sorsdöntő jelentőségű, a fejlemények kimenetelét meghatározó volt az a tény, hogy a hatalmat birtokló rendszer kezéből október végére teljesen kicsúszott fennmaradásának eszköze: a hadsereg." Az események menetét taglalva különösen jól érzékelteti a forradalommal azonosuló katonák tömegerejének kibontakozását és a forradalmi eseményeket előrehajtó szerepét.

A második fejezetben áttekintést ad a polgári demokratikus forradalom győzelmét követő politikai viszonyokról, a polgári demokratikus köztársaság katonapolitikai helyzetéről és a fegyveres erők állapotáról. Meggyőzően mutatja be a katonatömegek forradalmasodásának folyamatát, a kommunisták befolyásának kiteljesedését a katonák körében.

A fejezetben nagy teret kap a KMP katonapolitikájának elemzése. A szerző részletesen ismerteti a KMP elvi álláspontját a forradalmi háború kérdésében. Aláhúzza, hogy a kommunisták számára „nem volt közömbös, hogy a magyarság nemzeti államban él-e, vagy részben a mohó utódállamok megszállása alá kerül. A magyarlakta területek meghódítására irányuló imperialista szándékokkal éppúgy szembeszálltak, mint a magyar uralkodó osztályoknak a századokon át elnyomott nemzetiségek feletti uralom megtartására irányuló kétségbeesett próbálkozásaival... A párt azt hirdette, hogy a magyar proletárnak nem a cseh, szlovák, szerb és román munkás és paraszt az ellensége, hanem a kapitalizmus, a tőkések és földesurak osztálya."

Tények sokaságával alátámasztva jut a szerző arra a következtetésre, hogy „a KMP — mint minden más fontos területen — a hadseregben is számottevő tényezővé vált". A fejezet részletesen tárgyalja a polgári demokratikus kormányzat katonapolitikáját. Nagy figyelmet szentel Böhm Vilmos hadügyminiszteri pályafutásának. Értékítéletét a szerző így fogalmazza meg: „Böhm nagy reményekkel foglalta el a hadügyminiszteri bársonyszéket. Reményeit arra alapozta, hogy ő, mint szociáldemokrata miniszter, aki a szervezett munkásság tömegeire támaszkodik, képes lesz egyidejűleg eredményes harcot folytatni a kommunisták és a jobboldali ellenforradalmi erők ellen." Ez azonban sem neki, sem a hasonló felfogású vezető politikusoknak nem sikerült. A KMP programja mind nagyobb tömegeket vonzott, aminek az eredményét a szerző úgy összegezi, hogy „1919 márciusáig a KMP ál-

tal hirdetett eszmék meghódították a magyar munkások, parasztok és katonák többségét... Március második felében a fegyveres hatalom gyakorlatilag már a munkásosztály, a kommunisták kezében volt".

A harmadik fejezet részletesen tárgyalja a Magyar Tanácsköztársaság forradalmi honvédő háborújának történetét. Huszonöt találó és figyelemfelkeltő alcímre bontva — mintegy 230 oldal terjedelemben — fogja át a Vörös Hadsereg létrehozásától az utolsó ütközetig az eseményeket.

A szerző alapos áttekintést ad az új típusú proletár osztályhadsereg megszervezésének elvi és gyakorlati kérdéseiről. Jól érzékelteti azokat a körülményeket és elgondolásokat, amelyek befolyásolták a hadseregszervező munkát. Ennek keretében részletesen kitér arra a vitára, amely a hadsereg megszervezésének elvei körül bontakozott ki, azaz hogy toborzás, vagy pedig az általános védkötelezettség útján célszerű-e a hadsereget létrehozni. Mint ismeretes, márciusban a toborzás mellett döntöttek. Vitatható a szerző állásfoglalása, amikor helyteleníti ezt a döntést és az általános védkötelezettség azonnali bevezetése mellett foglal állást. Kun Béla mindenekelőtt politikai megfontolásból állt ki a „proletariátus elitjéből" történő szervezés mellett. A hatalom megragadása időszakában célszerűbbnek az látszott, hogy a hatalomért tudatosan és önként harcolni kész erők kezébe adjanak elsősorban fegyvert.

Bemutatja a fejezet a szerveződő hadsereg anyagi ellátásának feltételeit. Behatóan foglalkozik a parancsnoki kar, a régi tisztek magatartását motiváló tényezőkkel és a Tanácsköztársaság vezetésének hozzájuk való viszonyát befolyásoló körülményekkel. Ezzel összefüggésben elemzi a politikai megbízotti rendszer létrehozását és az eléje állított feladatokat.

A Vörös Hadsereg szervezése első szakaszának tárgyalása végén, az április 15-i helyzetnek megfelelően, a szerző részletesen ismerteti a létszámviszonyokat, a hadrendet és a csapatok elhelyezkedését.

Ezt követően sokoldalúan és árnyaltan elemzi a győztes hatalmak különböző terveit, valamint lépéseit az intervenció előkészítésére. Tárgyalja az azonnali fegyveres beavatkozást képviselő francia álláspont hátterét, majd ismerteti az április 16-án megindított támadást.

Kimutatja, hogy a „Vörös Hadsereg és a vele szemben álló ellenséges hadseregek erőviszonyai a proletárdiktatúrára nézve igen kedvezőtlenek voltak". Ismerteti a székely hadosztály parancsnokságának áruló magatartását. Értékeli a kormányzótanács reagálását a kialakult súlyos helyzetben. A kormányzótanács felismerte, hogy „a Vörös Hadsereggé átkeresztelt régi hadsereg sem erejét, sem szellemét tekintve nem alkalmas a proletárdiktatúra megvédésére". Egyúttal „igen merészen, az események tanúsága szerint helyesen döntött, amikor elhatározta, hogy minden erőt, amelyet csak a többi arcvonalról elvonhat, a Tanácsköztársaság létét leginkább veszélyeztető román hadsereg ellen veti be".

Nagy figyelmet szentel a szerző a „májusi válság" körülményeinek és pozitív megoldásának, a kommunisták és a proletárdiktatúrához hű szociáldemokrata vezetők határozott fellépésének. Részletesen ismerteti a munkásosztály általános mozgósításának eredményeit. Megállapítja, hogy „a magyar munkásosztály forradalmi döntése megteremtette az alapját, hogy a Magyar Tanácsköztársaság vezetői annak a demoralizált, fegyelmezetlen, a bomlás jeleit mutató fegyveres erőnek helyére, amely április végén és május első napjaiban a proletárdiktatúra hadseregét jelentette, egy új, erős és ütőképes Vörös Hadsereget hozzanak létre". Ezután tényszerűen végigkíséri az új Vörös Hadsereg megszületésének szervezési, vezetési, anyagi-technikai feltételeit. Aláhúzza: „A forradalmak történetében is ritka az a hatalmas lendület, amellyel a tanácshatalom a Vörös Hadsereg újjászervezését folytatta."

Ezek után Liptai Ervin alapos elemzését adja a Vörös Hadsereg hadműveleteinek. Különösen részletesen szól a Vörös Hadsereg északi ellentámadásának politikai és katonai céljairól, előkészítéséről, az offenzíva lefolyásáról és eredményeiről. „E hadjáratban — írja a szerző — kibontakoztak a szocialista hadsereg és a szocialista hadművészet jellemző vonásai. Megmutatkoztak a Vörös Hadsereg hatalmas erőforrásai: egyik oldalon a proletariátus lángoló hazaszeretete, szocialista hazájának védelmére irányuló eltökélt akarata, a másik oldalon az ellenséges hátország dolgozóinak szimpátiája a Vörös Hadsereg iránt és szembefordulása a proletárállam ellen folytatott imperialista háborúval". Úgy értékeli, hogy a hadjárat során „sikerült teljesíteni a Vörös Hadsereg elé állított egyik alapvető fel-

adatot: a csehszlovák és a román ellenforradalmi hadseregek érintkezésének megszakítását és ezzel lehetetlenné tenni azok közvetlen hadműveleti együttműködését".

A szerző részletes háttér-képet ad a Tanácsköztársaság nemzetközi és belső helyzetéről, a politikai vezetés belső viszonyairól, különböző törekvéseiről. Ismerteti az antant jegyzéke és ultimátuma körül kibontakozott vitát és azokat az indítékokat, amelyek végül az ultimátum elfogadására vezettek. Ezeket elemezve megállapítja, hogy „A proletárdiktatúrának valóban lélegzetvételnyi szünetre volt szüksége... A nagy hiba nem a fegyverszünet elfogadásában, a harcok szüneteltetésében rejlett, hanem abban, hogy a későbbiek folyamán visszavonták a Vörös Hadsereget, anélkül, hogy az antant ígéreteinek teljesítésére megfelelő biztosítékot kaptak volna".

A csapatok visszavonulásának és különösen a Vörös Hadsereg erkölcsi-politikai állapotára kiható negatív következményeinek elemzése után a szerző az ország belső viszonyai rendbehozására irányuló törekvéseknek szentel nagy figyelmet. Meggyőzően bizonyítja következtetésének helyességét, amely szerint „a bekövetkezett fegyverszünet mégis azt jelentette, hogy a proletárdiktatúra valamelyest lélegzethez jutott. A Vörös Hadsereg csapatainak a Duna—Tisza közére és a Dunántúlra való átcsoportosításának az ellenforradalom elleni harc szempontjából igen pozitív hatása volt, mivel eleve kudarcra ítélt minden fegyveres ellenforradalmi kísérletet". A határozott fellépés a különböző próbálkozásokkal szemben arról győzte meg az ellenforradalmi köröket, hogy belső erőkre támaszkodva nem remélhetik a Tanácsköztársaság megdöntését. Ebben a helyzetben, mint a szerző írja „... a Vörös Hadsereg vezérkarában meghúzódott árulók siettek az ellenforradalom segítésére". Ennek a lényegét pedig a következőkben foglalja össze: „... Julierék azt a megoldást választották, hogy a Vörös Hadsereget egy eleve kudarcra ítélt akcióba viszik bele, amelylyel egyrészt elérik, hogy a proletárdiktatúra fegyveres ereje súlyos veréseget szenvedjen, másrészt pedig kiprovokálják az antant újabb támadását". Ilyen körülmények között került sor a tiszántúli támadás provokatív tervének kidolgozására és nagy vita után való elfogadására, amely, mint a szerző írja, „döntő mértékben elősegítette, hogy az imperialistáknak, a proletárdiktatúra belső ellenségeire támaszkodva, sikerült a Tanácsköztársaságot megdönteniük".

A továbbiakban Liptai Ervin a tiszántúli támadás katonai előkészületeivel, az erőviszonyokkal, a támadás lefolyásával és kimenetelével foglalkozik.

Az utolsó oldalakon összefoglalja a Tanaácsköztársaság Vörös Hadserege hősi harcainak elevenen élő tanulságait. Aláhúzza, hogy a „felvonuló ellenséges hadseregek sokszoros túlereje, a nemzetközi viszonyok kedvezőtlen alakulása eredményezte elsősorban a hősi küzdelem bukását".

Liptai Ervin könyvének nagy értéke, hogy a történelem eseményeinek, tényeinek sokaságán keresztül kézzelfoghatóan mutatja be a munkásosztály igaz hazafiságát, önfeláldozó küzdelmét a nemzet megvédéséért és felemelkedéséért. A 133 nap fegyveres harcainak elemzése meggyőzően bizonyítja, hogy az internacionalizmus eleven, éltető eszméje és az igaz hazafiság elválaszthatatlan egymástól. A fiatal szovjet állam és Vörös Hadserege, valamint a Tanácsköztársaság és Vörös Hadserege közötti internacionalista kapcsolatok tárgyszerű bemutatása, az orosz és más népek fiaiból szervezett internacionalista egységek, alegységek hősi helytállásának részletes ismertetése mind szemléletesen tárja az olvasó elé a proletár nemzetköziség eszméjének életrevalóságát.

A könyv gazdag anyaga a szerzőt, kivitele pedig a kiadó igényes munkáját dicséri. Mind a tartalom, mind a megjelenés formája méltó a Magyar Tanácsköztársaság 60. évfordulójához.

Az eseményeket öt részletes, jól áttekinthető vázlat illusztrálja.

Bár a szerkesztést és a nyomdai munkát nehezíti, mégis megfontolandó lenne hasonló kiadványok esetében a jövőben a képanyagot a megfelelő szövegrészeknél közölni.

Hunyadi Károly

17-JA VOZDUSNAJA ARMIJA V BOJAH OT SZTALINGRADA DO VENÜ

(A Szovjetunió Honvédelmi Minisztériumának Katonai Kiadója, Moszkva, 1977. 264. o.)

Már a könyv címe is *(A 17. légihadsereg a Sztálingrádtól Bécsig tartó harcokban)* mutatja azt a dicső harci utat, amelyet e légihadsereg a Nagy Honvédő Háború idején a német fasiszta csapatokkal vívott csatákban megtett. A fejezetcímek azonban még közelebb hozzák hozzánk e küzdelmek tartalmát. („A légihadsereg a Sztálingrád alatti csatában", „Ukrajna egén", „A légihadsereg a Iaşi—Kisinyov-i hadműveletekben", „A Jugoszlávia felszabadításáért vívott harcokban", „A Magyarországért folyó harcokban", „A Bécsért folyó harcokban".)

A hadtörténészek már alaposan feldolgozták a fejezetek címeit adó csaták, hadműveletek történetét, miközben természetesen szóltak az ezekben részt vevő szovjet légierő szerepéről is. A jelen kiadvány azonban elsősorban a légierő tevékenységét elemzi. A szerzők természetesen nem kerülhették el, hogy ne mutassák meg a szárazföldi csapatok feladatainak fő céljait, az e célok megvalósításáért tett erőfeszítéseket, hiszen a légierő tevékenysége is e célok elérésének volt alárendelve. Arra azonban nagyon vigyáztak — s ez a könyv előnyére válik —, hogy azt csak a legszükségesebb mértékben tegyék.

Számunkra ez a feldolgozás azért is érdekes, mert amint a fejezetcímekből kiderül, a 17. légihadsereg részt vett a hazánk felszabadításáért vívott küzdelmekben, a 3. Ukrán Front alárendeltségében. A légihadsereg Magyarország területe fölött vívott harcainak leírása — amelynek részleteire később még visszatérünk — sok új ténnyel, adattal bővíti eddigi ismereteinket.

De egy légihadsereg harci tevékenységéről olvasni a Nagy Honvédő Háború különböző szakaszaiban önmagában is érdekes. Ehhez természetesen hozzájárultak a szerzők is, akik az úgymond száraz hadműveleti adatokat, tényeket olyan oldott formában tárják az olvasó elé, hogy az szinte maga is részese lesz egy-egy hadművelet megtervezésének, előkészítésének, a lefolyt légiharcoknak. A gazdag levéltári anyag felhasználása, a visszaemlékezések megfelelő időben és mértékben való közlése, az eseményeket tökéletesen hitelesíti.

A 17. légihadsereg megalakulása — 1942 őszén — a Nagy Honvédő Háborúnak arra az időszakára esik, amikor a szovjet nép mindent elkövetett, hogy döntő fordulatot érjen el a háború menetében. S ez a fordulat Sztálingrádnál néhány hónapon belül be is következett. A 17. légihadsereg, mint a Délnyugati Front harcainak támogatója, már részese volt e küzdelemnek.

A szerzők nagyon szemléletesen mutatják be, hogy a sztálingrádi csata különböző fázisaiban — a szovjet csapatok ellentámadása idején, a bekerített ellenséges erők felszámolásakor, majd az általános támadás során — miképpen tervezték és hajtották végre a légihadsereg feladatát, milyen súlyos harcok árán sikerült a szovjet légierőnek a térségben kivívni a légiuralmat. Itt is, és más hadműveletek leírásánál is, kiválóan érzékeltetik, hogy a légierő tevékenységének megtervezése csupán a feladatok egy részének elvégzését jelenti. Hogy a sikert valóban el is érjék, ahhoz még a pártpolitikai szervek, a hadtáp, a repülő-műszaki csapatok, a híradósok, egészségügyiek stb. odaadó, pontos, önfeláldozó munkája is szükséges. A szerzők nem mulasztják el, hogy itt is, és a többi hadművelet leírásánál is, ne a legmelegebb szavakkal szóljanak e szervek tevékenységéről.

Annak bemutatását pedig, hogy ezek az erőfeszítések hogyan válnak valósággá, azaz mi történik a levegőben, a szerzői gárda a légitevékenység egy sor epizódjának leírásával szemlélteti. Ezekből a leírásokból a szovjet pilóták tömeges hősiessége tárul elénk. A harc az ellenséges légierővel, annak szárazföldi csapataival különleges bátorságot, magas fokú mesterségbeli tudást, s ha kellett, az életet is tudatosan feláldozni vállaló tetteket követelt. Mindezekben a szovjet pilótáknál nem volt hiány. Elegendő itt talán csak arra utalni, hogy a 17. légihadsereg állományából a háború végéig több mint 220 lett a Szovjetunió Hőse és hat fő kapta meg másodszor is az aranycsillagot.

A sztálingrádi harcok befejezése után a Délnyugati Front és az alárendeltségében levő 17. légihadsereg Ukrajna felszabadításában vesz részt. E tevékenység részeként a szerzők nagy figyelmet fordítanak a kurszki csatára, ahol a szárazföldi csapatokkal együttműködésben a légierő is nagyfokú hősiességről tett tanúbizonysá-

got. A csata első napján — amint azt a szerzők elmondják — az egyes légiharcokban 100—150 repülőgép is részt vett. Ezen az egyetlen napon az ellenséges légierő mintegy 170 repülőgépe semmisült meg. A 16-ig tartó védelmi harcokban a légihadsereg 4230 harci felszállást hajtott végre, miközben megvívott 81 tömeges légiharcot, a szárazföldön megsemmisített 400 ellenséges harckocsit, több száz más harci járművet és technikát. A könyv nagyon szépen, sok példával illusztrálva mutatja meg, hogy e „száraz" adatok mögött milyen hősies erőfeszítések húzódnak meg.

A kurszki csata győzelmes megvívása után bontakozott ki a szovjet csapatok általános támadása a szovjet—német arcvonal teljes szélességében. A Délnyugati Front (1943. október 20-tól 3. Ukrán Front elnevezéssel), mint e támadás részese vívta meg a harcot a jobb parti Ukrajna felszabadításáért, a német fasiszták kiűzéséért Nikopolból, Krivoj-Rogból, Odesszából és más szovjet városokból. A 17. légihadsereg ezekben a harcokban is becsülettel, magas fokú harci szellemmel teljesítette kötelességét.

A iași—kisinyovi hadművelet tervezése idején a 17. légihadsereg a szovjet légierő történetében először kapott olyan különleges feladatot, hogy készítsen perspektivikus fényképfelvételt a német védelemről, egészen a hadműveleti mélységig bezárólag. E feladat példás végrehajtása — a hadművelet légi támogatása mellett — nyilván nagyban hozzájárult ahhoz, hogy a szovjet csapatok gyakorlatilag egy hét alatt befejezték a német csoportosítás felszámolását ebben a térségben.

A szovjet haza felszabadítása után Vörös Hadsereg előtt az a feladat állt, hogy — internacionalista kötelességét teljesítve — segítséget nyújtson a német fasiszta megszállókkal vívott harcokban Európa más népeinek. Ez a feladat hárult a 3. Ukrán Front katonáira is. A front támadásának fő irányaként a Balkán, majd Közép-Európa területét jelölte meg a Legfelső Főparancsnokság. A 3. Ukrán Front e feladatának teljesítése közben a 17. légihadsereg jelentős támogatást nyújtott a bolgár partizánoknak, valamint a Jugoszláv Népi Felszabadító Hadsereg egységeinek. A Jugoszlávia területén vívott harcok idején a 17. légihadsereget, abból kiindulva, hogy erőit minél jobban kihasználják, északi és déli csoportra osztották. Az egyik csoport a 2. Bolgár Hadsereg harcait, a másik csoport pedig a 3. Ukrán Front és a Jugoszláv Népi Felszabadító Hadsereg harcait támogatta. A harcok közben a 17. légihadsereg baráti segítségként részt vett az új jugoszláv légierő személyzetének kiképzésében, akikkel a későbbiek folyamán együtt hajtották végre harci feladataikat.

Amikor a 3. Ukrán Front csapatai bekapcsolódtak a Magyarország felszabadításáért folyó harcokba, a 17. légihadsereg az irányítás szempontjából nehéz helyzetben volt. Egységei Bulgáriától a hazánkhoz közeli repülőtereken települtek. Mindez azonban nem akadályozta meg abban, hogy a dunai hídfők megtartásáért vívott küzdelmek, majd a Dunántúlon folytatott harcok idején ne a legnagyobb segítséget nyújtsa a szárazföldi csapatoknak.

A szerzők érdekes példákat említenek annak a törekvésnek az illusztrálására, hogy a légierő minél közelebb legyen a szárazföldi csapatok arcvonalához. Elmondják pl., hogy a székesfehérvári repülőtérre már akkor leszálltak szovjet gépek, amikor a szárazföldi harcok még csak 2—3 km-rel jutottak túl azon. A börgöndi repülőtér pedig még ellenséges tüzérségi behatás alatt volt, amikor a szovjet pilóták már használták.

Részletesen szólnak a szerzők azokról a harcokról, amelyet a 17. légihadsereg a német csapatok 1945. januári ellencsapásai idején vívott. A légihadsereg harci epizódjainak életszerűségét növeli az a tény, hogy az a környék, ahol azok lejátszódtak, szinte mindenki előtt ismert. Őszinte szavakkal mondják el a szerzők azokat a nehézségeket is, amelyekkel a szovjet repülőknek a harcok során meg kellett küzdeni. Nem egy olyan helyzet adódott pl. a német előretörés következtében, hogy a repülőterek köré körkörös páncélelhárítást kellett szervezni, sőt a repülőgépek fedélzeti fegyvereit is számításba kellett venni a páncélelhárításra.

A 3. Ukrán Front balatoni védelmi hadműveletе újabb feladatot állított a 17. légihadsereg elé is. A repülőegységeket úgy kellett átcsoportosítani, hogy azok az ellenség szárazföldi behatásaitól védve, ugyanakkor mégis az arcvonal közelébe települjenek. Így lehetett többek között biztosítani a napi 800—900 harci bevetést, a szovjet szárazföldi csapatok harcainak közvetlen támogatását. „Azok a harcok — írják a szerzők —, amelyeket a légierő vívott Magyarország egén, úgy vonultak be a hadtörténelembe, mint a szárazföldi csapatok és a légierő eredményes együttműködésének példái az ellenség nagytömegű páncélos csoportosításával szemben." A harci jelentésekből készített statisztika kimutatta pl., hogy a balatoni védelmi harcok idején megsemmisített ellenséges harckocsik 50 százalékát a légierő pusztította el.

Ismeretes, hogy a balatoni védelmi harcok után a 3. Ukrán Front hadműveleti szünet nélkül kezdte meg támadó hadműveletét. A 17. légihadsereg ekkor a szárazföldi csapatok harcának támogatása mellett egyik igen fontos feladatként kapta, hogy az ellenséges vasúti csomópontok és szerelvények elleni tömeges támadásokkal bénítsa a tartalékok előrevonását és vágja el a visszavonulás lehetőségét. Erre az időre a szovjet légierő már gyakorlatilag osztatlanul uralkodott a légtérben. A fasiszta légierő egyre komolyabb veszteségeket szenvedett. A bécsi hadművelet idején pl. (április 6—13. között) csak ebben a térségben 155 repülőgépet vesztett.

A bécsi támadó hadművelet befejezése után a 3. Ukrán Front védelemre rendezkedett be. Az európai hadszíntéren közeledett a háború befejezése. Ám a 17. légihadsereg még mindig aktív harcot vívott. Egyes részeit ugyanis a 2. Ukrán Front prágai hadműveletének támogatására rendelték.

1945. május 9. a győzelem napja. A szovjet pilóták, a 17. légihadsereg harcosai, befejezték harcukat. A könyv záró soraiban a szerzők azonban sokukról elmondják, mit csinálnak napjainkban, közel három és fél évtizeddel a küzdelmek után. Az azóta végzett munkáért sem jár kevesebb tisztelet, mint a háborús évek sok-sok hőstettéért.

Mucs Sándor

FRANZ HUBMANN—ERNST TROST

DAS TAUSENDJÄHRIGE ÖSTERREICH

(Verlag Molden, Wien—München—Zürich, 1975. 320 o.)

A fennállásának ezeréves jubileumát ünneplő Ausztria történeti múltjáról színvonalas kiadványt jelentetett meg kontinensünk egyik legpatinásabb, nagyhírű kiadója, az osztrák Molden kiadó. A mű jellegénél és tartalmánál fogva kiemelkedik a szokvány emlékalbumok sorából: tulajdonképpen egy nagylélegzetű történeti-művelődéstörténeti esszégyűjtemény, amelyet gazdag fényképanyag illusztrál. A mű színvonalát a két szerző személye garantálja: a szövegrész Ernst Trost munkája, a jelentős publicistáé és esszéistáé, aki mint kultúrhistorikus is az európai élmezőnyhöz tartozik. Szerzőtársa, a neves fotóművész, Franz Hubmann, a „Magnum" c. művelődéstörténeti-művészi folyóirat egyik alapítója, kinek munkásságához a második világháború utáni nyugati fotóművészet megújhodása kapcsolódik.

A mű célját a szerzők elsősorban abban látják, hogy az olvasót végigvezetik egy olyan ország történelmén, amely „több, mint földrajzi vagy politikai fogalom", s ezen ország történelmi múltja hitvallás „ama kis (elkülönített) világ mellett", amelyben „a nagy világ előbb önmagát kipróbálja". E hitvallást Friedrich Hebbeltől kölcsönzik, egy bevándorolt északnémettől, de vehették volna — mint mondják — a többi bevándorlótól is, Savoyai Jenőtől, Ludwig van Beethoventől, vagy ama svájci grófoktól, akik Habsburgoknak nevezték magukat, s tették Ausztriát azzá, amivé lett: egy kozmopolita történelmi alkotássá, az emberiség történetének próbaműhelyévé, ahol a próba után, azt kiállva, minden elindult a nagyvilág felé, hogy ott kiterebélyesedjen és kitörölhetetlen nyomot hagyjon az egész emberiség történelmében.

Bármennyire is szép ez a hitvallás, Ausztria története ennél sokkal bonyolultabb, és korántsem olyan kicsengésű minden vonatkozásban, mint ahogy az a hitvallásból következik. Igaz, kevés ország bővelkedik annyi történelmi eseményben, méghozzá olyanokban, amelyek hatása egyetemes érvényű volt. E kevés országhoz Ausztria mindenképpen hozzásorolható. Mert ha csak a középkort nézzük, az olvasót elbűvölik a krónikák örökbecsű sorai feudális nagyurak, hercegek, grófok, császárok hatalmi harcairól, színes világáról, középkori városok vonzó hétköznapjairól, szerzetesrendek buzgó tevékenységéről (amelyek kézzelfogható relikviái a 20. század nagyértékű kincsei és hagyományai). Kár, hogy e színes kavalkádból, a csodálatos idilli világból hiányzik a dolgozó ember, az, aki e világot két keze munkájával fenntartotta, eltartotta, miközben ezeréves harcát folytatta önmaga és mások fenntartásáért: a remek esszék sorai semmit nem árulnak el ezekről az emberekről, a társadalom óriási többségéről. Az ezeréves Ausztria

története csak az előbbiekből állott volna? Eme abszurditás nyilvánvalóságát a mű utolsó fejezetei is megerősítik. A Ballhausplatztól a Heldenplatzig c. fejezet néhány mondata utal azokra is, akik a történelem valódi hordozói. Itt a tömegekről van szó, Metternich rendszerének megdöntőiről, a világháború poklát megjárt, végigszenvedett kisemberekről, a Hitler-ellenes anifasiszta harc névtelen hőseiről. De ha szó is van róluk, csak a történelem „szeszélyeinek" kiszolgáltatott alaktalan tömegekként, vagy a jó értelemben vett „istenadta nép"-ként, céltudatosság nélküli, emberi emóciók rabjaiként.

Mindez persze nem jelenti a mű meglevő értékeinek kétségbevonását. Rendkívül értékes fejezeteivel a középkori feudális világot megrázkódtató eszmeáramlatokról, a világi-egyházi hierarchia osztályuralmát védeni és fenntartani hivatott ellenáramlatokról, szervezetek, szekták, fejedelmi udvarok belső életének megkapó ábrázolásával az olvasó szinte a történések központjában érzi magát, még akkor is, ha e történések a valóság talaja fölött lebegnek. Ezekben a fejezetekben azonban nem egy olyan megállapítás is megtalálható, amelyekkel a történészek nagy tábora vitatkozik. Ezek közül is mindjárt az első a Habsburg-ház egyetemes történeti szerepének a valóságnál sokkal kedvezőbb beállítása. Kirívó példája ennek a „nyugat védőbástyája" cím ráerőszakolása valamennyi Habsburg uralkodóra, aki közvetlenül — vagy közvetve — az oszmán birodalom hódító terjeszkedésének útjába került. Senki sem vitatja Ausztria népeinek a törökellenes harcokban vállalt áldozatait, de az oszmán hódítók Bécs elleni támadásának kudarca, s ezzel a török terjeszkedés végleges kifulladása, nem vezethető vissza csupán I. Lipót abszolutizmusára. Sokkal inkább a kelet- és közép-európai népek hazájuk felszabadításáért folytatott (és sokszor magára hagyott) évszázados küzdelme, majd annak nyomában egy európai szövetséges koalíció, továbbá a török birodalom belső összeomlása a „felelős" azért, hogy a bécsi Stephansdom tornyára nem tűzték fel a félholdat és a lófarkas zászlót. Igaz, a török veszély több mint másfél évszázadon át az osztrák birodalom legaggasztóbb gondjai közé tartozott. Talán az akkori félelem és uralkodó közgondolkodás sarkallja a szerzőket arra, hogy rendkívül értékes forrásanyag alapján bemutassák a rettegett szultánok birodalmát, és bepillantást engedjenek az osztrák hétköznapokba, felhasználván a legjelentősebb török forrásokat, leírásokat is. Ezek közül a legérdekesebb Evlija Cselebi leírása a 16. századi Bécsről, amelyből a szerzők bőven idéznek, s amely szinte útikalauz volt a későbbi — és mindig Magyarországon átvonuló — hódító hadjáratok török vezérei, legutóbb éppen Kara Musztafa számára, akit Szentgotthárdnál vertek meg a császári csapatok.

A 17—18. század fordulója a török kérdést még inkább az érdeklődés középpontjába állította. A 30 éves háború kiszorította a Habsburgokat Nyugat-Európa nagy részéről, s ott kerestek „teret" maguknak, amely a hanyatló török birodalom fennhatósága alatt állt, nevezetesen Kelet-Közép-Európában, a Duna-medencében és a Balkánon. Az itteni terjeszkedés feltétele természetesen a török kiűzése volt, s a hozott erőfeszítések nagyságát elsősorban ez a tény, nem pedig a keresztényi felszabadító háború motiválta.

A török elleni felszabadító harcok legnagyobb egyéniségévé Savoyai Jenő herceg emelkedett, aki a visszafoglalt területeken a Habsburg gyarmatosítás munkájának nagy részét is elvégezte. Savoyai Jenő elsősorban mint hadvezér él az utókor tudatában, holott valójában inkább pacifikálóként alkotott nagyot. A betelepítések nagy tervszerűséggel végrehajtott munkájának gondolata az ő agyában született meg, s nemcsak gazdasági célokat szolgált, hanem a Habsburg szupremácia eszköze is volt. Ez a délkelet-európai „súlypontpolitika" halálával megszűnt. A Habsburg-állam — II. József fiaskóval végződő török háborúját kivéve — a Németország feletti hegemónia megszerzésének hagyományos útjára lépett, amelynek csak az 1866-os königgrätzi vereség vetett véget. Helyes volt-e ez? A szerzők a kérdésre nem adnak választ, bár sejtetik: a Savoyai Jenő-féle koncepcióhoz való ragaszkodás más folyást adott volna a Habsburgok történetének.

Mindettől függetlenül a 18. század mint a Habsburg ház csúcspontja jelenik meg az olvasó előtt. Mint ahogy a szerzők egyértelműen kifejezésre juttatják, III. Károly, Mária Terézia, II. József, a felvilágosodás nagytekintélyű uralkodói, csaknem egy évszázados nyugodt fejlődést biztosítottak a soknépű-nemzetiségű birodalom számára. A valóság persze nem volt ilyen problémamentes, bármennyire is ez érződik ki a mű soraiból. A békés fejlődést végigszántották a dinasztikus háborúk, gazdasági megrázkódtatások (amelyek nem egy esetben az államcsődig jutottak, különösen III. Károly alatt) amellett, hogy a jozefinizmus türelmetlen s a birodalom szerkezetét, hagyo-

mányait, belső erőviszonyait figyelembe nem vevő politikája a szétesés veszélyét is előrevetette. Nem kétséges, hogy a Habsburgok 18. százada rendkívül ellentmondásos, és problémáit gyakorlatilag máig sem oldotta meg egészen a történettudomány. Ami egyértelmű, az az, hogy a felvilágosult Habsburg abszolutizmusnak nem kis szerepe volt a francia forradalom elementáris erejű betörése elhárításában s áttételesen bár, de az ellene való reakciós harcban is.

A francia forradalom, majd a Napóleon elleni háborúk egymásutánja az összeomlás szélére juttatta a Habsburgok és Metternichek államát. A burzsoá Anglia vezette európai reakciós koalíció azonban erősebbnek bizonyult az új Franciaországnál. E harcban szinte csodálatosnak tűnik, hogy Ausztria egyszerű népei vásárra viszik bőrüket egy elmaradott, spiclihálózattal átszőtt, feudális béklyókba vert államért, s mi több, a Marseillaisezel szemben megszületik Haydn zenéjéből az osztrák néphimnusz, amely a Haschka-féle bárgyú szöveggel az idegen hódító elleni küzdelem mozgósító erejévé válik. Valami — eddig érthetetlen és nem tapasztalt — nemzeti öntudatról van szó, amely a szerzők bizonyítása szerint hatalmában tartott Beethoveneket, Haydnokat, Schuberteket, Grillparzereket is, úgyannyira, hogy a zsarnok (Napóleon) legyőzése után Beethoven ágyúdörgéses győzelmi szimfóniáját játszották — a mester talán művészileg leggyengébb alkotását.

Napóleon bukása egyetemes történeti jelentőségének valódiságát talán Bécs érezte át legjobban, ahol a metternichi Európa, a forradalom rémétől egyelőre megszabadult feudális reakció hónapokig táncolt örömében.

A Szent Szövetség születésének napjaiban senki sem gondolhatott arra a gyászos végre, amelyet 1848. március 13-a, a bécsi forradalom hozott: az a Metternich kancellár, akit a reakciós Szent Szövetség lelkeként örökített meg a történelem, a forradalmár bécsi tömegek elől kétségbeesetten menekült, maga után hagyva egy gyűlölt rendszer romjait. Az elválás a Ballhausplatztól, Metternich rezidenciájától, gyötrelmes és kiábrándító volt nemcsak az egykor mindenható kancellár, de leghívebb emberei, támaszai számára is. Maga a herceg nemcsak saját életműve összeomlását látta, hanem nagy elődei, Kaunitz, Savoyai Jenő alkotásáét, az Osztrák Birodalomét, a Habsburg-ház mindenekfelettiségéét is. Mint számos dologban, ezúttal is tévedett: a nemzetközi összefogás (értsd: az európai feudális reakció) nem hagyta pusztulni sem a Habsburgokat, sem államukat. E mentési akció kiemelkedő személyisége a Metternich-tanítvány, Schwarzenberg herceg volt (a magyar szabadságharc egyik hóhéra), akinek korai, 1852-ben bekövetkezett halála a kétségbeesés könnyeit csalta a fiatal Ferenc József szemébe. Ezek a könnyek szimbolikus jelentőséggel bírtak: nem csak a megmentőt siratták, hanem a félelmetes jövőt is sejtették. Hogy mennyire így volt, bizonyítja, hogy a szerzők a jelentéktelen utódok légióját emlegetik, olyanokét, akik az elhalt nagyok örököseiként az örökséget fenntartani, majd az első világháború véres éveiben, a legnagyobb próbatétel idején, megmenteni nem tudták. A Ballhausplatz gyenge epigonok fészkévé vált. Csodálkozni lehet-e ezek után, hogy Dollfus kancellár hivatali szobájában lett náci merénylők áldozatává s Ausztria a náci csizmák prédájává?

Ami 1945. április 19-ig történt, a dolgok logikus folyománya volt: a második világháború mérhetetlen áldozatai, elpusztult, felégetett, kirabolt ország. Mégis, a pusztulás magában hordta az újjáéledés és feltámadás magvát. Az 1955-ös békeszerződés pedig nemzetközileg szankcionálta a semleges, el nem kötelezett, független kis állam, az Osztrák Köztársaság létét. Ez az állam, a nagy múlt és hagyományok letéteményeseként, itt, Európa szívében, a különleges misszió szerepére vállalkozva, összekötő kapocs a két Európa, a két társadalmilag különböző világ között.

A magyar történeti fejlődéssel ezer szállal összekapcsolt Ausztria történetéről szóló mű mindig tanulságos a magyar olvasó számára. Az más kérdés, hogy az ország határain kívül álló szemlélő sok mindent másképpen lát. Elég utalni csak arra, hogy a 16—20. századi osztrák történelem nem kizárólagosan a mai Ausztria határain belüli ország történetével egyenlő. Ausztria soknemzetiségű, -népű birodalom volt, területe jórészt az egész Duna-medencét magában foglalta. Az itt élő népek története a birodalom történetének részét képezte. E népek történetének figyelmen kívül hagyása éppen ezért indokolatlan, s nemcsak szűk látókörűségre vall, hanem magának a tulajdonképpeni Ausztriának ezeréves fejlődését is torz megvilágításba állítja.

Ezen alapvető hiányosság ellenére a gazdag kiállítású mű hasznos olvasmány, amelyet különösen a történettudomány művelői forgathatnak nagy haszonnal.

Farkas Márton

CSENDES LÁSZLÓ

FÖLDABROSZ

(A Hadtörténeti Múzeum kiadása, Budapest, 1978. 141 o., 11 ábra)

Dr. Csendes László alezredes, a Hadtörténelmi Térképtár vezetője, értékes és kedves meglepetéssel szolgált mind a térképészet iránt érdeklődőknek, mind a minikönyvek gyűjtőinek. Könyvének kis formátuma — 50×61 mm — mintha csak jelképezné rendkívül tömören összefoglalt, ám mégis közérthető tartalmát. A „Földabrosz" voltaképpen a térképezés történetének rövid **összefoglalása, ezen** belül is kiemelve a magyar kartográfia fejlődését. Már itt megemlítjük, hogy a térképtörténet ilyen szempontból összeállított leírása a hazai irodalomban egészen újszerű, és vitathatatlanul követendő példát mutat.

A könyvecske felépítéséről jó képet ad az egyes fejezetcímek bemutatása. N. Ipoly Márta 11 oldalas bevezetője után A térképkultúra kialakulása című rész az alábbi fejezetekre oszlik: „Pannonia, Ungeria, Ungaria térképi megjelenése", „Kartográfia", „Térképjelek", „Címek, ajánlások", „Írás és rajz", „Mérőeszközök, műszerek". A második rész, A térkép megbízhatósági mutatóinak vizsgálata, önálló tanulmánynak is tekinthető, de hasznosan egészíti ki az előző részeket is.

A valóban igen rövidre fogott ismertetések meglepően sok érdekes információt tartalmaznak. Így pl. a térképek ókori történetét összefoglaló fejezetből megtudjuk, hogy a főútvonalak piros és a hegyek barna színű ábrázolása az i. sz. 2. századig vezethető vissza. Azt is megtudhatjuk, hogy a 18. század végén miként készült a térképrajzoláshoz használatos festék.

Magyarországi vonatkozásban is számos érdekességet tudhatunk meg dr. Csendes László könyvecskéjéből. Így pl. meglepő tény, hogy Buda neve már 1154-ben felbukkan Muhammad Idriszi térképén, ami azért is figyelemre méltó, mert **akkor még nem Buda volt az ország fővárosa!** A műszerekről és mérésekről írva érdekes adalékként értesülhetünk arról, hogy egy 1416-ból származó oklevél tanúsága szerint Arács községben a birtokok felméréséhez használt mérőkötél hossza a templomajtó hosszának tizennyolcszorosa volt.

E néhány kiragadott példa csupán annak szemléltetésére szolgál, hogy kis terjedelme ellenére is mennyi érdekes, széles körben is figyelmet keltő adatot nyújt dr. Csendes László könyve. Éppen ezért sajnálatos, hogy ez az olvasmányos könyvecske csak igen kis példányszámban (750) és elsősorban a könyvérdekességek gyűjtői számára látott napvilágot. Alighanem érdemes lenne a jelenlegi tartalmával olcsó füzet formájában is megjelentetni, hiszen bizonyára számos földrajztanár, térképet használó turista, sőt a kultúrhistória iránt érdeklődők sokasága is örömmel vásárolná.

Összefoglalva: dr. Csendes László könyve érdekes olvasmány a szakembernek, és hasznos ismeretterjesztő írás az érdeklődő laikusok számára.

Vajda Pál

VOENNO-ISZTORICSESZKIJ ZSURNÁL

(Szovjetunió, 1978. 7—12. sz.)

Magyarországon kevéssé ismert kérdést tárgyal *V. Grisanov:* „A kommunista párt és a szovjet kormány gondoskodása a Haditengerészeti Flotta harci erejének megerősítéséről" c. tanulmánya (1978. 7. sz., 10—20. o.) Az intervenció visszaverése és a polgárháború befejezése után meg kellett erősíteni az ország fegyveres erőit. A rendkívül nehéz gazdasági helyzet miatt azokban az években nem lehetett új hajókat gyártani. Azt igyekeztek helyreállítani, ami már megvolt.

Figyelembe véve azt, hogy a fiatal szovjet köztársaságnak lényegében nem volt flottája a Fekete-, a Fehér-, a Barents-tengeren és a Távol-Keleten, konkrét intézkedések születtek a tengeri határok védelmére vonatkozóan. Ebben a tekintetben igen nagy jelentőségű az SZKP X. kongresszusa, amely határozatot hozott, hogy az ország anyagi helyzetével összhangban helyre kell állítani és meg kell erősíteni a Vörös Hadiflottát. A KB 1921 áprilisában hozott határozata szerint a kommunista tengerészeket a népgazdaságból vissza kellett irányítani a flottához. E határozat alapján 1921—22-ben 2 ezer tengerész tért vissza. 1922 októberében a Komszomol Lenin javaslatára védnökséget vállalt a flotta felett. 1922—1924 folyamán kb. 10 ezer fiatalt irányítottak a flottához, akik közül több mint ezret haditengerészeti oktatási intézményekbe iskoláztak be.

1926 decemberében született meg a hadihajó-építés első hatéves terve, amelyben 12 tengeralattjáró, 18 őrhajó, 36 torpedónaszád építése, az „Októberi Forradalom" sorhajó teljes felújítása, 2 cirkáló, néhány torpedóromboló és más hajók építésének befejezése szerepelt. Ezt a tervet sikerült teljesíteni. Az első hatéves terv alapján a hajóépítési program kiszélesedett.

1932-ben létrehozták a Csendes-óceáni Flottát, 1933-ban pedig az Északi Flottát. A második és harmadik ötéves terv idején az építés folytatódott. A harmadik ötéves tervben elkezdték nagy sorhajók, cirkálók, torpedórombolók építését, tengeralattjárók, őrhajók, aknakutatók, harci naszádok új sorozatának gyártását. A második világháború miatt azonban ezt a tervet felülvizsgálták: határozat született, hogy ne kezdjék el több sorhajó és cirkáló építését, hanem összpontosítsák az erőket a kis és közepes hajók gyártására, a jelentősen előrehaladott állapotban levő nagy hajók építésének befejezésére. Az 1920-as évek végétől a Nagy Honvédő Háború kezdetéig 533 hajó építését kezdték el, és ebből 314-et befejeztek.

Az 1930-as években újabb haditengerészeti iskolákat nyitottak Leningrádban, Szevasztopolban, Bakuban, Vlagyivosztokban.

1941 második felében az ipar elsősorban torpedórombolók, aknakeresők, tengeralattjárók és főként naszádok építésére állt át, amelyek a háború előttinél sokkal gyorsabban épültek. 1941. június 22. és december 31. között 44 hadihajót, 121 naszádot, 382 kisegítő hajót adtak át, míg az év első felében csak 37 hadihajó, 37 naszád és 98 kisegítő hajó készült el. Bár az ipar a háború alatt biztosította az ellátást, igen nehéz volt az elpusztult hajótér pótlása, mivel a hajógyárak egy része elveszett, más részét pedig harckocsik és más fegyverek gyártására állították át. Ezért főként kisebb hajók épültek. A flotta mégis kapott a háború alatt 2 könnyűcirkálót, 19 torpedórombolót, 38 aknakeresőt, 54 tengeralattjárót és kb. 900 különböző naszádot. Javult a flotta technikai felszerelésének minősége is. A tudományos kutatásoknak sikerült megoldani a hajók demagnetizálását, dolgoztak lokátorok létrehozásán. Előrehaladt a haditengerészeti hadművészet fejlődése is, különösen olyan területeken, mint a flotta alkalmazása a szárazföldi alakulatok hadműveletében mind támadásban, mind pedig védelemben; a tengeralattjárók és repülők harcászati elveinek kidolgozása, a haditengerészeti támaszpontok szárazföldről való védelmének kérdései, tökéletesedett az erők együttműködésének megszervezése stb.

A háború után helyre kellett állítani a tönkrement hajógyárakat és a velük kooperáló üzemeket. Emellett új hajógyárak is épültek. Mindez az egyre rosszabbodó nemzetközi helyzet körülményei között ment végbe. A negyedik ötéves terv sikere lehetővé tette a flotta további erősítését. 1953-ban az összes hajók több mint 30%-a a háború után készült, s emellett nőtt a hajók tonnatartalma is. Ugyanakkor a háború utáni első évtizedben készült hajók a szokásos ágyúkkal, torpedókkal, bombákkal voltak felszerelve. Ebben az időben a flotta jelentőségével és feladataival kapcsolatos nézetek a második világháborús tapasztalatok hatása alatt fejlődtek. Nem is nagyon léteztek elvileg új lehetőségek.

A későbbiekben a tudományos-technikai vívmányok, különösen a magfegyver és a rakéták, forradalmat idéztek elő a fegyverkezés terén. A Haditengerészeti Flotta fő ütőerejévé az atomtengeralattjárók és a rakétákkal felszerelt tengerészeti légierők váltak. A tengeralattjárók sok feladatot képesek megoldani a világtengereken. Olyan fontos harci tulajdonságokkal rendelkeznek, mint a hosszútávú és automatikus hajózás, nagyfokú mozgékonyság és rejtettség. Képesek víz alatti helyzetből csapást mérni az ellenség hadműveleti-hadászati célpontjaira. Az atomtöltetű, nagy hatósugarú rakéták az önirányított torpedók, rádióelektronikus célkereső szerkezetek lehetővé tették azt, hogy az atomtengeralattjárók az ellenség szárazon és vizen való megsemmisítésének egyik legfontosabb eszközeivé váljanak.

A haditengerészeti légierők lökhajtásos rakétahordozó repülőgépekkel, tengeralattjáró-elhárító repülőgépekkel és helikopterekkel rendelkeznek. A bármilyen időjárási viszonyok között repülő rakétahordozó repülőgépek rendeltetése az, hogy nagyerejű atomcsapásokat mérjenek nagy, mozgékony hajórajokra, repülőgépanyahajókra, konvojokra, az ellenség kikötőire és haditengerészeti támaszpontjaira. A tengeralattjáróelhárító repülőgépek rádiólokációs és hidroakusztikai szerkezetekkel, valamint torpedókkal vannak felszerelve.

Jelentősen megnőtt a felszíni hajók, a rakétahordozó cirkálók és rombolók, torpedó- és rakétanaszádok tűzereje. Megjelentek a speciális építésű, szárnyas stb., deszanthajók. A légpárnás hajók egyaránt haladnak mély és sekély vízen, a partra is képesek kijutni. A „Moszkva", „Leningrád" és „Kijev" típusú tengeralattjáróelhárító cirkálók fedélzetén sugárhajtású helikopterek és a tengeralattjárók elleni harc más modern fegyverei találhatók, valamint fel vannak szerelve irányítható légelhárító rakétákkal is.

A partvédelmet a rakéta-tüzér csapatok alkotják. A szárazföldi csapatok legmodernebb fegyvereivel rendelkezik a tengerészgyalogság.

A rakéta-magfegyverrel felszerelt óceáni flotta létrehozása megváltoztatta a flottának a fegyveres erők rendszerében elfoglalt helyét, valamint a flotta alkalmazásának módszereit is. A flotta az egyik legfontosabb hadászati tényezővé vált, amely képes közvetlenül csapást mérni az ellenség tengeri és szárazföldi objektumaira mind a parton, mind pedig a szárazföld belsejében. Ilyenképpen jelentős, olykor döntő hatást gyakorolhat a háború kimenetelére.

Mindez megköveteli a személyi állomány ismereteinek magas szintjét. Az 1960-as évek elején a felsőfokú haditengerészeti iskolákat parancsnoki-mérnöki főiskolákká alakították át. A végzős növendékek mérnöki diplomát kapnak. A felsőfokú képzettséggel rendelkező hajóstisztek aránya jelenleg megközelíti a 100%-ot. A parancsnoki-politikai, valamint mérnöki-technikusi állomány igen fiatal. A tisztek csaknem fele 30 év alatt van. A tisztek 90%-a tagja a pártnak vagy a Komszomolnak.

A második világháború tapasztalatait elemzi *J. Geraszimov:* „A rövid idő alatt előkészített hadműveletek tapasztalataiból" c. cikke. (1978. 8. sz., 25—32. o.) A szovjet hadsereg a háború alatt, különösen annak befejező szakaszában, több olyan hadműveletet hajtott végre, amelynek az előkészítésére minimális idő jutott. Az 1. Ukrán Front támadó hadműveletét pl. 1943 novemberében, amely felszabadította Kijevet, 8 nap alatt készítették elő. 1944-ben a jobbparti Ukrajnában folytatott egyes hadműveletek előkészítésére 12—14 nap, a rovno-lucki hadművelet előkészítésére pedig 3 nap jutott. Legrövidebb idő a háború utolsó, prágai hadműveletének előkészítésére jutott. A hadművelet megtervezése és a csapatok felkészítése 1945. május 1. és 6. között zajlott le, mialatt a főcsapást mérő 1. és 2. Ukrán Front végrehajtotta a csapatok egy részének leváltását, a csapásmérő csoportok létrehozását célzó 100—200 km-es átirányítását. Az 1. Ukrán Front keretein belül Berlin alól a Drezdától északnyugatra eső körzetbe átirányították két harckocsihadsereget, négy összfegyvernemi hadsereget, két harckocsi-, egy gépesített és egy lovashadtestet, az áttörést végrehajtó tüzérhadtestet, több más speciális és támogató egységet. A 2. Ukrán Fronton kivonták az arcvonalból és átirányították a 6. gárda-harckocsihadsereget, az 1. gárda lovas-gépesített csoportot, az első lépcsőbe irányították a friss 9. gárdahadsereget. Ilyen körülmények között a hadsereg-hadműveletek előkészítésére 2—3 nap jutott a szokásos 10—15 helyett.

Az időtől függetlenül a parancsnokságok, a törzsek, a politikai szervek, a csapatok és az ellátás végrehajtották az előkészületekhez szükséges teendőket, amelyek közül a legfontosabbak: az elhatározás és a feladat kiadása a csapatoknak, a tervezés, az irányítás, az együttműködés és a biztosítás megszervezése, a csapatok és a törzsek felkészítése a támadásra.

A rövid idő alatt előkészítendő hadműveleteknél a frontparancsnokot előre tájékoztatták a Főhadiszállás várható tevékenységéről. Ez lehetővé tette, hogy mielőtt még a direktívák megérkeztek volna, a törzsfőnökkel és a haditanács tagjával átgondolja a hadművelet főbb feladatait, kijelölje azokat a feladatokat, amelyeket végre kell hajtani az előkészítés céljából. Esetenként parancsokat is adtak ki a fegyvernemi parancsnokoknak és hadseregeknek a felkészülésre vonatkozóan. Ilyenképpen a parancsnok előzetes ténykedése, s ezzel együtt a törzs által elkészített jelentések, kimutatások tanulmányozása lehetővé tette azt, hogy mire megkapta a Főhadiszállás direktíváit, már felvázolja a hadművelet általános tervét.

A direktívák tanulmányozása után a

parancsnok pontosította a korábban kiadott parancsokat. A határozathozatal előtt a frontparancsnok rendszerint meghallgatta a törzsfőnök javaslatait, tárgyalt a haditanács tagjával, pontosította a kérdéseket a fegyvernemi parancsnokokkal. A határozathozatal után a feladatokat, szóbeli rendelkezéseket telefonon, távírón továbbítandó parancsok formájában, azonnal a végrehajtók tudomására hozták. A parancsokat legelőször a főcsapás irányában tevékenykedő csapatoknak adták ki. A frontparancsnok, nem várva meg a döntés végleges megformulázását, utasításokat adott a hadművelet tervezésére vonatkozóan, ha szükséges volt, kiment a csapatokhoz. Ilyen módon a hadseregparancsnokok és törzsek a frontra vonatkozó határozathozatal után azonnal aktívan bekapcsolódtak a hadművelet szervezésébe.

Megközelítően ilyen módon járt el K. K. Rokosszovszkij marsall, a 2. Belorusz Front, és J. D. Csernyahovszkij hadseregtábornok, a 3. Belorusz Front paparancsnoka a minszki és a vilniuszi hadműveletek előkészítése idején. A bonyolult és dinamikusan változó körülmények között a határozathozatalra 4—6 óra jutott.

Az összfegyvernemi és harckocsihadseregekben szintén olyan munkamódszereket kellett keresni és alkalmazni, amelyek biztosították azt, hogy az előkészítő munka minden szinten megindulhasson. A szóban vagy írásban megkapott harcfeladatot azonnal közölték a parancsnoki karral és a törzs tisztjeivel. A határozathozatalt rögzítették és ennek alapján kapták meg a feladatot a csapatok. Ha nagyon rövid volt az idő, a hadseregparancsnok nem az egész hadműveletre, hanem csak annak egy részére vonatkozóan hozott határozatot, és az egységnek olyan feladatokat adott, amelyeket elsősorban kellett megoldani. A későbbiekben ezeket kiegészítették, pontosították. Amint a háborús tapasztalat mutatta, ilyenképpen a hadseregparancsnokoknak általában 4—8 óra kellett a határozathozatalra.

A szerző a továbbiakban több hadművelet példáján mutatja be, hogy ezt a módszert milyen sikeresen alkalmazták. Mindemellett ennek a módszernek megvoltak a hátrányai is. Az alárendeltek a feladatot részenként kapták meg, ezért gyakran nem rendelkeztek a megfelelő adatokkal. A háború tapasztalatai azt mutatták, hogy hadsereg-hadműveletet két nap alatt csak akkor lehetett megszervezni, ha a haditanács, a törzs, a fegyvernemi és kisegítő parancsnokok munkája pontos és összehangolt volt, s emellett szigorúan ellenőrizték a csapatok felkészülését.

Érdeklődésre számot tartó adatokat közöl *A. Mikojan*: „Katonai-gazdasági kérdések az 1941-es moszkvai háromhatalmi konferencián" c. visszaemlékezése (1978. 9. sz., 62—69. o.). A Szovjetunió, Anglia és az Egyesült Államok konferenciája a Szovjetuniónak történő katonai szállítások ügyében 1941. szeptember 29. és október 1. között zajlott le. 1941. június vége óta a Szovjetunió és Anglia között több egyezményt írtak alá, többek közt az augusztus 16-it, amely 10 millió font hitelt irányzott elő. A fegyverszállítások kérdése, amelyekre igen nagy szükség volt a háború első hónapjaiban, nem volt megoldva. A Hopkinsszal, valamint a moszkvai nagykövetekkel folytatott megbeszélések után sor került a konferencia előkészítésére. Mikojan, mint a Népbiztosok Tanácsának elnökhelyettese és külkereskedelmi népbiztos, más népbiztosokkal együtt, összeállította az 1942 végéig szállítandó anyagok jegyzékét, amelyen a következők szerepeltek: repülőgépek, harckocsik, légelhárító lövegek, páncéltörő lövegek, alumínium, ólom, ón, acél, szerszámgépek, foszfor stb. Külön listát állított össze a haditengerészet, tábori rádióállomásokat kért a postaügyi népbiztosság, útépítő, árokásó és hótakarító gépeket a hadtáp. Ezen kívül kértek még teherautókat, speciális gépeket és tűzoltó autókat.

Szeptember 29-én megérkezett a lord Beaverbrook és Harriman által vezetett angol, ill. amerikai küldöttség. A szovjet küldöttséget Molotov külügyi népbiztos vezette. A konferencia megnyitása után a szovjet küldöttség ismertette a szovjet—német fronton kialakult helyzetet, a Szovjetunió gazdasági helyzetét, és ismertette a szükséges anyagok listáját. Hat bizottságot hoztak létre: a légügyi, a szárazföldi, a haditengerészeti, a szállítási, az egészségügyi, a nyersanyag- és a felszerelési bizottságot. Ez utóbbit szovjet részről Mikojan vezette. A terv október 1-re írta elő a záróértekezletet.

Az üléseken különösen éles vita bontakozott ki az alumíniumszállítások ügyében. Erre azért volt nagy szükség, mert evakuálták a dnyepropetrovszki üzemet, amely havonta 4500 tonna alumíniumot állított elő. A többi kis üzem kapacitása jelentéktelen volt, holott a havi szükséglet 4000 tonna alumíniumra és 500 tonna duralumíniumra rúgott. Az amerikaiak bejelentették, hogy a saját termelésük 1942 őszére éri el az 1400 millió fontot, míg a szükségletük 1200 millió font. Ek-

korra lesz csak fölöslegük. Az angolok a saját készleteikből szállítottak havi 2000 tonnát, és bejelentették, hogy ezt tovább növelni csak úgy tudják, ha csökkentik a szállítandó repülőgépek számát. A végleges megoldást további konzultációkon kívánták megkeresni.

Szóba kerültek még az ólom-, ón-, molibdén-, kobalt- és más nyersanyagszállítások, valamint a fémmegmunkáló szerszámgépek behozatala, amelyekből a Szovjetunió 1200 darabot kért havonta. Ekörül szintén vita alakult ki, mivel a korábban leadott rendelések zömét csak 1942 második felére vállalták. A vitákkal tarkított megbeszélések után a konferencia október 1-én véget ért. A záróülésen Harriman kijelentette: „...a konferencián döntés született arra vonatkozóan, hogy a szovjet kormánynak gyakorlatilag minden olyat megadnak, amit a szovjet katonai és polgári szervek kértek. A szovjet kormány viszont nagy mennyiségű olyan nyersanyagokkal segíti Angliát és az Egyesült Államokat, amelyekben ezek az országok hiányt szenvednek." Az október 1-én aláírt megállapodás szerint az Egyesült Államok és Anglia kötelezettséget vállalt arra vonatkozóan, hogy 1941. október 1. és 1942. június 30. között havonta szállít 400 repülőgépet, 500 harckocsit, légelhárító és páncéltörő ágyút, alumíniumot, ólmot, ónt, valamint más fegyvereket és anyagokat.

A moszkvai konferencia nagy jelentőségű volt. Egyrészt szétoszlatta a Szovjetunió gazdasági elszigeteltségével kapcsolatos fasiszta reményeket, és elősegítette az antifasiszta hatalmak tartalékainak kibontakoztatását. Meggyorsította annak az amerikai döntésnek a megérlelődését, hogy az amerikai kormány kiterjessze a lend-lease-akciót a Szovjetunióra is. Amikor világossá vált, hogy a villámháború terve kudarcot szenvedett, határozat született, hogy a Szovjetuniónak adandó gazdasági segítséget megemelik. Roosevelt a Sztálinhoz írt október 30-i levelében közölte az Egyesült Államok kormányának azt a határozatát, hogy 1 milliárd dolláros kamatmentes kölcsönt nyújtanak a Szovjetuniónak, november 7-én pedig az elnök a lend-lease-t kiterjesztette a Szovjetunióra.

Mindamellett meg kell' jegyezni, hogy az angol—amerikai segítség a Szovjetunió katonai termelésének jelentéktelen részét, kb. 4%-át tette ki. Messze nem ez játszotta a fő szerepet a győzelemben. 1941 októberében-novemberében az Egyesült Államok a lend-lease alapján 545 ezer dollár értékű fegyvert és hadianyagot küldött a Szovjetunióba, míg a többi országokba irányuló ilyen szállítmányok 741 millió dollárt tettek ki. Ilyenképpen a háború fő terhét viselő Szovjetunió az amerikai segélynek kevesebb mint 0,1%-át kapta. 1941-ben az Egyesült Államok 204 repülőgépet szállított a szerződésben rögzített 600, és 182 harckocsit 750 helyett. 1941. december 24-re az Egyesült Államok Harriman adatai szerint is csak a kötelezettségeinek negyedét teljesítette. Nagy késéssel és nem teljes mennyiségben érkeztek a katonai szállítmányok Angliából is.

A technikai fejlődés és az abból adódó következmények egy speciális oldalát ismerteti *P. Cigankov*: „Az éjszakai támadó harc harcászatának fejlődése a háború utáni években" c. cikke (1978. 10. sz., 53—61. o.). A Nagy Honvédő Háború tapasztalatai azt mutatják, hogy a szovjet csapatok gyakran használták ki az éjszaka adta lehetőségeket váratlan csapások végrehajtására. Példát igen sokat lehetne felhozni, de a legjelentősebb talán a berlini irányban, a seelowi magaslatok ellen intézett éjszakai roham, amikor rövid tüzérségi előkészítés után, fényszórók világítása mellett ékelődtek be a támadó egységek az ellenséges védelembe.

A világháború után az éjszakai támadó harc jelentősége fokozódott. A nagy mélységben és gyors ütemben folytatott modern támadó hadműveletek éjjel és nappal folytatott szakadatlan harcot követelnek. A helyi háborúk és a nagy hadgyakorlatok tapasztalatai azt mutatják, hogy egyre inkább igyekeznek a sötétség teremtette feltételeket kihasználni a feladatok megoldásához. Az arab-izraeli háborúban pl. 1973 októberében az izraeli páncélosok éjszaka keltek át a Szuezi-csatornán. Még inkább lehetővé tette az éjszakai harc alkalmazását a magfegyver megjelenése, valamint a világító- és infravörös technika gyors fejlődése.

A második világháborúban az éjszakai látási viszonyok javításához világítóbombákat, tüzérségi lövedékeket és aknákat, fényszórókat, rakétákat, lámpákat, valamint helyi anyagokból gyújtott tüzeket használtak.

A háború után a technikai eszközök rohamos ütemben fejlődtek, és a csapatok egyre tökéletesebb felszereléseket kaptak. Legelőször a rádiólokátorokat kell megemlíteni. Ezeknek az volt a nagy előnyük, hogy lehetővé tették a védelemben levő célok nagy pontossággal történő bemérését, jelentős távolságra is. Ezenkívül a lokátorokkal meg tudták állapítani a cél mozgásának irányát, valamint a mozgás gyorsaságát is.

Még hatékonyabbaknak bizonyultak az infravörös készülékek, amelyek lehetővé tették a harctér vizuális megfigyelését a teljes sötétség körülményei között. A látashatár az infravörös sugárzókészülék kapacitásától függ, és néhány száz métertől néhány kilométerig terjed.

Emellett a háború utáni időszakban tovább tökéletesedtek a hagyományos világító eszközök is.

A háború után az éjszakai támadó harc szervezésében is jelentős változások mentek végbe. Ezek közül az egyik legfontosabb az, hogy megnőtt az alegységek parancsnokai által vezetett vállalkozások mértéke. Tökéletesedett az alegységek harcrendje is. A lövészszázlóalj (gépkocsizó lövész-zászlóalj) harcrendje rendszerint két lépcsőre épült. A nagyobb önállóság biztosítása céljából a lövészszázadokat rendszerint harckocsikkal, valamint tüzérséggel, aknavetőkkel, műszaki és vegyvédelmi alegységekkel erősítették meg. A harckocsiszázadok ugyanakkor gépkocsizó alegységeket kaptak.

Az éjszakai harcban nagy jelentőségűvé vált az álcázás. A lokátorok és infravörös készülékek bevezetéséig ez az elsötétítésre, természetes és mesterséges álcázások alkalmazására és a csendben maradásra korlátozódott. Az új eszközök alkalmazása után ehhez még olyanok járultak, mint az éjszakai megfigyelő eszközök kikapcsolása és az elvakítás (az ellenség eszközeinek megvilágítása, mély szakadékok, horhosok, sűrű erdők felhasználása az erőkkel való manőverezésre, kis csoportokban, gyorsan történő átirányítás stb.).

A magfegyver megjelenése után az éjszakai támadó harcnak olyan új vonása is megjelent, hogy az ellenség megerősített védelmét menetből támadták.

Az első számból ismertetett tanulmányt egészíti ki részletesebb adatokkal *A. Mironyenko:* „A Haditengerészeti Flotta légierői a háború utáni években' c. cikke (1978. 12. sz., 25—32. o.). A haditengerészeti légierők mindjárt a szovjethatalom létrejötte után kialakultak. A polgárháború idején már pusztították a fehérgárdista flottillákat a Volgán és a Kámán, az Északi-Dvinán és az Onyega tavon.

Dicsőséggel vettek részt a haditengerészeti légierők a második világháborúban. Elsüllyesztettek 792, valamint megrongáltak kb. 700 hajót, megsemmisítettek több tízezer ellenséges katonát és tisztet, több százezer tonna szállítmányt, kb. 5500 ellenséges repülőgépet.

A háború befejezésekor a légierőknél a következő fegyvernemek voltak: akna- és torpedóvetők (IL—4, TU—2-es gépekkel), bombázók (IL—4, PE—2, TU—2), csatagépek (IL—2, IL—10), vadászok (LA—5, JAK—3, JAK—7) és felderítők (MBR—2, TU—2). A légierők kis távolságon belül, főként a part menti övezetben oldottak meg feladatokat hadihajók elsüllyesztése, a közlekedés zavarása, az ellenséges repülőkkel folytatott harc, a szárazföldi erők támogatása, aknazárak felderítése és telepítése terén.

A hidegháború időszakában az imperialista országok kiprovokálták a fegyverkezési versenyt. A Pentagon agresszív terveiben nagy szerep jutott a haditengerészeti erőknek, s ezek sorában a tengerészeti légierőknek. Az Egyesült Államok a céljai megvalósításához rakétákkal felszerelt atomtengeralattjárókat, repülőgépanyahajókat kezdett építeni. A nyugati sajtó szerint az Egyesült Államok haditengerészetének 41 rakétákkal felszerelt atom-tengeralattjárója van. Ezek összesen 656 „Polaris" és „Poseidon" típusú hadászati rakétával rendelkeznek, amelyek célja fontos szárazföldi objektumok megsemmisítése. Folynak a munkálatok az új „Trident" típusú rakéta-magfegyverrendszer kiépítése terén is.

Emellett az amerikai vezetés nagy figyelmet szentel a repülőgépanyahajóknak is, amelyek 70—90 különböző rendeltetésű repülőgépet és helikoptert képesek a fedélzetükön szállítani. Ilyen anyahajója az Egyesült Államoknak jelenleg 13 van, közülük 3 atommeghajtású.

Ezt a fegyverkezést természetesen a Szovjetunió sem nézhette tétlenül. A tudományos-technikai haladás alapján rohamosan fejlődött a haditechnika. A légierők is olyan fejlődésen mentek át, ami minőségileg különbözteti meg őket a háború előttitől. A harci repülőgépek a hangsebességnél gyorsabban repülnek, bármilyen időjárási viszonyok mellett. Repülési idejük és hatósugaruk nagy, ami tevékenységi területüket jelentősen eltávolította a part menti övezettől.

Az 1950-es évek közepén a légi torpedót, amely a második világháború idején hatékony fegyver volt a felszíni hajók ellen, felváltotta a rakéta. Az akna- és torpedóvető légierő helyett létrehozták a rakéta-légierőt. A rakétahordozó repülőgépek harci lehetőségei a tengeralattjárók megsemmisítése terén többszörösen meghaladják azokat, amelyekkel a torpedóvetők rendelkeztek.

A tengerészeti légierőknél az 1950-es években rendszeresítették a TU—16-os lökhajtásos bombázót. A TU—16-os modernizált változata olyan rakétahordozó, amely képes megsemmisíteni ellenséges tengeri és parti objektumokat anélkül,

hogy berepülne a légelhárítás aktív tevékenységi övezetébe. Ilyen rakétahordozója egyetlen külföldi légierőnek sincs. A TU—16-os gépek mind a mai napig rendszeresítve vannak a tengerészeti légierőknél.

A tengeralattjárók ellen folytatott harc problémája, az, hogy erre a célra sajátos módon felszerelt repülő szerkezetek és speciálisan kiképzett pilóták szükségesek, egy új légi fegyvernemet, a tengeralattjáró-elhárító légierőket hívta életre. Ez igen hatékony kereső-célzó rendszerekkel van felszerelve, amelyek lehetővé teszik az ellenséges tengeralattjárók felfedezését és megsemmisítését.

A Nagy Honvédő Háború és a tenger feletti repülés tapasztalataiból kiindulva, valamint a modern repülőtechnika fejlődését figyelembe véve G. M. Berijev tervezőirodája a tengeralattjárók elleni harcra létrehozta a BE—6-os speciális hidroplánt. Azonban ugyanúgy, mint a repülőgépek más típusainál, itt is gyorsabb, lökhajtásos gépekre volt szükség. Berijev tervező irodája folytatta az olyan gépek tervezését, amelyek fel és le tudnak szállni nemcsak a vízen, hanem a szárazföldön is, és létrehozott egy kétéltű repülőgépet két turbólégcsavaros motorral. Ezzel a géppel 1964-ben magassági világrekordokat állítottak fel: 12 185 métert terhelés nélkül és 9352 métert 10 tonna teherrel. A repülőgép modern tengeralattjáró-elhárító berendezéssel van felszerelve.

A légierő fejlesztése terén teljesen új rendszerek és új elveken dolgozó repülő szerkezetek alkalmazására is sor került. Ezek közül külön ki kell emelni a helikoptereket, amelyek új fejezetet nyitottak a tengerészeti légierő átalakításában. Ezeket az 1950-es évek elején kezdték rendszeresíteni, és azonnal szilárdan beépültek a fegyverrendszerbe.

A tengeralattjáró-elhárító légierőnél különleges helyet foglal a helikopter, amely ma elmaradhatatlan része a különböző rendeltetésű, modern felszíni hajóknak, amelyek számára teljesen új harci lehetőségeket biztosít. Speciális kereső szerkezettel van felszerelve, ezért hatékony eszköz a tengeralattjárók ellen, amelyek fő előnye a manőver rejtettsége. A helikopter segítségével könnyebb felfedezni, követni és rövid időn belül megsemmisíteni azokat.

Az első tengeralattjáró-elhárító helikopter N. J. Komov KA—15-ös helikoptere volt. Ezt 1954-ben rendszeresítették. Ilyen típusú helikopter akkor nem volt egyetlen más országban sem. 175 km/óra sebességi rekordot ért el.

A második világháborúban a tengerészeti légierő egyik legfontosabb feladata az aknaveszély elleni harc volt. Ezt akkor nem sikerült teljes egészében megoldani. Az új repülő szerkezetek, főként a helikopterek megjelenése ezt a problémát jelentős mértékben megoldotta.

A háború után minőségi változás ment végbe a haditengerészeti légierők személyi állományában. Jelentősen megnőtt a tisztek általános és speciális kiképzésének szintje. Míg a háború végén a tisztek 4%-a rendelkezett felsőfokú végzettséggel, ez most eléri a 27%-ot, a középiskolát végzettek aránya pedig a 73%-ot.

Befejezésül megemlítjük, hogy a folyóirat 11. száma közli *Mucs Sándor:* „A Magyar Kommunista Párt vezető szerepe a Magyar Néphadsereg megszervezésében és építésében" c. tanulmányát (74—79. o.) *(Lengyel István)*

KRÓNIKA

NEMZETKÖZI TUDOMÁNYOS KONFERENCIA A THÖKÖLY-FELKELÉS 300. ÉVFORDULÓJA ALKALMÁBÓL

A Magyar Történelmi Társulat, a Tudományos Ismeretterjesztő Társulat, Hajdú-Bihar megye Tanácsa és Hajdúszoboszló város Tanácsa 1978. október 2-án és 3-án Hajdúszoboszlón tudományos konferenciát rendezett abból az alkalomból, hogy az ország keleti felében 300 éve bontakozott ki az önálló magyar államiságért folytatott több évszázados küzdelmek szerves részét alkotó Thököly-felkelés.

Megjelent a konferencián párt-, állami, társadalmi és tudományos életünk számos képviselője, a korszak több kutatója Ausztriából, Csehszlovákiából, Franciaországból és Lengyelországból, továbbá mintegy 200 hazai történész és történelemtanár, 100 egyetemi és főiskolai hallgató. Intézményünket a konferencián négy tudományos munkatársunk: *Czigány István, Marosi Endre, Nagy László* kandidátus és *Zachar József* kandidátus képviselte.

A konferencia résztvevőit elsőként *Úr Attiláné*, Hajdúszoboszló város Tanácsának elnöke köszöntötte. Kiemelte, hogy a napirend lehetőséget biztosít a sokoldalú elemzésre és a vitatott kérdések jobb megértésére. Kifejezte végül örömét, hogy a konferencia színhelye az a város, ahol a bujdosók 1680. január 9-én Erdélytől függetlenül vezérükké választották Thököly Imrét, ezt a sokoldalú történelmi személyiséget.

Az első ülésen elnöklő *Köpeczi Béla* akadémikus, a Magyar Tudományos Akadémia főtitkárhelyettese, köszönetet mondott a vendéglátók előkészületeiért és köszöntötte a résztvevőket, külön is a külföldi vendégeket. Kiemelte, hogy a Habsburg-ellenes mozgalmak láncszemét alkotó Thököly-felkelés sok bel- és külpolitikai vonatkozása máig vitatott. Ezek megértéséhez a történelmi helyzet mély és nyílt feltárása, elemzése szükséges. A konferencia rendező szervei éppen ezt tűzték ki célul.

Benczédi László kandidátus, az MTA Történettudományi Intézetének tudományos főmunkatársa a *Thököly-felkelés társadalmi és politikai alapjai* címmel tartott előadást. Felidézte a Habsburg-ellenes mozgalom második szakaszának nyitányát, a bujdosók 1680-as hadjáratát, a császári haderő hátában az erdélyi hadvezetéstől független előrenyomulást a Vágig. Ennek az élén már az ifjú, de a hadakkal bánni tudó, vállalkozó kedvű és lendületes, egyúttal mégis érett gróf Thököly Imre állt. Ez a hadjárat egybeesett a belső viszonyok felbomlásával és a külső feltételek mozgásba lendülésével, és ezek együttes eredményeként nemegyszer kockára került a magyarországi Habsburg-uralom.

Az 1678—81 periódust elemezve, mely végül, a tendenciák harcának paradox végkifejleteként, Thököly török védnökség alatti felső-magyarországi fejedelemségéhez vezetett, Benczédi László elsőnek az erőteljes személyi változásokat emelte ki. Elemezte, miként szorult háttérbe a fővezér melletti deputációban a rendi elem és foglalta el helyét a haditisztek rétege. Ezzel kapcsolatosan kitért — a gazdag zsákmányok következtében — az erdélyi segélypénzektől való függetlenebbé válásra. Ez erősítette a vitézlő rend akaratának érvényesülését, amit azonban a birtokos nemesség nehezen elviselhetőnek érzett. A nyílt lázadásig eljutó szembeszegülés ellenére Thököly, a feszes vezetési módszerét megértően támogató végvári hadakkal, keresztül tudta vinni akaratát.

A bujdosó mozgalom jellegének kérdését vizsgálva az előadó hangsúlyozta, hogy az kezdetben az új terhek elhárítására, a rendi alkotmány megsértése elleni szembeszegülésre és a protestáns

vallásgyakorlat helyreállítására irányult; alapvetően a rendi jelleg dominált benne és a nemesi demokrácián alapuló respublica megteremtését célozta. A lengyel példa szerint ez a földesúri osztályuralom és a nemesi szabadságjogok mellett anarchiát is eredményezett volna. Thököly ezzel szemben „a hadak együttdobbantását" hangsúlyozta, ez pedig centralizáló törekvést, központosító reformpolitikát jelentett, bár a végül testet öltött felső-magyarországi fejedelemség különbözött az abszolutizmustól is, mivel életben hagyta a rendi intézményeket.

Thököly fővezérsége idején kezdettől jelentkezett az önállósodás, az Erdélytől való elszakadás tendenciája is. A csírájában megjelenő uralkodói hatalom érvényesülését elősegítette, hogy a 13 északkeleti vármegye már korábban is az önállósulás jegyeit mutatta. E területen hatalmi vákuum keletkezett: a bécsi udvar nem tudta ellátni kormányzatát, a török nem akarta bevonni hatalmi szférájába, Erdély pedig erre nem is volt képes.

A birtokos nemesség a harcoktól továbbra is elsődlegesen vagyona visszaszerzését és hatalmi helyzetének helyreállítását remélte, ezért elutasította a központosító reformpolitikát. Ennek megvalósításában Thököly a kisnemesekre, familiárisokra és a szegényebb rétegekre támaszkodhatott. Ez a feltörekvő réteg ugyanis a kuruc fegyverek sikerétől a korábbi helyzetből való szabadulását remélte, és Thököly mellett udvari vagy hivatalnoki nemességként jelent meg.

Az új, szuverén hatalomként jelentkező fővezérség külső támaszával kapcsolatban Benczédi László azt emelte ki, hogy kezdetben nyitott volt a külpolitika. Thököly a francia és lengyel szövetség mellett hajlott a Habsburg-hatalommal való megegyezésre is a rendi és vallási sérelmek orvoslása esetén, noha ez a központosítás és az Erdélytől való önállósodás tendenciájával ellentétesen hatott volna. Mivel csak személyes érdekeinek megfelelő különalku kötésére nyílott volna módja, a hadak a harc folytatását kívánták, ugyanakkor a nemzetközi helyzet gyökeresen megváltozott, a felkelés a töröknek behódoló Habsburg-ellenes irányzatúvá vált, a hangsúly áthelyeződött a függetlenségre. A mozgalom törökössége, a török védnökség tehát nem ok, hanem okozat volt, az új hatalom járulékaként jelentkezett.

Befejezésül Benczédi László Thököly hatalmának támaszairól szólt, a vitézlő rend hadi népéről, amelyet egy Bocskai-féle hajdútelepítéssel kívánt biztosítani, továbbá a városi, elsősorban lutheránus német polgárságról. A felkelés bukásának végső oka, hatalmas ellenzői ellenére, a török 1683-as világtörténelmi jelentőségű Bécs alatti veresége volt. Ehhez a belpolitikai kérdések csak hozzájárulhattak, a hadi anarchia is csupán e vereség következménye volt.

Az előadáshoz csatlakozva *Varga János*, a történelemtudományok doktora, az Országos Levéltár főigazgatója a *Thököly-korszak parasztsága* címmel adta elő korreferátumát. Ebben azt elemezte, miként lazult fel és szilárdult meg egyidejűleg az örökös jobbágyság. Mindennek eredményeként nem volt adott a paraszti antifeudális egység feltétele, az azonos kizsákmányolás.

A hadiállapot és az ellenreformáció azonban valamennyi réteget egyformán érintette, ezért erős volt a Habsburg-ellenesség, amelyre a bujdosók, a nemesi szabadságjogok visszaszerzésének meghirdetése ellenére, számíthattak. A támogatás biztosítására már ekkor is felmerült a hajdúszabadság kérdése. A harcok elhúzódása és a hanyatló szakaszban a katonák kicsapongása miatt fokozatosan kiváltak a felkelésből a jobbágyok, akiknek megmozdulásai egyre inkább antifeudális jelleget öltöttek.

Rácz István kandidátus, a Kossuth Lajos Tudományegyetem tanára *Thököly és a hajdúvárosok* címmel tartott korreferátumot. Bevezetőben a Debrecen körüli hét hajdúváros sajátos társadalmáról beszélt. Mivel e városok emelkedése a hadihelyzettől függött, Thököly pedig a régi privilégiumokat nem újította meg és újakat nem adott, a nemesség szabadságjogai megvédését akkor már inkább remélte a Habsburg-hatalomtól, mint a bujdosóktól.

Így a hajdúvárosok nem váltak a harcok gyújtópontjává, hanem csatlakozásuk a harccselekmények kényszerítő hatásától függött. A Habsburg-pártiságot erősítette Thököly 1683-as adókivetése, a mozgalom fokozódó törökössége és a bécsi udvar ellenreformációs politikájának a hajdúvárosokban való mérsékeltebb érvényesítése.

Szendrey István kandidátus, a Kossuth Lajos Tudományegyetem tanszékvezető tanára, ehhez csatlakozva, *Debrecen és a Thököly-felkelés* című korreferátumát mondta el. Felidézte, hogy a töröknek behódolva és kétfelé adózva, az erdélyi fejedelmek magánbirtoka biztosította függetlenségét. A Habsburg-hatalom sem háborgatta, mivel a közvetített árukra

szüksége volt. Nagyvárad elestét követően azonban mindhárom hatalom maximális követelésekkel lépett fel, míg megvédeni egyik sem tudta. Védelmet Debrecen kezdetben a bújdosóktól remélt. Miután azonban a hajdúvidék Habsburgpárti lett, s a bújdosók önkényeskedtek, erősen szembekerült a bújdosókkal is. 1680-ban Thököly beszállásolását a város így fegyveresen akadályozta meg. Az ellentét a felkelés egész idején fennmaradt. Ennek ellenére Debrecen nem lett császárhű, bár Bécshez fordult támogatásért.

Maria Marecková, a brnói egyetem tanára (Csehszlovákia) *Eperjes társadalmi szerkezete a XVII. században* című korreferátumában kifejtette, hogy a többi szabad királyi városhoz hasonlóan Eperjes is kompromisszumos utat keresett. Amikor megkímélték a császári és a felkelő seregek, akkor nagyjából progresszív fejlődési tendencia érvényesült. Így a város a közel fekvő piacok ellátása és a távolsági kereskedelemben való részvétele mellett a rendkívüli katonai igényeket is ki tudta elégíteni, ugyanakkor negatív hatást gyakoroltak a fejlődésére a felkelők támadásai, a pestis, de az akkori államberendezkedés is — fejezte be fejtegetését az előadó.

R. Várkonyi Ágnes, a történelemtudományok doktora, az MTA Történettudományi Intézetének osztályvezetője *Thököly és a Rákóczi-szabadságharc* című korreferátumában kiemelte, hogy először a Rákóczi-szabadságharc került szembe Thököly Imrével. Akkor, Erdély fejedelmeként, módja nyílott volna a politikai Európába való visszatérésre. II. Rákóczi Ferenc kezdetben erre számítva halasztotta saját erdélyi fejedelmi beiktatását, de ugyanakkor Erdélyt is saját politikai elképzelései szerint igyekezett berendezni.

Felvázolt terve szerint Thököly ezt a koordinált politikát már nem tudta szolgálni. A francia orientáció helyett a svéd és orosz kapcsolatokat kívánta erősíteni, jelentős birtokkövetelései voltak, már 1690-ben elfogadta az erdélyi rendek feltételeit, míg Rákóczi erre nem volt hajlandó. Thököly hívei így 1704-től Rákóczi ellenében dolgoztak, míg Rákóczi minden módon igyekezett akadályozni a thökölyánus, valójában törökpárti vonal érvényesülését. Súlyos véleménykülönbség volt a hadsereg ügyében is, bár Thököly katonái értékesnek bizonyultak, de egyúttal a legfegyelmezetlenebbeknek mutatkoztak és összeütközésbe kerültek Rákóczi hadifegyelmet célzó intézkedéseivel.

Befejezésül R. Várkonyi Ágnes hangsúlyozta, hogy Thököly kritikus megítélése a Rákóczi-szabadságharc idején a politikai gyakorlatból fakadt. Bár II. Rákóczi Ferenc arra törekedett, hogy meghaladja, vállalta Thököly Imrét, a kezdeményezőt.

Ebédszünet után a konferencia *R. Várkonyi Ágnes* elnökletével folytatta munkáját.

Nagy László kandidátus, a Hadtörténelmi Intézet és Múzeum tudományos munkatársa, korreferátumában először azzal a leegyszerűsítő történetszemlélettel foglalkozott, amely mereven szembeállítja „a sötétlelkű honáruló labancot" és „a hazájáért önzetlenül vérét hullató kurucot". Ehhez csatlakozva a „kuruc" szó eredetét és jelentésváltozását elemezte.

Thököly hadinépének vizsgálatára rátérve elsőnek azt emelte ki, hogy a XVII. századi mintegy 60 000 főnyi magyar katonaságnak csupán egyharmada szolgált huzamosabban Thököly zászlói alatt. Közülük legjelentősebbek a bécsi udvar által elbocsátott és így otthon, megélhetés nélkül maradt végbeli vitézek voltak, viszonylag jó fegyverzetük és képzettségük miatt. E mintegy 6000 egykori végvári lovas és gyalogos mellett a „szegénylegényeknek" nevezett, változó számban harcoló végvári hajdúk és szabad hajdúk, továbbá Erdély részvétele esetében a mintegy 4000 hadba vonult, de már erősen csökkent harcértékű székely alkotta Thököly hadának zömét.

Mellettük helyet kaptak Thököly seregében a feudális hadkontingensek tagjai is. A főúri bandériumokat Thököly és a két Wesselényi magánkatonasága képviselte. A királyi Magyarország vármegyei hadaiból Thököly mintegy 3000 fegyvert fogható nemessel és 3—4000 portális katonával számolhatott. Ezek harcértéke is alacsony volt.

Ezután Nagy László a paraszti megmozdulások megítélésével foglalkozott. A korábbi történetírás ellentmondó állásfoglalásainak felidézése után leszögezte: a hadban járatlan jobbágyok és parasztok legfeljebb csak időnként és átmeneti szerephez juthattak az őket lebecsülő és a hadimesterséghez értő „vitézlő rend" mellett.

Thököly szívesen szervezett volna hivatásos zsoldosokból álló hadat, de e törekvésének gátat szabott az anyagi eszközök elégtelensége. A Thököly-felkelés csúcspontján is csak mintegy 3000 fő képviselte a zsoldoselemet.

Összegzésként Thököly hadának ösz-

szetételével kapcsolatban megállapította az előadó, hogy a nagy többséget a különböző természetbeni juttatásokért, vagy szabad prédáért harcoló katonák tették ki. Ez meghatározta a kuruc hadsereg és a termelő lakosság kapcsolatát is. Bár a hadiszabályzatok tanúsága szerint Thököly igyekezett kímélni a termelő lakosságot a katonák kilengéseitől, ez a fizetetlen katonaságnak a lakosságon való élése miatt nem érvényesülhetett.

Rátérve Thököly hadszervezetére, Nagy László arról szólt, hogy a hadkiegészítés önkéntes jelentkezés és a feudális kötelezettség szerint történt. A hadak számbavételét és fegyverzeti, felszerelési állapotának ellenőrzését szolgáló mustrák 1673 óta folytak. A szervezési egység a magyar módra szervezett, elvileg 500 fős kapitányság volt. A rendfokozatok még nem kristályosodtak ki, a tisztikarban cégbeli és mezei kapitányok, főhadnagyok, hadnagyok és lovas hajdúkapitányok voltak, Teleki Mihályt 1678-ban „belli dux"-nak, Thököly Imrét 1680-ban „generális'-nak kiáltották ki. A fegyvernemeket tekintve a lovasok és gyalogosok száma kiegyenlítődött, tüzérek csak kis létszámban voltak.

A fegyverzeti ellátottság szegényes volt, központi fegyverellátás csak esetlegesen történt, a kuruc katonák vagy magukkal hozták, vagy zsákmányolták a fegyvert. Az élelemellátásra több központi intézkedés történt, alapelv az ellenséges területről való hadtápellátás volt. A ruházatról a katonák maguk gondoskodtak, így az is igen vegyes volt.

Thököly támadó stratégiát alkalmazott, gyors felvonulásokkal, meglepő rajtaütésekkel kívánt sikert elérni. Felismerte, hogy hadserege csak ilyen hadviselésre alkalmas és ezt követelte meg a felkelés jellege is. Harcászati állóképességének fogyatékosságai miatt a kuruc sereg nem volt alkalmas nagy, nyílt, döntő csata sikeres megvívására. Ilyen esetben a gyors elmenekülési képesség óvta meg a megsemmisítő vereségtől. Mindezek alapján Thököly a portyázó hadviselésre épített.

Befejezésül Nagy László kiemelte, hogy hadvezérként és hadszervezőként Thököly Imre a legtöbbet valósította meg az adott körülmények között megvalósíthatóból; az általa szervezett és vezetett kuruc hadat a tartós győzelem kivívásától a külpolitikai viszonyok kedvezőtlen alakulása fosztotta meg.

Szakály Ferenc kandidátus, az MTA Történettudományi Intézetének tudományos munkatársa *A Thököly-felkelés és a magyar feudalizmus a török hódoltságban* címmel tartotta meg korreferátumát. Ismertette a magyarországi török hódoltság területén megvalósult török—magyar kondominiumot, a kettős közigazgatást, adózást és jogszolgáltatást. E viszonyok megváltoztatására sem a kurucok, sem a labancok nem törekedtek, a Porta pedig nem ellenezte a kuruc birtokosok és hadak hódoltsági tartózkodását. Ez a rugalmasan alkalmazkodva továbbélt magyar feudalizmus érvényesülésének lehetőségét segítette.

Nagy József Zsigmond, az MTA Történettudományi Intézetének tudományos munkatársa korreferátumára *A megyei nemesség és a török orientáció kérdése a Thököly-felkelésben* címmel került sor. Rövid történetirodalmi visszatekintés után kifejtette, hogy a királyi Magyarországon a vasvári békével változás következett be a politikai irányvételben. A török támadásoknak és a Habsburg-abszolutizmusnak való kiszolgáltatottság a kisebb rossz felé, a törökhöz forduláshoz vezette el már 1666-ban a főúri összeesküvést, majd a nemesi respublica megteremtésére törekvő birtokos nemességet is. A főúri összeesküvés felszámolását követően vezető szerephez jutott vármegyei nemesek kihasználták a török engedékenységét és barátságát, de nem azonosultak a török politikai céljaival. Thököly Imre megjelenése egyrészt újra az arisztokrácia vezető szerepét jelentette, másrészt ő a török támogatást a maga céljaira kívánta és tudta hasznosítani. Így a vármegyei felkelés nem követte és a birtokos nemesek a hatalmi pozíciókon kívül maradtak. Ez a vármegyei nemeseket 1687-re a Habsburg-hatalommal való szövetséghez vezette el.

Mihail Suchy kandidátus, a Szlovák Tudományos Akadémia Történettudományi Intézetének tudományos munkatársa (Pozsony) *Szlovák tényező a Thököly-felkelésben* címmel tartott korreferátumot. Bevezetőben arra utalt, hogy a XVII. századi északmagyarországi területeket Tótföld vagy Szlovákia elnevezéssel is illették, ezért az ott zajló Thököly-felkeléssel kapcsolatban a szlovák társadalmi tényezővel is számolni kell. A csatlakozás irányában hatott, hogy a Thököly-felkelés jelszava a „pro libertate, pro justitia" volt, korábban pedig a szlovákokat súlyosan érintették a magyar uralkodó osztály túlkapásai, a Wesselényi-féle összeesküvés Habsburg-uralom általi megtorlása, a szlovákosodást akadályozó diszkrimináció a protestánsokal szemben és a bújdosók túlkapásai. A szlovák csatlakozást jelezte az is, hogy Thökölyt „tót fejedelem" címmel is illették. Az evangélikus szlovák hajdúk

és nemesek csatlakozása pozitív volt, a szlovák elem erősítését jelentette a némettel szemben. A szlovák katolikusok tömegeit azonban elrettentette „Thököly seregeinek brutális fellépése." Mindezek alapján az előadó azzal zárta fejtegetését, hogy a Thököly-felkelés modellje rendi felkelésként „osztályszempontból több, mint problematikus".

Péter Katalin kandidátus, az MTA Történettudományi Intézetének tudományos munkatársa *A múlt és jelen a Thököly-felkelés ideológiájában* címmel az 1684-es manifesztumot elemezte. Kiemelte, hogy a Wesselényi-féle összeesküvésben kivégzett, a török felé fordult főurak hűségét tette a Manifesztum mozgósító erővé, Bocskai István, Bethlen Gábor és I. Rákóczi György példája pedig magától értetődő hagyomány volt a birtokos nemesség számára a török szövetség szempontjából.

Varga Imre kandidátus, az MTA Irodalomtudományi Intézetének tudományos főmunkatársa *Thököly alakja a korabeli költészet tükrében* címmel tartott korreferátumot. Különböző irodalmi alkotások elemzésével példázta, hogy Thököly Imre hol a kereszténység ellenségeként, hol a szabadság bajnokaként jelent meg a korabeli irodalmi alkotásokban.

Petneki Áron, az MTA Történettudományi Intézetének tudományos munkatársa *Splendor Thökölyanus* címmel Thököly udvartartásáról szólt, az életpálya egyes szakaszaira bontva elemezte, milyen társadalmi rétegekből származó személyekkel és milyen anyagi kultúrával vette magát körül Thököly Imre.

Október 3-án a konferencia *Benda Kálmán* kandidátusnak, az MTA Történettudományi Intézete tudományos főmunkatársának az elnökletével folytatta munkáját.

Köpeczi Béla akadémikus előadására *A Thököly-felkelés a korabeli Európában* címmel került sor. Az előadó felidézte a vesztfáliai békét követő új hatalmi viszonyokat, a Habsburg-birodalom konzervatív-feudális jellegű belső megszilárdulását, Magyarország további ütközőállam szerepét, ugyanakkor az önálló Magyarország visszaállítására irányuló folyamatos törekvést.

Ezzel kapcsolatosan kiemelte, hogy kezdetben nézeteltérés volt: Erdély, vagy a Habsburg-birodalom legyen-e az egyesítés és felszabadítás kiindulópontja. Az 1664-es vasvári békét követően már nemcsak a függetlenség, a rendi jogok és a protestáns vallás védelme indokolta a Habsburg-birodalommal való szembefordulást, hanem fő okká a lét biztosítása vált. A bécsi kormányzat ugyanis Magyarországot csak felvonulási területnek, állandó hadszíntérnek tekintette, nem volt hajlandó megvédeni az oszmán birodalomtól.

Ez vezetett el a Wesselényi-féle főúri összeesküvéshez, majd a véres leszámolást követően a megyei nemesség és a végvári vitézek mozgalmához. A Thököly Imre jelentkezésekor realizált felső-magyarországi fejedelemség kezdettől napirenden volt. A bécsi kormányzattal való megegyezés esetén ez jelenthette volna az egyensúlyt a Habsburg-centralizációval szemben, kedvező külpolitikai helyzetben pedig az önálló Magyarország helyreállításának csírájaként hathatott volna.

A külföldi kapcsolatokra rátérve Köpeczi Béla kiemelte, hogy a szentgotthárdi csata óta a reményt a francia támogatás jelentette. Az Erdéllyel és a bújdosókkal kötött 1677-es francia szerződéshez hasonlóan Thököly Imre is konkrét megállapodásra igyekezett jutni a francia udvarral. Ezt nem sikerült elérnie, csupán némi segélyt kapott és a lengyel királyt biztatta a francia uralkodó szövetségkötésre. Miután a lengyel királyság a Habsburg-birodalom oldalára állt, egyetlen külföldi támaszként a kezdetben szintén elzárkózó török Porta maradt.

A török támadási terveket a francia udvar is támogatta, sőt ez esetben a török birodalmon keresztül a magyarországi felkelést is támogatni kívánta. Mivel Erdély nem tudott és nem akart segítséget nyújtani, 1681 végén Thököly közvetlenül a Portával vette fel a kapcsolatot. Támogatás esetén egész Magyarország meghódítását és az Erdélyhez hasonló adózást ígérte. Az általa javasolt feltételek alapján a Porta elismerte őt Magyarország királyának. Thököly hangsúlyozta, hogy a török „a magyar szabadság ellenségeinek ellenségeként" a szövetségese, óvakodott a török befolyás növekedésétől és igyekezett korlátozni a török seregek mozgását.

Bár a törökben látta a nagyobb erőt, Thököly a bécsi udvarral is hajlandó volt tárgyalni, amikor az a francia expanziós törekvések miatt erre rákényszerült. Megállapodás azonban, a felső-magyarországi fejedelemség elismerésének megtagadása miatt, nem született. E tárgyalásaihoz közvetítőt Thököly a lengyel királyban keresett.

A török 1683-as Bécs ellen vonulásával kapcsolatban Köpeczi Béla ismertette az

ellentmondásos forrásokat Thököly és a nagyvezír előzetes tanácskozásáról. Véleménye szerint, ha a gyors döntést kívánó Thököly javasolhatta is ezt a támadást, a döntés csupán a nagyvezírtől függött. Helyzetéről Thököly 1684-ben tájékoztatni kívánta Európát, ezért több uralkodóhoz levelet intézett, 1685-ben pedig kiáltványt bocsátott ki. Miután a török 1685-ben elfogta Thökölyt, a francia udvar közbenjárt szabadon engedése érdekében, de a felkelés addigra lényegében elbukott.

1690-ben a francia udvar egyetértésével és a török hadvezetés támogatásával tört be Thököly a császári kézen levő Erdélybe, hogy az Apafi halálával megüresedett fejedelmi széket elfoglalja. A francia udvar még a török—osztrák béketárgyalások idején is közbenjárt a Portánál Thököly erdélyi fejedelemsége, vagy egy újabb felső-magyarországi felkelés kirobbantása érdekében. Az utóbbi esetben már elismerést is ígért a pénzsegély mellett Thökölynek.

Az előadó kiemelte, hogy Thököly igyekezett bekapcsolni Magyarország ügyét az európai folyamatokba. Mivel más szövetségese nem akadt és a kortársak többségének véleménye szerint a török volt a hatalmasabb, a Porta szövetsége mellett döntött. Csupán a török 1683-as Bécs alatti vereségekor ismerte fel a közvéleményhez hasonlóan, hogy lehetőség lett volna a Portával szembeni fellépésre. Ekkor kísérletet tett a szakításra, de a megerősödött helyzetben a bécsi kormányzat nem mutatkozott engedékenynek. Thököly akkor a török megerősödésében bízott és remélte, hogy újabb hadműveletet indíthat.

Előadása végén Köpeczi Béla hangsúlyozta, hogy Thököly Imre nem csak a rendi előjogokért és a vallásszabadság biztosításáért küzdött, hanem a centralizált rendi fejedelemséggel ellensúlyt kívánt teremteni a Habsburg-nagyhatalommal szemben, egyúttal az idegen uralommal szembeállította az egységes, független Magyarország alternatíváját, végül a polgárosodást és a nemzeti államma fejlődést gátló konzervatív uralmi rendszer helyett a társadalmi fejlődés kedvezőbb feltételeinek megteremtésére törekedett. A belső tényezők ebben az irányban hatottak, ahogyan azt a Rákóczi-szabadságharc tisztultabb formában és magasabb szinten tanúsította. A Thököly-felkelés végső kibontakozásának megakadályozásában a döntő a nemzetközi elszigeteltség volt.

Moritz Csáky, a bécsi egyetem tanára (Ausztria) *A Thököly-kép az osztrák történetírásban* címmel tartott korreferátumot ehhez az előadáshoz. Kiemelte, hogy az osztrák kutatókat rákényszeríti a történelem, hogy saját múltjuk vizsgálatába bevonják a magyarokét is. Ezt követően I. Lipót korától napjainkig elemezte, miként függ az Ausztria-képtől a magyar történelmi eseményekről, így a Thököly-felkelésről alkotott kép. A XVII. századi történetírók zöme ezt a fegyveres küzdelmet az uralkodó tanácsosai által képviselt uralmi-hatalmi helyzet ellen irányulónak minősítette és részben felmentette Thökölyt. A felvilágosodás és a napóleoni háborúk idején — a császárság ellen irányultnak minősítve, veszélyesnek tartva —, a történetírók zöme elítélte Thököly fellépését. A dualizmus idején a pozitivizmus határozta meg a Thököly-felkelésről alkotott képet. A mai Ausztria megszületését követően az Ausztria-fogalommal kapcsolatos zavarok tükröződnek a Thököly-felkelés megítélésében is, de a történetírók többségének ítéltete negatív.

Iványi Emma kandidátus, az Országos Levéltár főlevéltárosa *Közvetítési kísérletek Thököly és a bécsi udvar között* című korreferátumában felidézte, hogy a Habsburg-birodalom viszonylagos megerősödése ellenére is óvakodott a Franciaországgal és a török birodalommal való egyidejű szembekerüléstől. A francia támadás így rákényszerítette a törökökkel kötött béke meghosszabbítására és a törökkel szövetséges Thökölyvel való tárgyalásra. A bécsi udvart ebben az általános felkelés megakadályozása és a török felé való közvetítés vezette. A tárgyalásokra Thököly is hajlandó volt, azonban csak néhány hónapos fegyverszüneteket és kedvező szálláshelyeket tudott elérni. 1685-től is voltak kapcsolatok, de a bécsi udvar akkor már teljes meghódolást követelt.

Trócsányi Zsolt, a történelemtudományok doktora, az Országos Levéltár főlevéltárosa *Erdély és a Thököly-felkelés* című korreferátumában arról szólt, hogy Erdély már a XVI. századtól igényt tartott a töröktől nem függő területek vezetése alatti egyesítésére. Az 1680-as évekre lehetőségei azonban erősen korlátozottakká váltak, így alig 8000 fős hadsereget tudott kiállítani, ezért az egyesítés ügye Magyarországra tolódott át.

A bujdosók, szövetségesként, számítottak Erdélyre a Habsburg-ellenes készülődés során, a török azonban 1677-ig nem engedte Erdélyt szabadon. Ekkor azonban engedélyezte a varsói szerződés megkötését és az 1678-as nyári támadást. Addigra viszont világossá vált, hogy a

bujdosók önállósodásra törekednek; erre Erdély politikai feszültséggel válaszolt, igyekezett főségét a bujdosó vezérekkel és a törökkel is elismertetni. A bujdosóknál ez csak egy kisebb csoport esetében volt sikeres, a török viszont még 1681-ben is Apafi erdélyi fejedelemnek adott athnamét.

1682-ben a török politikában is változás következett be, a Porta nyilvánosan Thökölyt ismerte el Magyarország királyának. Erdély akkor megkísérelt különválni, a török nyomására mégis kényszerült a hadjáratban részt venni.

Trócsányi Zsolt befejezésül a felső-magyarországi és az erdélyi fejedelemség viszonyával foglalkozott. Megállapította, hogy az eddigi hézagos kutatási eredmények tükrében is megállapítható: a kapcsolatok rendezésére nem volt idő, a vereségek idején pedig Apafi elhatárolta magát Thökölytől. Thököly 1690-es rövid erdélyi fejedelemségének a korábbi fejedelemségéhez már nem volt semmi köze.

Claude Michaud, az Orléans-i egyetem tanára (Franciaország) *Nointel márki követsége a török Portán* címmel XIV. Lajos keleti politikájáról szólt. Nointel 1673—69 közötti konstantinápolyi követsége tükrében mutatta be, miként függött a francia udvar keleti politikája a nyugatitól: ha a török és lengyel követen keresztül a diverziókat támogatta is, hadakat nem kívánt küldeni.

Zygmund Abrahamowicz, a történelemtudományok doktora, a Lengyel Tudományos Akadémia Történettudományi Intézete krakkói részlegének tudományos munkatársa *Sobieski és Thököly* címmel tartott korreferátumában azt emelte ki, hogy III. (Sobieski) János lengyel király a Thököly-felkeléssel kapcsolatos kritikus magatartása mellett is segítőkész volt. Már 1676-ban magyar toborzást engedélyezett, hozzájárult a francia udvar Lengyelországon keresztül való segítségnyújtásához. A törökkel folytatott 1678-as béketárgyalások hatására azonban nőtt ellenszenve nemcsak a Portával, hanem az azzal szövetséges franciákkal és magyarokkal szemben is. Ezt Thökölyvel kapcsolatban fokozta a Lengyelországnak elzálogosított Szepességbe való 1682-es magyar betörés és a török melletti 1683-as hadrakelés. Ennek ellenére kész volt a békeközvetítésre Thököly és a bécsi udvar között, amelyet mindkét fél hajthatatlansága tett eredménytelenné.

Hazai György, a nyelvtudományok doktora, a berlini Humboldt Egyetem (NDK) tanára *Szilágyi Gábornéval*, az Országos Széchényi Könyvtár tudományos munkatársával közösen írt korreferátumát adta elő *A hódoltságkor török elbeszélő forrásai* címmel. Ismertette az MTA Könyvtárának Kézirattárában őrzött korábbi török kéziratgyűjteményben, Fekete Lajos török oklevélgyűjtésében és a modern oszmanisztikai forráspublikációkban fellelhető, a Thököly-felkeléssel foglalkozó, legfontosabbnak tűnő forrásokat.

Ebédszünet után a konferencia *Sinkovics István* kandidátus, az Eötvös Loránd Tudományegyetem tanára elnökletével folytatta munkáját.

Vojtech Kopcan kandidátus, a Szlovák Tudományos Akadémia Keleti Intézetének tudományos főmunkatársa (Pozsony) *A török Porta Thököly-politikája* című korreferátumában ismertette, hogy diplomácia hiányában a Porta információi szegényesek voltak. Így az 1663-as támadáskor a protestáns magyarok támogatására számított és a Közép-Magyarországnak nevezett királyi Magyarország jövendő urának Apafi erdélyi fejedelmet tekintette. A Porta a Wesselényi-összeesküvést nem támogatta, bár a menekülőket befogadta.

Fordulat a török politikában 1681-től következett be, Thököly Imrét kívánta akkor Közép-Magyarország élére állítani, így elfogadta ajánlkozását, elismerte királynak és támogatásban részesítette. A Füleken átadott athnamét Thököly mindvégig titokban tartotta, így a magyar rendek joggal voltak bizalmatlanok a török szövetséggel szemben. Befejezésül az előadó azt hangsúlyozta, hogy a Bécs elleni támadásért Thökölyt felelősség terheli. 1685-ös török fogságba vetéséről pedig azt emelte ki, hogy az nem érhette váratlanul Thökölyt, mivel tudnia kellett, a török mindig saját céljaira használta.

Káldy-Nagy Gyula kandidátus, az Eötvös Loránd Tudományegyetem docense *Az oszmán birodalom az 1683-as bécsi hadjárat idején* című korreferátumában arról szólt, hogy a török támadások nyíltan a belső viszályok által meggyengült, zsákmányt ígérő területek felé irányultak, nem hirdettek vallási vagy politikai célokat a hadbahíváskor. Mivel a török hadsereg akkor még félelmetes ütőerőt képviselt, indokolt volt Thököly bizalma a török segítséggel szemben. Abban azonban nézeteltérés volt Thököly és a Porta között, hogy milyen területre terjedjen majd ki Thököly uralma. Míg ő az egész nem török Magyarországra kívánta azt kiterjeszteni, a török ragaszkodott a saját megszállása alatti területekhez, védelmi vonalaihoz.

Karol Telbizov, a várnai egyetem tanára (Bulgária) korreferátumát távollétében olvasták fel *Thököly 1688. évi bulgáriai szereplése* címmel. Thököly és a bolgár nép kapcsolatáról megállapította, hogy az ellenséges volt, mivel a kiéhezett seregek a zsákmányszerzésen túlmenően 1688-ban leverték az oszmán uralom lerázására irányuló északbulgáriai szabadságharc nyitányát jelentő csiprováci felkelést. Thököly célja ezzel csupán — egyéni ambíciói érdekében — a török támogatásának biztosítása volt — fejezte be fejtegetését az előadó.

Benda Kálmán kandidátus *Thököly politikai tervei emigrációs éveiben* című korreferátuma előtt forráshivatkozásokkal vonta kétségbe a csiprováci felkelés Karol Telbizov szerinti jelentőségét, majd azt hangsúlyozta, hogy egyébként sem lehet 1688-as magatartása alapján megítélni Thököly Imre történelmi szereplését.

Előadására rátérve ismertette az 1699-es karlócai békét megelőző tárgyalásokat, amelyek során a török nem volt hajlandó kiszolgáltatni a hozzá mindig hűséges Thökölyt, ugyanakkor nem tudta számára elérni a bécsi udvar kegyelmét. Ebben az időben Thököly, helyzetét teljesen felismerve, erdélyi fejedelemként, először különbékét kívánt kötni, majd a háború megújulásában bízott. E terveitől — sőt tőle is — a Porta egyre inkább elzárkózott és így anyagi támogatása is csökkenőben volt. Szerény körülmények között, magánemberként élt Isztambulban, 1701-ben pedig onnan is átköltöztették a kisázsiai Nikodémiába, ahol reményeiben csalódva 1705-ben érte a halál.

Az ezt követően megnyitott vitában felszólalt *Kalmár János*, Az Eötvös Loránd Tudományegyetem hallgatója, *Heckenast Gusztáv* kandidátus, az MTA Történettudományi Intézetének tudományos főmunkatársa, *Varga J. János*, a Fővárosi Levéltár osztályvezetője, *Hazai György, R. Várkonyi Ágnes, Káldy Nagy Gyula, Hopp Lajos* kandidátus, az MTA Irodalomtudományi Intézetének osztályvezetője, *Pesti János*, a Tankönyvkiadó felelős szerkesztője és *dr. Gönczi József*, hajdúszoboszlói helytörténész.

A korreferátumok előadása és a vita során felmerült kérdések összegzése során *Benczédi László* kiemelte annak jelentőségét, hogy a konferencia munkájában részt vettek a korszakkal foglalkozó cseh és szlovák kutatók is, hiszen a Thököly-felkelés a mai Szlovákia területén folyt. Az abszolutizmus és rendiség viszonyának vizsgálata során elvetette az előbbi progresszivitásának egyértelmű kiemelését. Bár szükségesnek vélte az államszervezés, a gazdasági és valláspolitika területén a további kutatásokat, leszögezte, hogy árnyalt elemzés alapján az adott történelmi helyzetben a társadalmi fejlődést a rendi centralizáció jelentette.

Köpeczi Béla, összegezése előtt, köszönetet mondott a helyi szerveknek a konferencia megrendezéséért, a korreferenseknek az értékes előadásokért és a vitában szólásra jelentkezetteknek a tovább gondolkodást segítő hozzászólásokért. A vitatott és további kutatásokat kívánó kérdések közül kiemelte a török vonatkozásokat, a bécsi udvarral folytatott tárgyalásokat, a francia és a lengyel kapcsolatokat. A XVII. századi eseményekkel kapcsolatban a huszadik századi értékrendszerhez való viszonyítás helyett a történetiséget figyelembevevő vizsgálat szükségességét hangsúlyozta az árnyalt objektív kép megfestése érdekében.

A konferenciához csatlakozva a rendező szervek október 3-án fogadást adtak a résztvevők tiszteletére, október 4-én pedig kirándulást szerveztek az érdeklődők számára Hortobágyra és Debrecenbe. Október 5-én a konferencia résztvevőinek hattagú küldöttsége, *Köpeczi Béla* akadémikus, az MTA főtitkárhelyettese vezetésével, a szlovákiai Késmárk városában elhelyezte Thököly Imre mauzóleumán a kegyelet koszorúit. Jelen volt dr. *Tatai József* pozsonyi magyar főkonzul és számos szlovákiai közéleti személyiség is. A konferenciát megelőzően október 1-én a vajai Vay Ádám Múzeum parkjában leleplezték Thököly Imre szobrát, Hajdúszoboszlón a Városi Művelődési Központban pedig Thököly Imre és a bújdosó kurucok címmel időszaki kiállítást nyitottak meg. Végül október 9-én, a hajdúszoboszlói 2. számú általános iskolában, ünnepség keretében márványtáblát helyeztek el, amely megörökítette, hogy 300 évvel korábban e városban választották a felkelő hadak fővezérükké Thököly Imrét.

Zachar József

TUDOMÁNYOS KONFERENCIA A MAGYAR ANTIFASISZTA ELLENÁLLÁSRÓL

A Magyar Történelmi Társulat és a Magyar Partizánszövetség 1978. december 1—2-án Salgótarjánban országos jelentőségű tudományos tanácskozást rendezett. A konferencia témája a második világháború alatti magyar antifasiszta ellenállás és partizánmozgalom volt. Ez már a második ilyen rendezvény: az első, ugyancsak Salgótarjánban, 1970. január 5—7-én tartották. Ennek jegyzőkönyve nyomtatásban is megjelent.

A megyei pártbizottság előadótermében ez a felirat köszöntötte az érkezőket: „A forradalmi és szabadságharcos hagyomány a szocialista hazafiság eleven tényezője." A jelszó egyben a konferencia célját, és munkájának alapvető vonását is megjelölte.

Az ország minden részéből ide sereglett kutatók, a megyei történelmi bizottságok vezetői és tagjai, a történelemtanárok és a mozgalom számos veteránja tájékoztatást kapott a kutatás legfrissebb eredményeiről, áttekintették a felszabadulás óta végzett történelmi feltáró munkát, megvizsgálták, hogy mennyire hasznosítjuk ezt a hagyományt ifjúságunk nevelésében, a tanulók oktatásában.

A korreferátumok és hozzászólások az ellenállási mozgalom minden jelentősebb földrajzi területéről megismertették a résztvevőket a kutatások új ténybeli és szemléleti eredményeivel. A katonai ellenállás témaköréből két hozzászólás merítette mondanivalóját: előadás hangzott el a Budai Önkéntes Ezred, illetve az új néphadsereg 1. és 6. hadosztálya megszervezésének történetéről.

A helytörténeti kutatás Borsod, Nógrád és Baranya megyei eredményeiről is tájékoztatást kaptunk. A témákhoz kapcsolódóan az antifasiszta harc számos veteránja is elmondta élményeit, tapasztalatait, megjegyzéseket fűzött a róluk alkotott történelmi képhez.

A konferencia a megye tudományos életének is jelentős eseménye volt. Az elnökségben foglalt helyet, s a tanácskozást köszöntötte Géczi János, az MSZMP megyei bizottsága titkára. Részletesen foglalkozott a konferenciával a helyi sajtó is.

Az érdeklődők mindkét napon megtöltötték a termet. A konferencia valamennyi előadója és résztvevője érezte a megyei szervek körültekintő gondoskodását.

Vass Henrik, A Párttörténeti Intézet igazgatója, megnyitójában rámutatott, hogy a széles belső antifasiszta front különböző erőkből állt össze. Ezek mozgása bonyolult volt és ma is nehezen áttekinthető. Nem is lehetséges a csak fekete—fehér színnel történő ábrázolás. A harcban a kommunisták hozták a legnagyobb áldozatot. Sokat kell még tennünk, hogy az ellenállás elnyerje méltó helyét népünk hagyományai között. Meg kell vizsgálni, hogy ki van késésben, a történettudomány-e, vagy a közvetítő szervek. A vizsgálandó kérdések között jelölte meg az úgynevezett „utolsó csatlós"-i minősítést, s az ellenállás sokrétűségének kutatását. Szólt a külföldi ellenállásban részt vevő magyarokról is.

Érdekes gondolatokat vetett fel az eszményekről: az egyéneket is ábrázolni kell. A fiataloknak hétköznapi embereket, nem csodalényeket kell bemutatnunk. Meg kell tanulni emberekben gondolkodni, és nem csak mozgalomban. Hitüket, életszeretetüket is tárjuk fel. Az antifasiszta hagyományokat nemzeti múltunk részévé kell tenni. Ehhez további feltáró munka szükséges, ezt szolgálja a mostani tanácskozás is.

Géczi János az MSZMP megyei bizottsága első titkára hangoztatta, hogy a jelen konferencia a kutatómunka friss eredményeit mutatja be, s annak a nevelésben való hasznosításával is foglalkozik. A nógrádi ellenállás a megye munkásmozgalmi hagyományaiból sarjadt ki. Ismertette a múlt emlékeinek megmentésére tett lépéseiket.

Pintér István A magyar antifasiszta ellenállás sajátosságai és meghatározói címmel tartotta meg elvi bevezető előadását.

Pintér választ keres azokra a kérdésekre, hogy Magyarország miért maradt Hitler utolsó csatlósa, miért nem került sor fegyveres felkelésre, és miért volt gyenge a fegyveres ellenállás.

Az antifasiszta küzdelmet gátló tényezők közül megemlítette a haladó erőket ért súlyos vérveszteséget, a fizikai és lelki terrort. A területgyarapodások, a hadikonjunktúra, a faji törvények a rendszer átmeneti megerősödéséhez vezettek. A magyar—német viszony is sajátosan alakult: az alárendeltség csak közvetve érződött, az ország megőrzött bizonyos

függetlenséget, a német elnyomás nem jelentkezett közvetlenül. A látszólagos és a valódi nemzeti érdek szembekerült egymással. A területi visszacsatolások tudati hatása rendkívül nagy volt. A lakosság a revíziót nem úgy tekintette mint egy katasztrófa előjátékát. A nemzeti lét védelme nálunk nem válhatott az ellenállás lendítő erejévé.

Az antifasiszta tábor gyenge és szétforgácsolt volt, a Népfront a háború előtt nem jöhetett létre. A KMP-nek nem sikerült létrehozni a Hitler-ellenes erők szövetségét. A baloldalt súlyos megtorlás érte. Letartóztatták 2000, internáltak, a frontra hurcoltak 3000 kommunistát. A haladó erők vesztesége megközelítette a tízezret.

A KMP függetlenségi programját a párt 1941 tavaszi és szeptemberi határozatai tartalmazzák. A párt olyan erőknek is szövetséget ajánlott, amelyek nem kívánták a Horthy-rendszer felszámolását, amelyek nem voltak antifasiszták, csupán náciellenesek.

A párt felismerte, hogy a fegyveres harc feltételei még nincsenek meg. Az antifasiszta tüntetések, a kultúrmegmozdulások, a sajtóviták és a Történelmi Emlékbizottság léte jelzik a harc új formáit.

A Kállay-féle hintapolitika nyomán létrejött egy Hitler-ellenes tömörülés, amely azonban, a kommunisták kizárásával, a belső rendet konzerválni akaró erőkre támaszkodott. Így nálunk a náciellenesség mind kevésbé jelentett egyben antifasizmust is. A Kállay—Bethlen-féle törekvések, valamint a baloldali és jobboldali fordulattól egyaránt tartó erők között érdekszövetség jött létre. A párt elképzelhetőnek tartotta, hogy Hitler ellen együtt haladjon Horthyval, noha világosan látta, hogy a nácik bukása a kormányzót is elkerülhetetlenül magával rántja.

A szövetséges hatalmak előtt sem Horthy, sem Kállay nem volt elfogadható. Helyes volt tehát, hogy a kommunisták elhatárolták magukat tőlük. A párt már 1943 végén rámutatott, hogy kudarc vár arra a politikára, amely a Szovjetunió, a tömegek, és az antifasiszta erők nélkül akar fellépni a nácik ellen. A kiút az antifasiszta és a Hitler-ellenes erők szövetségében, a nemzeti front megteremtésében rejlett. Ez — ti. a Magyar Front — 1944 májusában jött létre. Ez lett az ellenállás központi szerve. Programjában már ott szerepelt a Horthy-rendszer felszámolása is.

A Magyar Front döntőnek tartotta a hadsereg megnyerését, felvetette az általános sztrájk és a felkelés gondolatát. Ehhez kedvező külső feltételre várt. A partizáncsoportok szervezésére is felkészült.

A párt csak 1943 végétől látta érettnek a helyzetet a fegyveres harcra. A Szovjetunióban megkezdődött a Magyar Légió és a partizáncsoportok szervezése. Magyarországon a fegyveres harc feltételei csak a német megszállás után jöttek létre. A kiugrásra a legjobb alkalom 1944. augusztus 23-án lett volna, a fordulatra azonban sem Horthy, sem az ellenállás tábora nem volt felkészülve. A párt — noha bírálta az államvezetést — a kiugrás érdekében kapcsolatot keresett a horthysta körökkel; a kiutat a nép és a hadsereg szövetségében látta, hangoztatta a belső átalakulás szükségességét is. 1944 október közepén az eredményes kiugrás ugyancsak lehetséges lett volna, de ez nem válhatott volna egy Horthy ellen irányuló népi fegyveres felkeléssé. Október 15. kudarccal végződött. Horthy „mélységes antidemokratizmusa... felülkerekedett bizonytalankodó németellenességén" — fejtette ki Pintér.

A nyilas puccs után a párt, a munkásság és a hadsereg szövetségét, a partizáncsapatok szervezését tartotta döntő feladatnak. A létrejövő Felszabadító Bizottság a demokratikus és németellenes erőket tömörítette. Ez — a Magyar Fronttal együtt — előfutára lett a Nemzeti Függetlenségi Frontnak, a nemzetgyűlésnek és az Ideiglenes Kormánynak is.

A partizánharc vezető ereje a KP és a KISZ volt, de voltak fegyveres csoportjai más irányzatoknak is. Idehaza kb. 6500, külföldön kb. 8000 magyar harcolt a fasizmus ellen. A párt Csepelen, Pécsett, Miskolcon és még számos helyen tömeges népi ellenállást bontakoztatott ki. Ennek egyik formája a passzív rezisztencia volt. Sajnos nem volt meg annak lehetősége, hogy a tömegek ráébredjenek erejük tudatára.

Pintér végezetül azt hangoztatta, hogy a kommunisták mindent megtettek a fasizmus ellen, a harc eredményességét azonban a külső körülmények és a belső helyzet egyaránt befolyásolta. Az ellenállást vizsgálva helytelen mind a felnagyítás, mind az aláértékelés: múltunkat az adott történelmi feltételek közepette kell bemutatni.

Gazsi József Eredmények és feladatok az antifasiszta ellenállási mozgalom kutatásában címmel ugyancsak főreferátumot tartott, mely folyóiratunk 293—307. oldalán olvasható.

Korom Mihály korreferátumának címe: A magyar antifasiszta ellenállás és partizánharc bemutatása egyetemi és főiskolai képzésünkben. Az előadó szerint már a harmadik generációnak kell átadni a hagyományokat. Ennek módja az életkortól és a befogadó csoport jellegétől függ. A felsőfokú oktatásban ez a marxista ismeretek kereteiben történhet. Eleinte a kronológikus, majd a 60-as évek végétől a tematikus oktatási forma volt elfogadott. Most a történeti szemlélet kialakítására helyezik a súlyt. Bírálta a most megjelent „A magyar munkásmozgalom története. 1868—1976" c. tankönyvet, amelyben csak 26 oldal foglalkozik az egész magyar függetlenségi mozgalommal. Az ellenállás témaköre a történelemszakos tanároknál már beépült a tananyagba. Szakdolgozatok is készültek és speciális szeminárium is volt. A tapasztalat szerint elsődlegesen a helyi események iránt van érdeklődés.

A következő előadó, *Szabolcs Ottó* korreferátuma teljes terjedelmében a 281—292. oldalon található.

Tihanyi Sándor ny. rendőr vezérőrnagy a Szovjetunió antifasiszta és partizánmozgalmában részt vett magyarokról szólt. Ő a IV. Ukrán Front törzsében tevékenykedett, mint propagandista. E munka jelentőségét az ellenség egykoron jobban érzékelte, mint ahogyan mi most megbecsüljük. A frontpropagandisták száma összességében több mint 100 volt, az antifasiszta iskolákban pedig több mint 1000 fő tanult. A jelenleg ismert számok tévesek. Méltatta a frontagitátorok tevékenységét, majd javasolta a szovjet téma mielőbbi feldolgozását.

Godó Ágnes alezredes szerint a jövőben a magyar ellenállásban részt vett külföldiek tevékenységét is vizsgálni kell. A hazánkba került, s itt maradt lengyelek többsége például részt vett a németellenes mozgalmakban. Jelentős volt az irántuk tanúsított népi együttérzés, de alapvetően a horthysta körök is támogatták őket. A lengyel hírszerzők és futárok tevékenysége különösen eredményes volt. Godó alezredes szerint foglalkozni kellene a szlovák diákok, a nemzetiségi munkaszolgálatosok, internáltak, valamint a bebörtönzöttek antifasiszta tevékenységével is.

A Lengyelországban levő magyar katonák a helyi lakossággal szemben semleges és baráti magatartást tanúsítottak. Együttéreztek a felkelőkkel, de nem átállni, hanem hazajönni akartak. A lengyelekkel szembeni magatartásuk alapvetően tisztességes, humánus jellegű volt.

Szlovákiában a Szlovák Nemzeti Felkelés idején kevés magyar katona szökött át, akik átmentek, azok zöme szlovákiai magyar volt. Szólt a Faraghó Gábor vezette fegyverszüneti delegáció kiutazásáról is.

A Cseh- és Morvaországba került magyarok a felkelőknek több esetben jelezték baráti szándékaikat, így azok nem tekintették őket ellenségnek. Bekapcsolódva az ellenállásba, fő feladatuk a Prága felé vezető utak lezárása volt.

Jugoszláviában a horthysták a partizánmozgalom kíméletlen elnyomására törekedtek. A felszólaló vázolta azokat az utakat, módokat, ahogyan a magyarok a jugoszláv hazafiak oldalára átjutottak. Megemlékezett a magyarokból létrehozott egységekről, alegységekről is.

Pécsi Anna a Ny-Európában küzdő magyarokról szólt. A 40 ezer franciaországi magyar emigránsból kb. 4000 vett részt az ellenállásban. Történetük része a magyar történelemnek is. A reguláris erőknél küzdő magyarok is antifasiszta harcot folytattak.

A francia ellenállásban két felfogás volt: 1. a de Gaulle-ista álláspont, amely az ún. „attentizmus", a várakozás, a kivárás álláspontját képviselte; 2. a francia KP vezette népi ellenállás koncepciója, amely az aktív fegyveres tevékenységet szorgalmazta.

A magyarok zöme a baloldali ellenállással állt kapcsolatban. Bár a hazai és Ny-európai ellenállás között számos különbség van, a résztvevők élményanyaga mégis sokban hasonló. A franciaországiaknál a hazafiság és a nemzetköziség érzése szoros egységben jelentkezik. Tudták, hogy ott harcolva a magyar nép szabadságáért is küzdenek.

Tóth Sándor alezredes hangsúlyozta, hogy a katonák magatartását a háború végső szakaszában a túlélés vágya határozta meg, 1944. október 15-e után megindult a hadsereg bomlása. Sokan megszöktek, hadifogságba mentek, más részük, passzívvá válva, együtt sodródott az eseményekkel. A németek a honvédeket megbízhatatlanoknak tartották. A magyarok közül sokan megértették: nem elég hátat fordítani a fasisztáknak, tenni is kell a nemzeti becsület megmentéséért. Amíg nem volt mód szervezett alakulatok létrehozására, sokan mint propagandisták, diverziósok, stb., egyénileg kaptak lehetőséget a fasiszták elleni harcra. A Vörös Hadsereg legfelsőbb parancsno-

ka 1944. december 28-án elrendelte, hogy adjanak segítséget az új magyar hadsereg felállításához. Ezután több alakulat jött létre, köztük a Budai Önkéntes Ezred, mely a harcokban is részt vett, s kb. 600 hősi halottat veszített.

Kis András ezredes arról szólt, hogy nálunk nem sikerült a hadsereg „megfordítása", mint ahogy sikerült Romániában. Az Ideiglenes Kormány nem örökölt fegyveres erőt. Mindent előlről kellett kezdeni. Az új hadsereg az antifasiszta háborúban, a népi demokratikus forradalom sodrában jött létre.

Kis András vázolta a hadseregépítés anyagi és személyi nehézségeit, amelyek meghatározták a fejlesztés lehetőségeit. A szolgálatot vállalók önkéntesek voltak, akik elvi megfontolásból jelentkeztek. Számuk megközelítette az 50 000 főt. Az új hadsereg szervezése a fegyverszünet megkötése után indult meg, s az első egység 1945. március 1-én lépett szolgálatba.

Szóvá tette, hogy az új hadsereg történetét torzítva, nem a valóságnak megfelelően mutatjuk be. A helyes ítéletet számos tévhit, helytelen nézet és a tények hiányos ismerete, vagy figyelmen kívül hagyása nehezíti. Szólt az új hadsereg tagjait ért számos mellőzésről is.

A konferencia legnagyobb sikerét ez az érzelemtől átfűtött, szenvedélyes hangú felszólalás aratta.

Tegzes Ferenc előadása a Baranya megyei ellenállás tényeivel, változatos módszereivel foglalkozott. Részletesen szólt a bányászok, valamint a német nemzetiség „Hűség a Hazához" nevű antifasiszta mozgalmáról. A baranyai háromszögben partizántevékenység is kibontakozott. A magyarok ellenállására nagy hatással voltak a jugoszláviai események is.

Bassa Endre, a Kossuth Könyvkiadó főszerkesztője nem a kutatás, hanem a propaganda oldaláról szólt hozzá a témához. Az előadóktól máris több hasznos ötletet kapott. A felsőfokú oktatás részére kiadott munkásmozgalom-történeti tankönyv kapcsán Korom Mihállyal szállt vitába.

Bassa szerint a kutatásban egészséges realitásérzék jelentkezik, amely sajnos még nem ment át az oktatásba. Ott a romantizáló történelemszemlélet hat, amely a magyar függetlenségi és szabadságharcos hagyományokat egységes vonulatként tanítja. Ennek nyomán tudatzavar keletkezik. Az ifjúság egy része pl. úgy gondolja, hogy Magyarország a második világháborúban a Szovjetunió oldalán harcolt.

Beránné Nemes Éva felszólalásában a Miskolc—diósgyőri ellenállás eseményeivel foglalkozott, amely a két diósgyőri béketüntetésből nőtt ki.

Ismertette az egykori forrásokat, az ellenállás megjelenési formáit, a történelmi emlék- és forrásanyag megmentésére tett intézkedéseket. A jövőben fel kell tárni az ellenséges forrásokat is, a vállalati, gyári irattárakat, és folytatni kell a visszaemlékezések gyűjtését.

Beszélt a miskolci ellenállás sajátosságairól. Ebben egyaránt megtalálható az öntevékenység és a tudatos szervezés. Felhasználták a legális fegyveres alakulatokat is. A mozgalomhoz a társadalom legkülönbözőbb rétegei csatlakoztak. Szó volt Tóth Béla érdemeiről, aki a Mokankomité szervezését Budapesten kezdte el, majd összekapcsolta azt a helyi munkásmozgalommal. A város ellenállása országos jelentőségű volt, egyedül a csepeli hasonlítható hozzá.

A második napi tanácskozáson elsőnek a helyi hagyományok ismertetésére került sor.

Bandúr Károly kifejtette, hogy a Börzsöny, Cserhát és Mátra vidékén tevékenykedő partizánokra a Szlovák Nemzeti Felkelés volt ösztönző hatással. Szólt az Örley, Adler, Görgey, a ragyolci, Nógrádi, Keleti és Kozlov féle csoportok tevékenységéről. Számukra a legjelentősebb a Nógrádi Sándor vezette csoport volt, amely mintegy 400 főt vont hatókörébe. A szervezkedést a kommunista sejtek, a munkásmozgalmi hagyományok tették lehetővé. Az antifasiszta mozgalom bázisát a nógrádi bányászok és a nincstelen parasztok alkották. Fontos, hogy ezt a hagyományt is a nemzeti tudat részévé tegyük.

Molnár Pál a megye dolgozóinak ún. passzív ellenállásáról beszél, amely mögött a KP szívós politikai munkája húzódott meg. Jelentős volt a Kossuth Rádió, és a röplapok felvilágosító munkája. A párt háborúellenes közvélemény kialakítására törekedett. A passzív ellenállás formái a munka- és pótműszak-megtagadás, engedély nélküli távolmaradás, a termelés gátlása, bányaomlás előidézése, gépek és vezetékek rongálása, karbantartás elmulasztása voltak. Molnár ismertette a fasiszták megtorló lépéseit is. 1944 végén a gyárak, bányák mentésének, bénításának is voltak eredményei. Az acélgyári munkások egy részét nyugatra hurcolták, de a bányászok helyben maradtak. Ellenszegülés miatt a környező falvakból a fasiszták 64 főt akasztottak fel.

Horváth István a helyi munkásmozgalmi hagyományokról és a karancslejtősi ellenállásról beszélt. A legjelentősebb forradalmi góc Baglyasalja volt. A KP bányászbizottságával Petőfalvi Lajos kötötte össze őket. Galub Rudolf Mátraszőllősön és Nagybátonyban szervezte a mozgalmat. A karancslejtősi ellenállásban 350 bányász vett részt. Az elvonulási parancs elleni tiltakozásul — Kozik Ferenc tanácsát követve — a föld alá vonultak. Ma vitatott, hogy helyes döntés volt-e ez. Tény, hogy a bányában számukra ismert és megszokott terepen voltak. Az egy hétig tartó ellenállás után véres megtorlásra került sor. A történeti feldolgozás sajnos későn kezdődött meg. A vezetőktől pl. nem gyűjtöttek visszaemlékezéseket.

Felkai Dénes a konferencia megrendezésének fontosságát hangoztatta. A hazafias neveléshez példaképek kellenek. Szólt a spanyol polgárháborúról, majd az új magyar hadseregről. Ez utóbbinál számos torzítás van: a közelmúltban jelent meg pl. a felszabadulás utáni korszak története, amely az új hadseregről negatív értékelést ad. Ez sok tízezer embert sért. Szükségesnek tartja a kérdés mielőbbi tudományos megtárgyalását.

Vas Zoltán helytelenítette a flagelláns ízű, a bűnöket magunkra vevő „utolsó csatlós" kifejezés használatát. Ezt esetleg Horthyról lehet elmondani. A magyar nép mindig németellenes volt. Ez nem változhatott át Hitler melletti barátsággá. Volt magyar ellenállás, de ezt sokan csupán a Partizán Szövetség tagságával azonosítják. A katonák ellenállására már a Szovjetunió területén is volt példa. Az ő munkája pl. Voronyezs után kezdődött. Kérték Stomm tábornokot, hogy forduljon Hitler ellen. Kapott is tőle egy Hitler-ellenes nyilatkozatot.

Szólt arról is, hogy miért nem alakult meg a magyar légió. A szovjetek azt kívánták, hogy a katonák ne csak Hitler, de Horthy ellen is forduljanak. A tisztek és honvédek azonban csak az előbbire hajlottak. A tisztek angolbarátok voltak, s osztályérdekeiket követték. Többek között ezért nem jött létre a magyar alakulat.

Vas Zoltán részt vett a hadifoglyok kiválasztásában is. Százával, ezrével jelentkeztek az emberek, de meg kellett elégedniük kétszázzal.

Miklós Béláék után 20 000 fő ment át a Vörös Hadsereghez, de ezekből sem alakult légió, vagy mint akkor nevezték, Kossuth hadtest. Végezetül hangoztatta, hogy e kérdésben is csak a tiszta igazságot szabad megírni.

Gáspár János a 120 tisztből, 5500 honvédből szervezett temesvári hadosztályról beszélt. Az alakulat tagjai a hadifogságban önkéntesen antifasiszta harcra jelentkeztek. Ezután szabad honvédek lettek. Ismertette a szervezés körülményeit, felolvasta szovjet politikai tisztjük nyilatkozatát, idézett a hadosztály újságából. Később helyreállító munkára vették őket igénybe. A Szovjetunióból hazatérve helyzetüket nem értették meg, antifasiszta voltukat nem ismerték, s máig sem ismerik el.

Neruzsil István az Andrássy-laktanyai, kistarcsai és sátoraljaújhelyi fogolyélményeiről beszélt. A valóság művészi ábrázolása sajnos gyakran torzítva történik. Példaként „A szarvassá vált fiú" c. filmet említi. Gyorsítani kell a kutatást, s annak eredményeit mielőbb gyümölcsöztetni kell az oktatásban. Erre néhány javaslatot is tett. A múlt feltárása nem lehet az úttörő gyerekek feladata. Végezetül azt hangoztatta, hogy legyünk büszkék a fasizmus elleni küzdelmünkre.

Vándor László vitába szállt Gazsi József azon állításával, mely szerint a francia ellenállás témáját már kielégítően felkutattuk. Példaként a „Bevándorolt munkások szervezetét" (MOI) említette. A közép- és dél-franciaországi eseményeket is fel kell tárni.

Orfanidesz Lukács emlékeiről beszélt. A Volhov vezette „Halál a fasizmusra" nevű csehszlovák partizánbrigádban harcolt. A hazafiság és nemzetköziség nálunk szerves egységben jelentkezett. A Rákosi-időben börtönben volt. A Fő utcában Stomm Marcellel került egy cellába. Stommtól hallotta: elfogadta volna a légió vezetését, ha a megbízatását a szövetséges hatalmaktól együttesen kapta volna meg. A felszólaló hangoztatta, hogy a partizánok nevében ő is elítéli az „utolsó csatlós" kifejezés használatát.

Kerényi Dezső, a Nógrádi csoport tagja, részletesen beszélt egységükről. 16 hősi halottjuk volt. Méltatta Nógrádi Sándor érdemeit. A körzetükben levő községekben önvédelmi csoportok alakultak. Vidoszapusztán egy 400 fős ellátó alakulatot bomlasztottak fel. Utalt a történeti kutatás fontosságára, mivel a partizánok jól forgatták ugyan a fegyvert, de nem tudják élményeiket leírni.

A konferenciáról *Vass Henrik*, a Történelmi Társulat elnökhelyettese adott összefoglaló értékelést. Válaszolt a felmerült kérdésekre is. A konferencián 15 előadás és 9 felszólalás hangzott el. Ha a fő referátumokat sokszorosították volna, úgy több idő maradt volna a vitára. A KP Külföldi Bizottsága a második világháború alatt ténylegesen működött. E kérdésről még viták folynak, amit nem e tanácskozáson kell eldönteni.

A konferencia jellemző vonása a komplexitás volt. A kutatók és közvetítők együtt vettek részt a munkában. A tudomány eredményei ma sajnos csak 5—8 év elteltével jutnak el az oktatásba, közben azonban új eredmények is születnek. Vas elvtárs több javaslatot tett, hogyen is lehetne lerövidíteni ezt az időt. A megoldást a szóbeli közlésen alapuló gyors tájékoztatásban látja. Irodalom van elég, az ellenállást a történettudomány már eléggé jól feldolgozta.

A konferencia a hazai és nemzetközi, a budapesti és vidéki eseményeket is komplex módon vizsgálta. Így mód nyílt az összehasonlításra: a témát korábban ennyire még soha nem tárták fel. A konferenciára a történeti realista látásmód volt a jellemző. De ehhez nemcsak a haladó dolgok tartoznak. Bebizonyosodott, hogy az ellenállás nálunk jelentősebb volt, mint ahogy azt eddig véltük. Jelentősége nem is anyira katonai, mint inkább erkölcsi szempontból volt. Minden adalék becses számunkra. Az ellenállásnak sok formája, számos jelensége volt és a legkülönbözőbb skálán mutatkozott. Ezek feltárása erkölcsi és politikai kötelességünk, ez a nemzeti önismeret és önértékelés szempontjából is fontos. Óvott a túlzásoktól, melyek károkat okozhatnak. A tényeket kell nézni. Ezek szerint viszont a felkelés elmaradt, hadsereg nem csatlakozott az ellenálláshoz, a vezetés támogatta Németországot. A hadsereg sem kaphat felmentést történelmi felelőssége alól, de meg kell becsülni minden előremutató jelenséget.

Szólt a vitában felmerülő „utolsó csatlós" megállapításról. E kérdés attól függ, honnan nézzük. Horthy valóban utolsó csatlós volt. Az új hadsereg későn szerveződött, harcban nem vett részt. Felszabadulásunkért keveset tudtunk volna tenni. Vass Henrik beszélt a feladatokról is: az ellenállásról szintézist, népszerű összefoglalót kell készíteni. Fel kell tárni a nemzetközi összefüggéseket, az ismeretlen területeket, jelenségeket, az ellenállás különböző formáit. Széles skálán kell dolgozni, feltárva, becsben tartva minden adalékot. Az összefoglalóban többször szó esett a helytörténeti kutatás fontosságáról is.

Uszta Gyula altábornagy rekesztette be a tanácskozást. Szerinte a konferencia hasznos volt, mindenkinek sokat adott; kívánatos lenne a folytatás is, írók, művészek bevonásával. A párt és az állam támogatja az itt kifejtett törekvéseket. Beszélt a nevelés terén a jövőben adódó feladatokról. Szükség lenne egy összefoglaló munka elkészítésére is. Az ellenállást a tankönyvekben reálisan kell ábrázolni. Azt az eszmét kell átadni gyermekeinknek, mely egykor az ellenállókat is lelkesítette.

Gazsi József

BIBLIOGRÁFIA

AZ 1976. ÉVI MAGYARORSZÁGON MEGJELENT HADTÖRTÉNELMI IRODALOM BIBLIOGRÁFIÁJA

II. RÉSZ

Magyarország hadtörténelme 1711—1848

Csonkaréti Károly: Laczkovics János huszárkapitány. (1754—1795.) — Határőr, 1976. 20. sz. 12. p.

Csonkaréti Károly: Laczkovics (János) kapitány. — Lobogó, 1976. 25. sz. 27. p.

Csonkaréti Károly: Az önálló magyar haderőért. (Az 1790. évi országgyűlés.) — Határőr, 1976. 23. sz. 10. p.

Csonkaréti Károly: A Simonyi József huszárezredes elleni ítélet. — HK, 1976. 4. sz. 706—709. p.

Cs[onkaréti Károly]: Simonyi óbester végítélete. — Határőr, 1976. 7. sz. 13. p.

Diószegi István: A Napóleon-irodalom magyarországi hullámverése. — Magyar Nemzet, 1976. 91. sz. 7. p.

Keresztury Dezső: Napóleon mint „Felszabadító" — magyar szemmel. — Helikon, 1976. 2—3. sz. 219—225. p.

Az 1848—1849. évi szabadságharc

Alabin, (Petr Vladimirovics): „Magyar háború"-ja. [Ruszkie v Vengrii. 1. Vengerszkaja vojna 1849. Részletek. Közread. bev. és ford.] Gerencsér Zsigmond. — Valóság, 1976. 6. sz. 81—93. p.

Bellai Sándor: A magyar szabadságharc honvéd tüzérségének megszületéséről. — ÉT, 1976. 41. sz. 1922., 1958. p.

Bőhm Jakab: A magyarországi főhadparancsnokság 1848 tavaszán. — HK, 1976. 2. sz. 241—287. p.

Fábiáné Kiss Erzsébet: A magyar egészségügyi szakigazgatás szervezete és problémái 1848—1849-ben. (Az önálló magyar katonai egészségügyi igazgatóság.) — Sz, 1976. 2. sz. 294—326. p.

Fehér Pál, E.: Az aradi tizenhárom. — Népszabadság, 1976. 236. sz. 4. p.

Föltámadott a tenger... Az 1848—49-i magyar forradalom és szabadságharc irodalmából. (Vál., szerk., jegyz. Lukácsy Sándor.) Bp. Kozmosz, 1976. 501 p.

[Gál Zoltán]: Az a nap. [1849. ápr. 6. az isaszegi csata.] — Lobogó, 1976. 39. sz. 16—17. p.

„Haynau, nagyságos úr". (Rapcsányi László dokumentumműsora.) — Szabolcs-Szatmári Szemle, 1976. 1. sz. 99—103. p.

Hidvégi Lajos: Kossuth Lajos és Cegléd. — Honismeret, 1976. 1. sz. 34—37. p.

Kálnoki Kis Tamás: Berde Mózes kormánybiztos 1849-ben. — Levéltári Szemle, 1976. 1. sz. 105—120. p.

Katona Tamás: Világostól Aradig. 1—3. r. — Magyar Nemzet, 1976. 236—238. sz. 5. p.

Kovács Endre: Szabadságharcunk és a francia közvélemény. Bp. Akad. K. 1976. 331 p.
Bibliogr. 307—310 p.

Kovássy Zoltán: Arcképek a szabadságharcból. — Lobogó, 1976. 11. sz. 16—17. p.

Kovássy Zoltán: Dunántúli népfelkelők. (1849.) — Lobogó, 1976. 24. sz. 8. p.

Kovássy Zoltán: A kápolnai csatatéren. — Lobogó, 1976. 10. sz. 16—17. p.

Kovássy Zoltán: Kmety György iratai. — Lobogó, 1976. 16. sz. 16—17. p.

Kovássy Zoltán: Lenkey tábornok. — Lobogó, 1976. 40. sz. 22. p.

Kovássy Zoltán: Melyik csatában vettek részt a franciák a magyar szabadságért? — Lobogó, 1976. 36. sz. 32. p.

Kovássy Zoltán: ‚A mi és a ti szabadságotokért". [Lengyelek a magyar szabadságharcban.] — Lobogó, 1976. 46. sz. 24. p.

Kovássy Zoltán: A respublica hirdetője. (Táncsics Mihály.) — Lobogó, 1976. 35. sz. 27. p.

Kovássy Zoltán: A szabolcsi szabadcsapat. — Lobogó, 1976. 43. sz. 21. p.

Kovássy Zoltán: A zsibói nagy mezőn történt. (1849). — Lobogó, 1976. 30. sz. 16—17. p.

Lázár Vilmos: Egy emlékirat lapjaiból. (Összeáll. Kőrösi József. Bev. Vitányi Iván. Bp.) Kossuth K. 1976. 284 p. Bibliogr. 279—284. p.

Márkus István: Forradalom és szabadságharc 1848—1849. (3. kiad.) Bp. Móra K. 1976. 159 p., 2 t.
(Képes történelem.)

Mezősy László: „Ezernyolcszáznegyvennyolcadiki levelek". (Sajtó alá rend., előszó és jegyz. Szőcs Sebestyén. Szerk. Berza László.) Bp. Fővárosi Szabó Ervin Kvtár. Soksz. 1976. 76 p. 12 t.

Molnár Ferenc, A.: Egy magyar szabadsághős, Rényi Ferenc legendája az angol, finn, ír és a lengyel irodalomban. — Filozófiai Közlemények, 1975. 2. sz. 198—214. p.

Nemeskürty István: Egy forradalmi hadsereg hajszálgyökerei. — Élet és Irodalom, 1976. 3. sz. 3. p.

Nemeskürty István: Egy honvédtiszt az Akadémián. (Mészáros Lázár.) — Magyar Hírlap, 1976. 305. sz. 14. p.

Pásztor Emil: Görgey és Klapka 1891. évi levele Kazinczy Lajosról. — Borsodi Szemle, 1976. 4. sz. 70—76. p.

Pásztor Emil: Kazinczy Lajos az utókor emlékezetében. (A tizennegyedik aradi vértanú tábornokról készülő nagyobb munka egyik fejezete.) — Hevesi Szemle, 1976. 1. sz. 40—42., 2. sz. 44—48. p.

Pásztor Emil: Kossuth Lajos a nép között. (A népfölkelés toborzása 1848 őszén.) — Borsodi Szemle, 1976. 1. sz. 55—66. p.

Pásztor Emil: A tizennegyedik aradi vértanú tábornok haditörvényszéki pere és kivégzése. — Hevesi Szemle, 1976. 4. sz. 21—30. p.

Pásztor Imre: Kossuth Bulgáriában. Leszámolás az illúziókkal. „Aki ver és aki veretik". — Mo, 1976. 3. sz. 20. p.

Regős László: Honvédlevelek 1849-ből. — Határőr, 1976. 10. sz. 12. p.

Révai József: A 48-as legenda. (Közli: Lackó Miklós.) — TSz, 1976. 3. sz. 458—467. p.

Takács Tibor: Ágyúzó idők. Pákozdi naplórészletek irodalmi feldolgozásban. — N, 1976. 39. sz. 12. p.

Urbán Aladár: Az 1848-as magyar hadügyminisztérium megszervezése. (1848. április—december.) — HK, 1976. 1. sz. 42—71. p.

Várady Géza: Ezernyolcszáznegyvennyolc, te csillag. (Bp.) Gondolat, 1976. 278 p.
(Magyar história. 5.)
Bibliogr. 267. p.

Vértessy György: Történelmi barangolás Fehéregyháza körül. — Valóság, 1976. 6. sz. 67—80. p.

Magyarország hadtörténelme 1850—1918

Hegedűs Sándor: Egy politikai per [Tisza István-per] kulisszatitkai. (Bp.) Kossuth K. 1976. 218 p. 8 t.
(Népszerű történelem.)

Iszlamov, Tofik: Politikai küzdelmek Magyarországon az első világháború előtt. 1906—1914. (Oroszból ford. P. Mayer Mária.) Bp. Akad. K. 1976. 121 p.
(Értekezések a történeti tudományok köréből. U. S. 81.)

Sarlós Béla: Közigazgatás és hatalompolitika a dualizmus rendszerében. Bp. Akad. K. 1976. 277 p.
Bibliogr. 257—277. p.

Szabó Dániel: A magyar álláspontok helye a Szerbiával szembeni hadicélok rendszerében. (1915—1918.) Bp. Akad. K. 1976. 181 p.
(Értekezések a történeti tudományok köréből. U. S. 79.)

Tanúságtevők. Visszaemlékezések a magyarországi munkásmozgalom történetéből. 1905—1918 október. (Szerk. biz. Bakó Ágnes, Erényi Tibor, Kende János, Vál., szerk. Petrák Katalin. Életrajz, jegyz. Ács Irén, Nagy Eta stb. Bp.) Kossuth K. 1976. 431 p. 8 t.

Az 1918—1919. évi forradalmi események és a Magyar Tanácsköztársaság hadtörténelme

Cservenyák László: Nyíregyháza 1918—1919-ben. (Nyíregyháza, 1918—1951. Tanulmányok. Szerk. Ördögh János. Nyíregyháza, Szabolcs m. Lapkiadó, 1975.)

Dokumentumok az 1918—1919-es forradalmak Duna-Tisza közi történetéhez. (Szerk., bev., jegyz. és gyűjt. Romsics Ignác.) [Közrem.] (Szabó Csaba.) Kecskemét, 1976. 74 p., 20 t.
(A Bács-Kiskun Megyei Levéltár kiadványai 3.)

Hetés Tibor: A munkásság osztályöntudatra ébredése. Harc a Tanácsköztársaság védelméért. — Népszabadság, 1976. 69. sz. 5. p.

Hunyadi Károly: A vörös dandárparancsnok. (Zay Dezső.) — N, 1976. 14. sz. 11. p.

Jász Dezső: Első kézből. Bp. Magvető, 1976. 116 p.

Kanyar József: A Tanácsköztársaság Somogyban. (Történelem és honismereti szakköri forgatókönyv.) Kaposvár, 1976. 23 p.

Korvin Ottó: „... a Gondolat él..." (Vál. szerk. Simor András. Jegyz. Márton János.) Bp. Magvető, (1976.) 275 p. 28 t.

Lévai Edit: Katonaforradalmárok — hadvezérek. 1919 százharminchárom napja. — Lobogó, 1976. 12. sz. 12—13. p.

Varga Jenő: A proletárdiktatúra gazdaságpolitikája. Válogatott írások 1912—1922. (Összeáll., szerk. Böröczfy Ferenc, Bev. Gönczöl György. Ford. Gáti Tibor, Kepecs Ferenc. Bp.) Kossuth K. 1976. 371 p.

Litván György: Dokumentumok az 1917—1919 évek magyar—francia kapcsolatairól. Közli és bev. — —. — AH, 1975. 1—2. sz. 183—207. p.

Varga József: Egy diktatúra tanulságai. Magyar Tanácsköztársaság — 1919. — Magyar Hírlap, 1976. márc. 21. 9. p.

Magyar internacionalisták a Szovjetunióban

G[ulay] I[stván]: Újság a kabátbélésben. „Igaz Szó. A magyar hadifoglyok lapja a Szovjetunióban". — ISz, 1976. 9. sz. 8—10. p.

Györkei Jenő: Garasin Rudolf élete. Bp. Zrínyi K. 1976. 55 p. 4 t. Internacionalisták. A bányász generális: Gavró Lajos. — A vörös pilóta: Fehérvári Miklós Bertalan. — ISz, 1976. 21. sz. 18—20. p.

Kacsó Lajos: A magyar internacionalisták krónikása. [Györkei Jenő.] — N, 1976. 29. sz. 6. p.

Kacsó Lajos: A rendíthetetlen százezer nyomában. — N, 1976. 8. sz. 13. p.

Pacsay Vilmos: A legendás lovasok. Moszkvai beszélgetés Hlebnyikov vezérezredessel, Csapajev egykori helyettesével. — Lobogó, 1976. 8. sz. 14—15. p.

Rottler Ferenc: A Vörös magyarok utcája Irkutszkban. — Lobogó, 1976. 49. sz. 3. p.

Tihanyi János: Partizánvasút a tajgában. [Márki Gábor internacionalista visszaemlékezése.] — Lobogó, 1976. 51. sz. 14. p.

Tímár Ede: Igaz eszmék erejével... A magyar kommunista sajtó a Szovjetunióban 1917—1945. [Kiad. a] Magyar Újságírók Országos Szövetsége. (Bp.) 1976. 288 p.
(A magyar sajtó kiskönyvtára.)
Bibliogr. 285—288. p. Folyóiratok jegyzéke 242—247. p.

Magyarország hadtörténelme 1919—1939

Dombrády Lóránd: A Horthy-hadsereg szárazföldi erőinek gépesítése a győri program időszakában (1938—1940.). Kandidátusi értekezés. [Kézirat.] Bp. Soksz. 1974. 433 lev.
Bibliogr. 427—432. lev.

Dombrády Lóránd: A Horthy-hadsereg szárazföldi erőinek gépesítése a győri program időszakában (1938—1940.) c. kandidátusi értekezésének szerzői ismertetése. [Bp.] (Tudományos Minősítő Bizottság, Hadtudományi Szakbizottsága, 1975.) 12 p.

Gergely Ferenc: Ércliliom. (A magyar cserkészmozgalom történetének vázlata.) — Új Forrás, 1976. 2. sz. 57—66. p.

Gergely Ferenc — *Kiss* György: Horthy leventéi. A leventeintézmény története. (Bp.) Kossuth K. 1976. 280 p.

Hunyadi Károly: Beszámoló Dombrády Lóránd „A Horthy-hadsereg szárazföldi erőinek gépesítése a győri program időszakában" (1938—1940.) c. kandidátusi disszertáció védéséről. — Ho, 1976. 4. sz. 99—102. p.

Hunyadi Károly: A szovjet kormány harca az 1921. évi rigai szovjet—magyar hadifogoly-egyezmény végrehajtásáért. — HK, 1976. 2. sz. 290—307. p.

Kállai Gyula: A múltról a jelennek. Bp. Kossuth K. 1976. 290 p.

Kerekes Lajos: A Habsburg-restaurációs kísérletek és az osztrák—magyar viszony 1921-ben. — Sz, 1976. 1. sz. 3—49. p.

Lipták Dorottya: A Gömbös-kormány külpolitikájának egyes kérdései a magyar történeti irodalom tükrében. (Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae. Acta Historica. Tom. LVII. Szeged, JATE, 1976.) 61—70. p.

Nagy Zsuzsa, L.: Az Egyesült Államok és a Duna-medence 1919—1939. — Sz, 1970. 1. sz. 51—75. p.

Nemes Dezső: Az első világháború és az ellenforradalom gazdasági következményei. — PK, 1976. 2. sz. 3—53. p.

Pacsay Vilmos: A rigai vonat. 1920. december 28. [Hadifogolycsere.] — Lobogó, 1976. 45. sz. 12—13. p.

Pintér István: München és az első bécsi döntés hatása a Magyarországi Szociáldemokrata Párt politikájára. — TSz, 1976. 3. sz. 407—438. p.

Pölöskei Ferenc: Hatalmi viszonyok 1919 őszén Magyarországon. — Sz, 1976. 5. sz. 757—798. p.

Szabó Miklós: A „magyar girondistáktól" az ébredő magyarokig. Az 1919-es ellenforradalmi kurzus előtörténetéből. — Világosság, 1976. 3. sz. 151—160. p.

Szita László: Magyarországi „vendégmunkások" a hitleri Németországban az 1930-as években. — Baranyi Művelődés, 1976. 4. sz. 149—153. p.

Vargyai Gyula: A hadsereg karhatalmi alkalmazásának néhány kérdéséről a 30-as évek első felében. — TSz, 1976. 3. sz. 468—478. p.

Zilahy Lajos levélfogalmazványa Imrédy Bélához. (Ism. B. I.) — Kritika, 1976. 11. sz. 11. p.

Magyarország a második világháborúban

Antoniewicz, R. J.: Magyarország: lengyel futárközpont. — ÉT, 1976. 15. sz. 691—694. p.

Bajomi Lázár Endre: „Mint levél a vízharban". Francia hadifoglyok hazánkban [a második világháború alatt.] — Mo, 1976. 32. sz. 10—11. p.

Godó Ágnes: Magyar—lengyel kapcsolatok a második világháborúban. Bp. Zrínyi K. — Kossuth K. 1976. 447 p.

Kapronczay Károly: A lengyel menekültügy orvosi ellátása és szervezete Magyarországon a második világháború alatt, 1939—1945. — Orvostörténeti Közlemények, 1976. 1. sz. 27—41. p.

Lagzi István: Magyar segítség a lengyel menekülteknek 1939 őszén, a visszaemlékezések tükrében. — Tiszatáj, 1976. 12. sz. 73—82. p.

Lagzi István: A magyarországi lengyel menekültek politikai tevékenységének néhány kérdése 1939—1944 között. (Acta Universitatis Debreceniensis de Ludovico Kossuth nominatae. Series historica XXII. Magyar történeti tanulmányok IX. Debrecen, KLTE, 1976.) 103—127. p.

Molnár István: Lengyel—magyar kapcsolatok a második világháború alatt — a menekült írók műveinek tükrében. — Tiszatáj, 1976. 1. sz. 71—75. p.

Molnár István: Tadeusz Rózewicz magyar tézisei. — Tiszatáj, 1976. 12. sz. 73—86. p.

Németi Gábor: Lengyel menekültek a második világháború idején Hatvanban. (Az egri múzeum évkönyve. 13. Szerk. Bakó Ferenc. Bp. Franklin ny. 1975. 341 p.)

Pásztor Béla: Visszaút nem volt. (Visszaemlékezés.) — HK, 1976. 3. sz. 527—554. p.

Spáczay Hedvig: Adalékok a m. kir. Honvédelmi Minisztérium 1944—1945. évi szervezéséhez. — Levéltári Szemle, 1976. 2—3. sz. 85—108. p.

Varga F. János: Horthy levele az angol királyhoz 1945-ből. Közli: — —. — Kritika, 1976. 4. sz. 14—15. p.

Hazánk felszabadulása

Andriaszov, Mihail: A Pliev-gárdisták. (Iszsza Alekszandrovics hadseregtábornok visszaemlékezése a debreceni csatára.) Ford. Jagusztin László. — Alföld, 1976. 11. sz. 1—75. p.

Gerencsér Miklós: Táj, emlékekkel. Erre járt az I. Bolgár Hadsereg. [Hadműveletek Somogy megyében 1944—1945 telén.] — Népszabadság, 1976. 79. sz. 6. p.

Karsai Elek — *Tóth* Sándor: Új ország született. [Kiad. a] Magyar—Szovjet Baráti Társaság. (Bp. Szikra ny.) 1974. 149 p.

Koncz István: Fényképek Csebokszáriból. (A. A. Ivanov volt haditudósító levele endrődi ismerőseiről. Szedlák Zoltán és Márton Endre visszaemlékezése 1944 októberére.) — Népszabadság, 1977. 79. sz. 4—5. p.

Oszvobozsdenie Vengrii. [Dokumentumok Magyarország felszabadításáról.] (Szbornik dokumentov. 1944—1945.) Szoszt. i pojasznitel'nüj tekszt: Béla Esti. Pred. Djula Kállai [Gyula.] 2. izd. Bp. Corvina, 1976. 191 p. 16 t.

Szabadság és honvédelem. [Hazánk felszabadulásának 31. évfordulójára.] — Ho, 1976. 4. sz. 3—5. p.

Tóth Sándor: A 2. és 3. Ukrán Front budapesti hadművelete 1944. október 29. — 1945. február 13. c. kandidátusi értekezésének szerzői ismertetése. [Bp.] (Tudományos Minősítő Bizottság Hadtudományi Szakbizottsága, 1975.) 11 p.

Veress D. Csaba: A balatoni csata. Veszprém megye felszabadításának katonai története. (1944. december 1. — 1945. március 30.) [Kiad. a] (Veszprém megyei Tanács VB. Művelődésügyi Osztálya. [Veszprém,] 1976. 494 p. Bibliogr. 457—471. p.

Ellenállási mozgalom és partizánharcok

Berkes Péter: Cselekedni kellett. Hadmérnökök az ellenállási mozgalomban. — Lobogó, 1976. 35. sz. 16—17. p.

Derzsaljuk, N.: Adalékok a magyar partizánok kiképzéséhez nyújtott szovjet segítség történetéhez. — HK, 1976. 4. sz. 710—722. p.

Az égből hullt harcosok. [Fábry József partizáncsoportjának harcai.] [Írta] K. Gy. — Lobogó, 1976. 49. sz. 14. p.

Gál Zoltán: Ipolytarnócnál lépték át a határt. [Nógrádi Sándor partizáncsoportja.] — Lobogó, 1976. 39. sz. 18—19. p.

Gazsi József: Ejtőernyős partizántevékenység és elhárítás Magyarországon 1941-ben. — HK, 1976. 3. sz. 494—524. p.

Gazsi József: Fények a Börzsönyben. Egy antifasiszta [Görgey] zászlóalj története. Bp. Zrínyi K. — Kossuth K. 1976. 235 p. 9 t.

Kiss Sándor, M. — *Vitányi* Iván: „Érdemesek vagyunk életre, jövőre". (Egyetemisták az ellenállásban.) — Népszava, 1976. 81. sz. 8. p.

Lengyel Sándor: Az „Elfelejtett zászlóalj" krónikája. [Vitafórum Gazsi József: „Fények a Börzsönyben" c. könyvéről.] — N, 1976. 44. sz. 13. p.

Másfél óra történelem. Kapcsolat a Magyar Fronttal. Egy csendes őszi vasárnap. (1944. október 15.) — Mo, 1976. 6. sz. 20—21. p. Hozzászólás (Vörös János vezérkari főnök szerepével kapcsolatban.) 11. sz. 31. p.

Molnár István: A hősök köztünk élnek. [Uszta Gyula Rákóczi-egysége.] — MHSZ Élet, 1976. 1—8. sz. 25. p.

Pintér István: A KMP és a Márciusi Front. — PK, 1976. 4. sz. 3—43. p.

Vásárhelyi Miklós: A szellemi ellenállás kérdéséhez. — Literatúra, 1975. 3—4. sz. 67—83. p.

Magyarország és a magyar fegyveres erők története 1944—1976

Andó Ferenc: Új törvény a honvédelemről. — Magyar Jog, 1976. 6. sz. 474—481. p.

Bertalan István Béla: Szilárd hátország, harckész hadsereg. Kádár János látogatása néphadseregünknél. — Határőr, 1976. 40. sz. 8—9. p.

Bodnár Lajos: Demokratikus keretek között. A (honvédelmi) törvény előkészítés „forgatókönyve". — Magyar Hírlap, 1976. 69. sz. 4. p.

Borbándi János: A honvédelmi törvény jelentősége. — Magyar Hírlap, 1976. 69. sz. 5. p.

Bökény István: Szolgálati lakások kézikönyve. Bp. Zrínyi K. 1976. 270 p.

Czinege Lajos: A honvédelem az egész társadalom ügye. A honvédelmi miniszter expozéja az országgyűlés 1976. március 18-i ülésén a honvédelmi törvényről. — N, 1976. 13. sz. 3—5. p.

Czinege Lajos: Az új esztendő köszöntése a Honvédelmi Minisztériumban. — — beszéde. — N, 1976. 2. sz. 3. p.

Dingha László — Légrádi József — *Nagy* Andor: A parancsnoki büntető jogalkalmazás kézikönyve. Bp. Zrínyi K. 1976. 345 p.

Előképzés, oktatás, nevelés. Az iskola és a hadsereg. — Magyar Hírlap, 1976. 69. sz. 4—5. p.

Földi József: A kommunista katonai vezetőképzés a Zrínyi Miklós Katonai Akadémián. — Értesítő, 1976. 1. sz. 39—51. p.

Földi József: A kommunista katonai vezetőképzés a Zrínyi Miklós Katonai Akadémián. (Kandidátusi értekezés.) Bp. Zrínyi K. 1976. 198 p. Bibliogr. 187—195. p.

Gellért Tibor: Magyar vasútépítő katonák a fasizmus ellen. Bp. Zrínyi K. 1976. 90 p.

Halász János: A katonai hivatástudatra nevelés. (Kandidátusi értekezés.) Bp. Zrínyi K. 1976. 130 p. 4 t. Bibliogr. 123—130. p.

Hollós Ervin: Kik voltak, mit akartak? 3. jav. kiad. Bp. Kossuth K. 1976. 318 p. 4 t.

Honvédelmi törvényt alkotott az országgyűlés. — Népszabadság, 1976. 67. sz. 1—4. p.

Hunyadi Károly: Beszámoló Szabó Árpád: „A magyar honvéd forradalmi karhatalom története„ c. kandidátusi disszertáció védéséről. — Ho, 1976. 1. sz. 93—95. p.

Ikladi Lajosné: Magyarország diplomáciai elismertetése a II. világháború után és az 1947-es párizsi békeszerződés a magyar—szovjet kapcsolatok tükrében. — Budapesti Műszaki Egyetem Marxizmus—leninizmus Tanszék Közl. 1976. 2. sz. 161—173. p.

János György: A katonaorvosok szerepe a magyar orvostudomány fejlődésében a felszabadulás után. — Honvédorvos, 1976. 2. sz. 91—106. p.

János György: A katonaorvosok szerepe a magyar orvostudomány fejlődésében a felszabadulástól napjainkig. — Ho, 1976. 11. sz. 86—93. p.

Kiss György: Jegyzetek az első évekről 1944—1948. Bp. Gondolat, 1976. 480 p.

Klinkáné Csipő Rózsa: Környezetvédelem a Magyar Néphadseregben. — Ho, 1976. 5. sz. 90—94. p.

Komanovics József: A hazai németség helyzetére vonatkozó rendelkezések a második világháborút követő években. (1945—1950.) — Baranyai Művelődés, 1976. 1. sz. 127—133. p.

Kovács Jenő: A győzelmes hídcsata. 1—2. r. [Katonai alakulatok részvétele a Kossuth-híd felépítésében.] — Határőr, 1976. 2. sz. 16., 3. sz. 16. p.

Kovács Jenő: Kezdeti lépések az együttműködés útján. A határőrség történetéből. 1—3. r. — Határőr, 1976. 10—12. sz. 10—11. p.

Kovács Jenő: A toll fegyverével — a sajtó fegyverével. (A felszabadulás utáni magyar katonai hírlapirodalom.) 1—4. r. — Határőr, 1976. 18., 20., 22., 24. sz. 10—11. p.

Menyhárt László—*Sterl* István: A honvédelem új törvénye. Tájékoztató. Bp. MN Módsz. Közp. 1976. 21 p.

Mit tartalmaz az új honvédelmi törvény? — Népszabadság, 1976. 69. sz. 6. p.

Molnár Pál: Részletek a 11/I. honvéd tábori tüzérosztály naplójából. [Közli:] — —. — HK, 1976. 1. sz. 116—151. p.

Nagy Lajos: Néphadseregünk IV. Országos Újítói, Feltalálói Konferenciája és Kiállítása. — Haditechnikai Szemle, 1976. 4. sz. 140—144. p.

Németh Géza: A tanácsok a honvédelmi igazgatásban. — Magyar Hírlap, 1976. 69. sz. 4. p.

Oláh István: Új honvédelmi törvényünkről. — Ho, 1976. 7. sz. 3—11. p.

Palkó Sándor: Mától katonatisztek. [Beszélgetés a Kossuth Lajos Katonai Főiskola végzős hallgatóival.] — Népszabadság, 1976. 197. sz. 11. p.

A pártirányítás és a honvédelmi politika néhány kérdése. — HSz, 1976. 1. sz. 1—9. p.

Patai Endre: Az új honvédelmi törvényről és a tanácsok ezzel összefüggő feladatairól. — Állam és Igazgatás, 1976. 6. sz. 503—513. p.

S[árhidai Gy[ula]: Aknamentesítés 1945-ben. [A Duna magyar szakaszának mentesítése.] — Haditechnikai Szemle, 1976. 1. sz. 34. p.

Sárhidai Gyula: Légierőnk fejlődésének negyedszázada. 1—3. r. — Re, 1976. 7. sz. 12—13., 8. sz. 14—15., 9. sz. 15. p.

Somos József: Honvédelmi politika — honvédelmi jog — honvédelmi jogpolitika. — Ho, 1976. 4. sz. 6—15. p.

Somos József: Az új honvédelmi törvény. — HSz, 1976. 6. sz. 1—5. p.

Szabó Árpád: A magyar honvéd forradalmi karhatalom történetének néhány kérdése. (1956. november 4-től 1957. júniusig.) — Ho, 1976. 11. sz. 62—68. p.

Szabó László: A laktanya. Már nem rideg kaszárnya. — Népszabadság, 1976. 81. sz. 14. p.

Székely Sándor: A honvédelem irányítása az új honvédelmi törvény tükrében. — Ho, 1976. 8. sz. 3—13. p.

Szenes Iván: A kommunista párt újjászervezése Magyarországon. 1956—1957. Bp. Kossuth K. 1976. 251 p. 4 t.

A szocialista állam fegyveres erői és funkcióik. — HSz, 1976. 2. sz. 10—15. p.

Szólik János: Technika és határőrizet. — Határőr, 1976. 36. sz. 14. p.

Szőcs Ferenc: A határőrség átszervezése. (1946.) 1—3. r. — Határőr, 1976. 48—50. sz. 14. p.

Timár Máté: Építőkatonák. — Lobogó, 1976. 53. sz. 16—17. p.

Törvény a honvédelemről. Czinege Lajos és Pullai Árpád országgyűlési felszólalásával. Bp. Zrínyi K. 1976. 108 p.

Vida István: A Független Kisgazdapárt politikája 1944—1947. Bp. Akad. K. 1976. 367 p.

Wesselényi Miklós: A párizsi konferencia. — Mo, 1976. 30. sz. 10. p.

Zágoni Ernő: Hadsereg és társadalom. A Magyar Néphadsereg előtt álló feladatok az ötödik ötéves terv során. — Hadtudományi Füzetek, 1976. 2. sz. 5—44. p.

Zentai Artúr: A hadsereg és ifjúságunk. — Tisztképzés, 1975. 1. sz. 94—125. p.

A Magyar Néphadsereg és a fegyveres testületek évfordulói

Fegyveres erőink. — Népszabadság, 1976. 230. sz. 1. p.

A hadtudomány szolgálatában. 25 éves a Zrínyi Katonai Kiadó. — Ho, 1976. 5. sz. 110—112. p.

Húsz éve őrségen. [Antológia.] (Szerk. Vadász Ferenc.) [Közread. a] Munkásőrség Országos Parancsnokság. Bp. Zrínyi ny. [1976.] 91 p., 8 t.

Kacsó Lajos: Szigetvár viadalától a csodafegyverekig. [25 éves a Zrínyi Katonai Kiadó.] — Határőr, 1976. 10. sz. 12. p.

K[acsó L[ajos]: A szó fegyverével. 25. éves a Zrínyi Katonai Kiadó. — N, 1976. 11. sz. 13. p.

A kard és toll jegyében. 25 éves a Zrínyi Katonai Kiadó. — HSz, 1976. 3. sz. 6—7. p.

Nárai István: A szocialista honvédelem szolgálatában. (30 éves a Honvédségi Szemle.) — HSz, 1976. 12. sz. 3—8. p

Papp Árpád: A munkásőrség két évtizede. — Népszava, 1977. 30. sz. 3. p.

Szeptember 29. — Fegyveres Erőink Napja. — Ho, 1976. 10. sz. 3—6. p.

Szeptember 29. A Fegyveres Erők Napja. Ünnepi beszédvázlat. Bp. MN Módsz. Közp. 1976. 13 p.

Tóth Sándor: Negyedszázad a katonai könyvkiadás szolgálatában. 25 éves a Zrínyi Katonai Kiadó. — HK, 1976. 1. sz. 112—115. p.

Ünnepség a 30. évfordulón. [1946. május 1-én jelent meg először a Határőr.] — Határőr, 1976. 19. sz. 2—3. p.

A Zrínyi Katonai Kiadó jubileuma. Hadtudomány, szakirodalom, szépirodalom. — Népszabadság, 1976. 61. sz. 7. p.

IV. EGYETEMES HADTÖRTÉNELEM

A legrégibb időktől 1918-ig

Bakcsi György: Forradalmak, háborúk, irodalom. Orosz és szovjet irodalom 1890-től napjainkig. Bp. Gondolat, 1976. 578 p.

Bolivar, Simon írásai. (Escritos selectos. Manuel Pérez Vila: Simon Bolivar el libertador. (Sintesis biografica). Ford. Benyhe János.) Bp. Európa, 1976. 312 p

Darakesieva, F.: A kliszurai csata. (1876.) — Lobogó, 1976. 31. sz. 21. p.

Feleki László: Napóleon „a csodálatos kaland". 1—3. köt. Bp. Magvető, 1976. 3 db.

Györffy Lajos: Kováts Mihály ezredes. (Múzeumi levelek. 27. Szerk. Szabó László, Zádor Béla.) [Kiad. a] Damjanich János Múzeum. Szolnok, Házi soksz. 1975.)

Jeszenszky Géza: Amerika magyar öröksége. [Az amerikai magyarokról.] 1—2. r. — Magyar Nemzet, 1976. 159. sz. 5., 161. sz. 7. p.

Kovács Sándor: A világ első légitámadása. (Velence, 1849.) — PV, 1976. 5. sz. 30—31. p.

Livius, Titus: A római nép története a város alapításától. (7. köt. Ab urbe condita libri. Ford. jegyz. Muraközy Gyula. Bp. Európa K. 1976.) 432 p.

Lőrincz Barnabás: A brigetio-i légiós tábor felépítése. — Acta Archaeologica, 1975. 3—4. sz. 343—352. p.

Mócsy András: A határtartományok szerepe a Római Birodalomban. — MTA Filozófiai és Történettudományi Oszt. Közl. 1976. 2—3. sz. 175—182. p.

Niederhauser, Emil: Nemzetek születése Kelet-Európában. Bp. Kossuth K. 1976. 244 p.
Bibliogr. 243—244. p.

Radev, Sztojan: az 1876-os bolgár áprilisi felkelés magyarországi visszhangjáról. — HK, 1976. 2. sz. 311—336. p.

Rázsó Gyula: Az 1529-es török hadjárat stratégiai problémái. — HK, 1976. 1. sz. 3—38. p.

Merényi László: 1916: Adler merénylete Stürgkh ellen. — ÉT, 1976. 42. sz. 1981—1984. p.

Surányi Róbert: Az angol munkásmozgalom küzdelme az antant oroszországi intervenciója ellen. — Politikai Főiskola Közleményei, 1976. 3. sz. 3—46. p.

„Szabadság, vagy halál". Az 1876-os bulgáriai Áprilisi Felkelés 100. évfordulójára. Ford. Lengyel Károly, Rákosi Gábor. Bp. Bolgár Kulturális Közp. — TIT Tört. Választmány, 1976. 48 p. 2 t.

Szabó Jenő: Polgárháború Észak-Amerikában. 1861—1865. Bp. Móra K. 1976. 159 p. 4 t. 1 mell.
(Képes történelem.)

Szabó László: Harckocsiáttörés az első világháborúban. Cambrai, 1917. (Az Élet és Tudomány kalendáriuma. 1977. Bp. Hírlapk. Váll. 1976.) 322—328. p.

Szabó László: Olaszország 1915. évi hadbalépésének előzményei. — HK, 1976. 4. sz. 653—676. p.

Szabó László: Verdun. Élet és Tudomány kalendáriuma 1976. Bp. Hírlapk. Váll. 1976.) 54—57. p.

Szabó Miklós: A kelták nyomában Magyarországon. (2. jav. kiad.) Bp. Corvina, 1976. 86 p. 24 t.

Szilágyi Lajos: Gáztámadás a Monte San Michelen. — ÉT, 1976. 26. sz. 1216—1220. p.

Szuhay-Havas Ervin: Tizenhárom csillag. Az amerikai forradalom története. (Bp.) Kossuth K. 1976. 265 p. 8 t.
(Népszerű történelem.)

Urbán Aladár: Az amerikai Függetlenségi Nyilatkozat. — ÉT, 1976. 27. sz. 1256—1261. p.

A két világháború közötti időszak hadtörténelme

Deák, Ladislav: Csehszlovákia és a kollektív biztonság a harmincas évek közepén. — TSz, 1976. 3. sz. 385—406. p.

Éjjel Mandzsuriában. A japán betörés 1931. szeptember 18. — Mo, 1976. 37. sz. 13. p.

Felkai Dénes: Spanyolországban. Visszaemlékezés. — HK, 1976. 3. sz. 554—570. p.

Gömöri Endre: Hispánia, Hispánia. 1—10. r. — Lobogó, 1976. 19—28. sz. 8—9. p.

Györkei Jenő: Spanyol múlt, spanyol jelen. 1—5. r. — Lobogó, 1976. 23—27. sz.

Györkei Jenő: A spanyol szabadságharc emlékére. — Társadalmi Szemle, 1976. 7. sz. 39—43. p.

Györkei Jenő: A spanyolországi nemzetközi brigádok megalakulásának 40. évfordulójára. — HK, 1976. 3. sz. 469—492. p.

Harsányi Iván: A spanyol népfront 1936. februári választási győzelmétől a júliusi lázadásig. — PK, 1976. 2. sz. 85—118. p.

Ibarruri, Dolores: Az egyetlen út. (El unico camino. Ford. Fazekas Erzsébet. 2. kiad.) Bp. Kossuth K. — Magvető, (1976.) 441 p.
(Tények és tanúk.)

Jász Dezső: Átcsoportosítás. — Mőr, 1976. 3. sz. 21. p.

Jász Dezső: Madrid határán... — Népszabadság, 1976. 233. sz. 6. p.

Jemnitz János: Spanyolország fölött felhőtlen az ég? (1936. július 18.) — Népszabadság, 1976. 168. sz. 4—5. p.

Láng Imre: Az amerikai semlegességi politika, 1932—1939. (Annales Universitatis Scientiarum Budapestinensis de Rolando Eötvös nominatae. Sectio historica. Tom. 16. Bp. Áll. ny. 1975. 325 p.)

Madrid határán... (Versek, tanulmányok. Antológia.) Összeáll. Gyáros László. Gömöri Endre: „A spanyol nép nemzeti-forradalmi háborúja (1936—1939.) és a mai helyzet" c. tanulmánya. Bp. Kossuth K. 1976. 127 p. 12 t.

Mescserjakov, M. T.: Szolidaritási mozgalom a köztársasági Spanyolország védelmében (1936—1939). — Politikai Főiskola Közleményei, 1976. 1. sz. 136—156. p.

40 év küzdelem a spanyol fasizmus ellen. Bp. Hazafias Népfront, Magyar Partizán Szövetség, 1976. 14 p.

Plevza, Viliam: Napjaink történelme. Fejezetek a csehszlovákiai forradalmi mozgalom történetéből. (Historia nasich dni. Ford. Bártfalvi László, Cserépfalvy Eszter [stb.] Bp. — Bratislava, Kossuth K.) — Madách K. — Pravda, (1976.) 468 p.

Tankok ellen száz halálon át... Münnich Ferenc a spanyol polgárháborúban. (Gyűjt., szerk. Münnichné Berényi Etelka. Bev., szerk. Györkei Jenő. Bp.) Gondolat, 1976. 169 p. 10 t.

Tokody Gyula: A német militarizmus újjáélesztése 1918 őszén, 1919 elején. — HK, 1976. 4. sz. 679—703. p.

Tokody Gyula: A versailles-i szerződés közzététele és a német politikai közvélemény. (1919. május—június.) — PK, 1976. 2. sz. 119—143. p.

Tóth István: A Mackenzie—Papineau-zászlóalj. [Kanadai magyarok a spanyol nép szabadságharcában.] — Lobogó, 1976. 1. sz. 16—17. p.

Wesselényi Miklós: Esély a Rajnán. Negyven év távlata. Locarno szétzúzása. [A Rajna-vidék katonai megszállása 1936-ban.] — Mo, 1976. 10. sz. 13. p.

A második világháború

Bertalan István Béla: Így foglaltuk el a Reichstagot. Beszélgetés A. M. Satilov tábornokkal. — Népszabadság, 1976. 109. sz. 6. p.

[Bezümenszkij] Bezimenszkij, L. A.: Hitler halála. (Vüsztrel, ktorogo nebülo.) 3. kiad. Bp. Kossuth K. 1976. 109 p. 4 t. (Népszerű történelem.)

[Bezümenszkij] Bezimenszkij, L. A.: Martin Borman utolsó naplója. (Poszledni dnevnik Martina Bormana. Ford. Zalai Edvin.) Uzsgorod — Bp. Kárpáti K. — Gondolat, 1976. 331 p.

Bodrogi Sándor: Babij Jar. — Lobogó, 1976. 32. sz. 16—17. p.

Bodrogi Sándor: A rajovi hídnál történt. [Magyar egység hősi harca a cseh lakosság védelmében a háború utolsó napjaiban.] — Lobogó, 1976. 43. sz. 14—15. p.

Bogomolov, V.: Negyvennégy augusztusában. (V avguszte szorok csetvertogo...) Ford. Fazekas István. Bp. Európa K. 1976. 511 p.

Gál Zoltán: Azonossági száma: 8 353 145. [Hegedüs László a harmadik amerikai hadsereg 3. hadtestének nemzetközi századában harcoló magyar katona visszaemlékezése.] — Lobogó, 1976. 25. sz. 6. p.

Gergely Jenő: XII. Pius pápa háborús karácsonyai. — Világosság, 1976. 1. sz. 63—71. p.

Hajdú János: 1941. (június 22.) üzenete. — Népszabadság, 1976. 146. sz. 1. p.

Jakubovszkij, I[van] I[gnatevics]: Égő föld. (Zemlja v ogne. Ford. Sörös Lajos, Auer Kálmán. Bp.) Zrínyi K. — Kossuth K. 1976. 413 p. 24 t.

Korom Mihály: Az antifasiszta nagyhatalmak háborús célkitűzései és a fasisz-

ta koalícióból való kilépés lehetőségei 1944-ben. (Annales Universitatis Scientiarum Budapestinensis de Rolando Eötvös nominatae. Sectio historica. Tom. 16. Bp. Áll. ny. 1975. 325 p.)

Kuznecov, N. G.: Harci riadó a flottánál. (Na flotah boevaja trevoga. Ford. Auer Kálmán.) Bp. Zrínyi K. 1976. 321 p.

A második világháború története 1939—1945. 1. köt. A háború keletkezése. A haladó erők harca a béke fenntartásáért. (Isztorija vtoroj mirovoj vojnü 1939—1945. Tom 1. Szerk. biz. Bedő László, Ács Tibor, Kocsis Bernát. Ford. Nádor Tibor, Dalos György.) Bp. Zrínyi K. 1976. 520 p. 8 térk.

A második világháború története 1939—1945. 2. köt. A háború előestéje. (Isztorija vtoroj mirovoj vojnü 1939—1945. Tom 2. Szerk. biz. Bedő László, Ács Tibor, Kocsis Bernát. Ford. Horváth Zoltán, Sörös Lajos.) Bp. Zrínyi K. 1976. 600 p. 13 térk.

Memoárirodalom. [Visszaemlékezések a második világháborúra.] — Mo, 1976. 51—52. sz. 13. p.

A Nagy Honvédő Háború története. (Velikaja Otecsesztvennaja Vojna. Szerk. P. A. Zsilin, Ford. Horváth Zoltán, Nyirő József, Sörös Lajos.) Bp. — Uzsgorod, Kossuth K. — Kárpáti K. 1976. 539 p. 32 t.

Ölvedi Ignác: Gondolatok a német fasiszta csapatok felett aratott szovjet győzelemről. — HK, 1976. 1. sz. 76—94. p.

Ránki György: A második világháború története. (Időrendi táblát készítette Boros Zsuzsa.) 2. kiad. Bp. Gondolat, 1976. 648 p.
Bibliogr. 620—628. p.

Szilárd Leó levelei. [Közread.] Tímár László. Ford. Elek Judit. — Kritika, 1976. 7. sz. 5—8. p.

Sziopisz, Petrosz: A Görögország elleni második világháborús fasiszta olasz agresszió kudarca a magyar követségek és a Magyar Távirati Iroda egykorú jelentéseiben. — Politikai Főiskola Közleményei, 1976. 3. sz. 102—117. p.

Szirkov, D.—*Gornenszki,* N.: A Bolgár Munkáspárt politikai irányvonala a második világháború alatt. (1939. szeptember 1.—1944. szeptember 9.) — PK, 1976. 2. sz. 54—84. p.

Thürk, Harry: Pearl Harbor. (Ford. Imre Katalin.) Bp. Zrínyi K. 1976. 173 p.

Varsányi Ernő: Lángoló égbolt. [Légicsaták a második világháborúban.] 1—17. r. — Lobogó, 1976. 35—51. sz. 30—32. p.

Vásárhelyi Miklós: A hatalom mestersége. [Tanulmányok.] (2. kiad.) Bp. Magvető, 1976. 302 p.

Vásárhelyi Miklós: Közjáték Algírban 1942—1943. Bp. Magvető, 1976. 117 p. (Gyorsuló idő.)

Wesselényi Miklós: Barbarossa késik. 35 éve: nácik Belgrád ellen. Horthy, Teleki és a katonák. — Mo, 1976. 16. sz. 13. p.

Wesselényi Miklós: El Alamein grófja. Montgomery tábornok halála. Viták egy hadvezér körül. — Mo, 1976. 14. sz. 13. p.

Zsukov, G. K.: Emlékek, gondolatok. (Voszpominanija i razmüslenija.) 1—2. köt. (Ford. Galsai Pongrácné, Auer Kálmán stb.) 4. átd. kiad. Bp. Zrínyi K. 1976. 2 db.

Ellenállási mozgalom. Magyar antifasiszták az európai népek ellenállási mozgalmában

Bartalski, L. M.: A varsói felkelés 1944. (Powstanie Warszawskie. Jegyz. és [bev.] Szokolay Katalin. Ford. Pfeifer Dániel.) Bp. Kossuth K. 1976. 263 p. 8 t.

Bóc Imre: A legfélelmetesebb kockázat. Bp. Gondolat, 1976. 180 p.

Dunning, George: Egy angol a partizánok között. (Where bleed the many. Ford. Tándori Dezső. Bp.) Kossuth K. 1976. 249 p.

Együtt, egymásért. (Harcosok emlékei, hősök, hőstettek, történetek a Szlovák Nemzeti Felkelésről.) Összeáll. Balázs Béla. Bratislava — Bp. Madách K. — Kossuth K. 1974. 268 p.

Godó Ágnes: A forradalom útján. (Kilián György.) — ISz, 1976. 18. sz. 34—37. p.

Kende Béla: Megmozdult a brjanszki erdő. — N, 1976. 47. sz. 7. p.

Magyarok a maquis-ban. A Petőfi egység. [Írta]: K. Gy. — Lobogó, 1976. 11. sz. 14—15. p.

Pankovits József: A munkásosztály és az antifasiszta polgári erők együttműködése az olasz ellenállásban. — Politikai Főiskola Közleményei, 1976. 1. sz. 157—164. p.

Háborús bűnök

Barabás Tamás: A Menten-ügy. Háborús bűnösök. — Mo, 1976. 51. sz. 10. p.

Harmat Endre: Front-sztori. Háborús bűnösök. — Mo, 1976. 34. sz. 11. p.

Harmincegy év után. Háborús bűnösök. — Mo, 1976. 44. sz. 11. p.

Horváth J. Ferenc: Nürnbergi tanulságok. — Lobogó, 1976. 48. sz. 12—13. p.
Karsai Elek: Ítél a nép. 1—20. r. — Lobogó, 1976. 1—20. sz. 22—25. p.
Karsai Elek: A nürnbergi per. 1—10. r. — Ország Világ, 1976. 42—52. sz. 20—21. p.
Wesselényi Miklós: Ítélet Nürnbergben. — Mo, 1976. 39. sz. 12. p.

A második világháború utáni időszak hadtörténelme

Arismendi, R.: A forradalom és Latin-Amerika. (Válogatott írások és beszédek. Vál. és jegyz. Sütő Gábor. Ford. Németh Gyula, Szabó Gábor, Gulyás András.) Bp. Kossuth K. 1976. 454 p.
Balázs József: A nemzetközi enyhülés néhány ideológiai kérdése Helsinki után. — Külpolitika, 1976. 3. sz. 65—72. p.
A béke és a leszerelés problémái. (Vita.) — Béke és Szocializmus, 1976. 10. sz. 3—15. p.
Böcz Sándor: Az angolai nép győzelmes harca. — Társadalmi Szemle, 1976. 4. sz. 89—97. p.
Böcz Sándor: Szuez, 1956—1976. — Népszabadság, 1976. 176. sz. 6. p.
Debreceni István: Az USA délkelet-ázsiai külpolitikája (1945—1974). — Politikai Főiskola Közleményei, 1976. 1. sz. 108—135. p.
Giap, Vo Nguyen: A népi háborúról. (People's war against U. S. aero-naval war. Válogatott beszédek. [Angolból] ford. Imre Katalin.) [Bev.] Kende István. Bp. Zrínyi K. 1976. 191 p. 1 t.
Győri Sándor: Saigon, 1975. április 30. — magyar szemmel. [Tóth Géza ezredes és Nagy Gyula őrnagy visszaemlékezése a vietnami népi felszabadító hadsereg győzelmére.] — Népszabadság, 1976. 103. sz. 9. p.
Horváth Miklós: A nemzetközi enyhülés néhány kérdése. — Külpolitika, 1976. 2. sz. 17—27. p.
Jegyzőkönyv a Szovjet Szocialista Köztársaságok Szövetsége és az Amerikai Egyesült Államok között megkötött, a békés célú föld alatti nukleáris robbantásokról szóló szerződéshez. — Külpolitika, 1976. 3. sz. 112—123. p.
Kanyó András: Semlegesek fegyverben Bp. Zrínyi K. 1976. 139 p.
Kulcsár Péter: A helsinki záróokmány és a nemzetközi kapcsolatok normái. — Külpolitika, 1976. 1. sz. 1—12. p.
Hlada, José Padro: Castro táborában. (Részlet.) — Mőr, 1976. 1. sz. 20—21. p.
A nemzetközi enyhülés továbbfejlesztésére hívnak fel a Varsói Szerződés tagállamai. — A nemzetközi enyhülés új eredményeiért, az európai biztonság megszilárdításáért, az európai együttműködés fejlesztéséért. A Varsói Szerződés tagállamainak nyilatkozata. — Népszabadság, 1976. 281. sz. 1—3. p. [A nyilatkozatokat ld. uo. 1976. 282. sz. 3. p.]
Oeser, Ingo: Harcban a katonai enyhülés valódi eredményeiért. — Nemzetközi Szemle, 1976. 1. sz. 32—37. p.
Oltványi Ottó: Genftől New Yorkig. A környezeti hadviselés eltiltása. — Mo, 1976. 37. sz. 9. p.
Pataki István: az Európai politikai-katonai helyzet jellemzői és várható alakulása a helsinki értekezlet után. — Hadtudományi Füzetek, 1976. 1. sz. 5—40. p.
Fethő Tibor: Szögletes földgömb. Bp. Magvető K. 1976. 707 p.
Pintér István: A hidegháború kudarca. 1—14. r. — Lobogó, 1976. 40—53. sz. 27—28. p.
Pjadüsev, B. D.: Az Egyesült Államok katonai-ipari komplexuma. (Voennopromüslennüj kompleksz SzSA. Ford. Baranyi Ilona.) Bp. Zrínyi K. 1976. 264 p.
Rajcsányi Péter: A nemzetközi erőviszonyok értékelésének főbb elvi problémái. — Külpolitika, 1976. 1. sz. 56—66. p.
[SALT-dokumentum.] Ideiglenes megállapodás a hadászati támadófegyverek korlátozásáról. (1972. május 30.) — Külpolitika, 1976. 2. sz. 117—118. p.
A szovjet—amerikai SALT-szerződés (1972. május 28.) Dokumentum. — Külpolitika, 1976. 2. sz. 119—123. p.
Tavaszi győzelem. 1—2. r. (Van Tien Dung, a Vietnami Néphadsereg vezérkari főnöke a Ho Si Minh hadműveletről és az 1975. évi tavaszi általános offenzíváról. Összeáll. S. D.) — Nemzetközi Szemle, 1976. 7—8. sz. 114—122., 9. sz. 54—64. p.
Titkos dokumentumok a koreai háború előkészítéséről. — Határőr, 1976. 26. sz. 10. p.
Tolnay László: A SALT-tárgyalások eredményei és távlatai. — Külpolitika, 1976. 2. sz. 103—113. p.
Vajda Péter: A katonai enyhülésért. — Társadalmi Szemle, 1976. 5. sz. 81—88. p.
Vajda Péter: Veszélyes ellenség. (CIA) Bp. Zrínyi K. 1976. 267 p.
Valdés Vivo, Raul: Angola: A zsoldos mítosz vége. (Angola: Fin del mito de los mercenarios. Ford. Hargitai György. Bp.) Kossuth K. 1976. 133 p. 4 t.

Várnai Ferenc: A maoisták útja. (Bp.) Kossuth K. 1976. 314 p. (Nemzetközi zsebkönyvtár.)

Viktor, V.—*Sztolesnikov*, A.: A bécsi tárgyalások — két év múltán. — Nemzetközi Szemle, 1976. 7—8. sz. 96—104. p.

Wakebridge, Charles: Az egyiptomi katonai felső vezetés tevékenysége az 1973. évi arab—izraeli háború előkészítése során. — Ho, 1976. 3. sz. 11—17. p. (Röv. ford. a Military Review 1975. 3. sz.-ból.)

Wesselényi Miklós: A japán különbéke. — Mo, 1976. 35. sz. 10. p.

A szocialista államok fegyveres erői

Grecsko, A. A.: A szovjet állam fegyveres erői. (Vooruzsennüe szilü szovetszkogo goszudarsztva. Ford. Pirityi Sándor.) 2. bőv. kiad. Bp. Zrínyi K. 1976. 515 p. 1 t.

Húszéves a Német Nemzeti Néphadsereg. Bp. MN Módsz. Közp. 1976. 19. p. (Fegyverbarátaink.)

25 éves a bolgár polgári védelem. — PV, 1976. 7. sz. 4—5. p.

Mészáros Ferenc: Harcostársakat köszöntünk. Jugoszláv fegyverbarátaink ünnepe. — N, 1976. 51. sz. 5. p.

M[észáros] F[erenc]: Lokátorosok a sivatagban. Ötvenöt éves a Mongol Néphadsereg — N, 1976. 11. sz. 5. p.

Nguyen, Duy Sanh: A haza védelméért, a szocializmus építéséért. A Vietnami Néphadsereg születésnapja. — N, 1976. 51. sz. 4. p.

A pártpolitikai munka időszerű kérdései a Csehszlovák Néphadseregben. (Ford. Nádor Tibor, Lelkes György, Gregorovicz Anikó.) Bp. Zrínyi K. 1976. 217 p.

Peter, Erich: A szocializmus határainak biztonságos védelméért. [Az NDK határőrsége fennállásának 30. évfordulójára.] — Határőr, 1976. 49. sz. 16. p.

Rádfalvy T. János—*Tihanyi* János: Köszöntjük testvérszervezetünket, a lengyel ORMO-t születésének 30. évfordulóján. — Mőr, 1976. 4. sz. 18—21. p.

Serfőző László: Barátok, fegyvertársak. Bp. Zrínyi K. 1976. 158 p.

(*Serfőző* László—*Újvári* Imre László:) Hét ország Kiváló katonái. Bp. MN Módsz. Közp. 1976. 84 p.

A szovjet légierő hősi útján. Bp. MN Módsz. Közp. 1976. 17 p. (Fegyverbarátaink.)

A Varsói Szerződés szervezete 1955—1975. Dokumentumok. (Szerk. Marjai József, Bobvos György stb.) Bp. Kossuth K.—Zrínyi K. 1976. 244 p.

A Vörös Hadsereg „születési okleveléből". — Mőr, 1976. 2. sz. 4—5. p.

Verbickij, A.: A szocialista országok fegyveres erői és harci együttműködésük. — HSz, 1976. 2. sz. 69—79. p.

V. ÉLETRAJZOK, EMLÉKEZÉSEK

előszó és jegyz. Szőcs Sebestyén. Szerk. Győr-Sopron megye forradalmi harcosainak életrajzgyűjteménye. (Szerk. Kovács Győzőné.) Győr, MSZMP Győr-Sopron m. Biz., 1975. 259 p.

Kovács Endre: Történelmi arcképek. (Bp.) Gondolat, 1976. 62. p, 10 t. Bib-

Tetteikben tovább élnek. A forradalmi munkásmozgalom kiemelkedő, elhunyt Hajdú-Bihar megyei harcosainak életrajzkötete. (Szerk. Kiss István. Kiad. az MSZMP Hajdú-Bihar megyei Bizottsága.) 2. bőv., jav. kiad. Debrecen, 1976. 401 p.

Keményi Gyenes István: Kiegészítés egy életrajzhoz. *Asbóth* Oszkár szerepe a második világháborúban. — Ország Világ, 1976. 35. sz. 12—13. p.

Féja Géza: *Bajcsy-Zsilinszky* Endre. — Élet és Irodalom, 1976. 23. sz. 3. p.

Kovács Imre: *Bajcsy-Zsilinszky* Endre. — Magyar Hírlap, 1976. június 6. 4. p.

Tilkovszky Lóránt: Egy nagy életút. *Bajcsy-Zsilinszky* Endre születésének 90. évfordulóján. — Népszabadság, 1976. 133. sz. 8. p.

Vigh Károly: *Bajcsy-Zsilinszky* Endre és szövetségesei. — Magyar Nemzet, 1976. 133. sz. 7. p.

Tihanyi János: Ötvenhét éves emlék. [*Berkecz* Pál a Vörös Hadsereg katonája.] — Mőr, 1976. 3. sz. 20. p.

Gonda Imre: *Bismarck*. Bp. Akad. K. 1976. 148 p. 1 t. (Életek és korok. 5.) Bibliogr. 145—148. p.

„Ne szomorkodjatok értem..." Hetvenöt éve született Oleksza *Borkanyuk*. — Magyar Hírlap, 1976. 9. sz. 4. p.

Vadász Ferenc: Három nép hőse. Emléksorok a 75 éve született Oleksza *Borkanyukról*. — Népszabadság, 1976. 9. sz. 6. p.

Truhanovszkij, V. G.: Winston *Churchill*. Politikai életrajz. (Uinszton Csercsil.) Politicseszkaja biografija. Ford. Zalai

Edvin. Bp.) Kossuth K. 1976. 439 p. Bibliogr. 425—431. p.

Gorohov, I.—*Zamjatin*, L.—*Zemszkov*, I.: Georgij *Csicserin*. Egy élet a szovjet diplomácia szolgálatában. (Diplomat leninszkoj skolü.) Szerk., előszó Andrej Gromiko. (Ford. Csibra István.) Bp. — Uzsgorod, Kossuh K. — Kárpáti K. 1976. 241 p.

Gunst Péter: Barbarossa Frigyes, *[Frigyes]* Bp. Akad. K. 196. 260 p. 1 t. (Életek és korok. 1.) Bibliogr. 257—260. p.

Niederhauser Emil: Nagy Frigyes. *(II. Frigyes.]* Bp. Akad. K. 1976. 179 p. 1 t. (Életek és korok. 4.) Bibliogr. 177—179. p.

Hegedüs Sándor: *Golub* Rudolf. (1901—1944.) — PK, 1976. 2. sz. 168—183. p.

Andrej *Grecsko* 1903—1976. — Határőr. 1976. 17. sz. 3. p.

Elhunyt a kiváló hadvezér. Andrej Antonovics *Grecsko* — N, 1976. 18. sz. 3. sz. p.

Fájdalmas veszteség. A. A. *Grecsko* 1903—1976. — HK, 1976. 2. sz. 203—205. p.

Farkas Márton: *Hindenburg*. Bp. Akad. K. 1976. 234 p. 1 t. (Életek és korok. 6.) Bibliogr. 229—234. p.

Az Alba Regia orvosa volt. [Elhunyt] (*Hornyánszky* Károly.) — Népszabadság, 1976. 63. sz. 14. p.

Berkes Péter: Megérhettem, amiért harcoltam. Beszélgetés a hazáról *(Hunya* Istvánnal) — Lobogó, 1976. 12. sz. 6—7. p.

Kanyó András: Kerülő utakon a szovjethatalomhoz. Epizódok egy volt cári tábornok életéből. (Viktor *Jahontov.)* — Népszabadság, 1976. 276. sz. 6. p.

Elhunyt I. I. *Jakubovszkij* marsall. — Népszabadság, 1976. 285. sz. 3. p., — N, 1976. 49. sz. 3. p., — Határőr, 1976. 49. sz. 3. p.

Erki Edit: Emlékek a katonáról. Interjú *Jász* Dezsővel. — Élet és Irodalom, 1976. 17. sz. 7. p.

Karikás Frigyesre emlékezünk. [Írta] M. J. — Lobogó, 1976. 47. sz. 24. p.

Gunst Péter: V. *Károly*. Bp. Akad. K. 1976. 322 p. 1 t. (Életek és korok. 3.) Bibliogr. 319—322. p.

Dezséry László: *Kiss* János altábornagy. — Lobogó, 1976. 31. sz. 15—17. p.

Borsányi György: *Kun* Bélára emlékezünk. — Társadalmi Szemle, 1976. 2. sz. 51—54. p.

Fehér Pál, E.: Egy hősi sors tanulságai. *Kun* Béláról, születésének 90. évfordulóján. — Élet és Irodalom, 1976. 8. sz. 3. p.

Hunyadi Károly: „Az erők fölénye nem csupán számbeli fölény, hanem elsősorban a hadsereg morális erejének fölénye". [Emlékezés *Kun* Béla születésének 90. évfordulójára.] — Ho, 1976. 2. sz. 3—10. p.

Milei György: *Kun* Béla születésének 90. évfordulóján. — Népszabadság, 1976. 43. sz. 5. p.

Sipos Csaba: A munkásmozgalom kiemelkedő harcosa volt. Kilencven éve született *Kun* Béla. — Útközben, 1976. 1. sz. 34—36. p.

Zöldi László: A vezető és tanító. *(Kun* Béla). — Magyar Ifjúság, 1976. február 20. 7. p.

Pásztor József, M.: *Landler* Jenő emlékére. — Napjaink, 1976. 10. sz. 2. p.

Vadász Sándor: Diplomataként a fasizmus megsemmisítéséért. M. M. *Litvinov* születésének 100. évfordulója. Népszabadság, 1976. 167. sz. 6. p.

Györkei Jenő: Hatvan éve született *Marschall* László. — Népszabadság, 1976. 181. sz. 6. p.

Györkei Jenő: Nagy magyar katonák. *Marschall* László ezredes 1916—1949. — Rakéta, 1977. 11. sz. 10—12. p.

Kovács Jenő: *Marschall* László emlékezete. (1916—1949.) — Határőr, 1976. 31. sz. 3. p.

Dosztányi Imre: Az igazság szavait hirdette. Kilencven éve született *Münnich* Ferenc. — Magyar Ifjúság, 1976. 46. sz. 8—9. p.

Kovács Jenő: A forradalmak katonája. Emlékezés *Münnich* Ferencre, születésének 90. évfordulóján. — Határőr, 1976. 47. sz. 3. p.

Milei György: Az internacionalizmus harcosa. *Münnich* Ferenc születésének 90. évfordulójára. — Magyar Nemzet, 1976. 271. sz. 5. p.

Rózsa László: Fél évszázad, első vonalban. Kilencven éve született *Münnich* Ferenc. — Népszabadság, 1976. 271. sz. 6. p.

Végh Oszkár: Forradalmár és hazafi. 90 éve született *Münnich* Ferenc. — Népszava, 1976. 271. sz. 3. p.

Máté Judit: *Pataki* Ferenc életútja. — Lobogó, 1976. 44. sz. 14—16. p.

Fájdalmas veszteség. Sz. M. *Stemenko* 1907—1976. — HK, 1976. 2. sz. 205—207. p.

Lánglelkű szovjet hazafi volt. Elhunyt Sz. M. *Stemenko* hadseregtábornok. — N, 1976. 18. sz. 2. p.

Kanyó András: Kun Béla kardja. (Ivan *Sztrelbickij* altábornagy) [visszaemlé-

kezése a polgárháborús évekre.] — Népszabadság, 1976. 264. sz. 10—11. p.

Vadász Ferenc: Hűséggel, becsülettel a hazáért. *Tartsay* Vilmos születésének 75. évfordulóján. — Népszabadság, 1976. 172. sz. 4. p.

Godó Ágnes: A partizánkomisszár. (*Tóth* József ezredkomisszár.) — N, 1976. 48. sz. 6. o.

Vadász Ferenc: Emlékezés Szirre. (*Weinberger* Dezső.) A legendás hírű partizán születésének 50. évfordulóján. — Népszabadság, 1976. 255. sz. 6. p.

Fehér Pál, E.: Egy regényíró regényes élete. (*Zalka* Máté.) — Népszabadság, 1976. 96. sz. 7. p.

Garamvölgyi József: A teljes ember. [Zalka Mátéról.] — Élet és Irodalom, 1976. 17. sz. 6. p.

Gyórkei Jenő: Nyolcvan éve született *Zalka* Máté. — Magyar Nemzet, 1976. 96. sz. 5. p.

Kacsó Lajos: *Zalka* Máté. — N, 1976. 17. sz. 13. p.

Milei György: Jelkép legendákkal és legendák nélkül. *Zalka* Máté születésének 80. évfordulójára. — Népszava, 1976. 96. sz. 3. p.

Nyéki Károly: *Zalka* Máté. — ÉT, 1976. 17. sz. 788—793. p.

Nyolcvan éve született *Zalka* Máté — a legendás hírű Lukács tábornok. Részletek könyvekből. — Kritika, 1976. 4. sz. 19. p.

Szabó Gyula: Az acéltábornok. 80 éve született *Zalka* Máté. — Határőr, 1976. 16. sz. 12. p.

Várkonyi Endre: Emlékezés *Zalka* Mátéra. — Magyar Hírlap, 1976. 96. sz. 5. p.

Végh Antal: *Zalka* Máté falujában. — Kritika, 1976. 7. sz. 16—17. p.

Zalka Natalja: Apámról. (*Zalka* Máté.) (Ford. Antal Miklós.) — Szabolcs-Szatmári Szemle, 1976. 8. sz. 48—53. p.

Összeállították:
Viniczai István
Windisch Aladárné.

TARTALOM

TANULMÁNYOK

BENCZE LÁSZLÓ — A cs. és k. 13. hadtest főoszlopának hadműveletei Boszniában 1878. július 29-től augusztus 19-ig — 191

V. I. ANANYEV — Magyar internacionalisták az orenburgi kormányzóságban — — — — — — — — 229

KÖZLEMÉNYEK

NAGY LÁSZLÓ — Kurucok és labancok a magyar történelemben — 250

CSONKARÉTI KÁROLY — Adalék Magyarország német megszállásának történetéhez. Újvidék, 1944. március 19. — — — 275

SZABOLCS OTTÓ — Az antifasiszta ellenállás és partizánharc története tanításának kérdései az általános és középiskolában — — — — — — — — — — 281

GAZSI JÓZSEF — Eredmények és feladatok az antifasiszta ellenállási mozgalom kutatásában — — — — — 293

OKMÁNYTÁR

ZACHAR JÓZSEF — Kováts Mihály levele Benjamin Franklinnak 1777. január 13. — — — — — — — — 308

VITA

DOMBRÁDY LÓRÁND — Adalékok Kassa bombázásához — — — — 319

SZEMLE

LIPTAI ERVIN — Vöröskatonák, előre! *(Hunyadi Károly)* — — 322

* * * — 17-ja Vozdusnaja Armija v bojah ot Sztalingrada do Venü *(Mucs Sándor)* — — — — — 325

FRANZ HUBMANN—ERNST TROST — Das Tausendjährige Österreich *(Farkas Márton)* 327

CSENDES LÁSZLÓ — Földabrosz *(Vajda Pál)* — — — — — — 330

* * * — Voenno-isztoricseszkij Zsurnál 1978. 7—12. sz. *(Lengyel István)* — — — — — — — — 330

KRÓNIKA

* * * Nemzetközi tudományos konferencia a Thököly-felkelés 300. évfordulója alkalmából *(Z. J.)* — 337

* * * Tudományos konferencia a magyar antifasiszta ellenállásról *(G. J.)* — — — — — — — — 345

BIBLIOGRÁFIA

* * * Az 1976. évi Magyarországon megjelent hadtörténelmi irodalom bibliográfiája. II. rész. *(Viniczai István—Windisch Aladárné)* — — — — — 351

СОДЕРЖАНИЕ

СТАТЬИ

ЛАСЛО БЕНЦЕ — Операции главной колонны 13 императорского и королевского корпуса в Боснии в период с 29 июля по 19 августа 1978 года — — — — — — — — 191

В. И. АНАНЬЕВ — Венгерские интернационалисты в Оренбургской губернии — — — — — — — — — — — 229

ПУБЛИКАЦИИ

ЛАСЛО НАДЬ — Куруцы и лабанцы в венгерской истории — — — 250

КАРОЙ ЧОНКАРЕТИ — Материалы по истории немецкой оккупации Венгрии. Новый Сад, 1944 г., 19 марта — — — — — — 275

ОТТО САБОЛЬЧ — Вопросы преподавания истории антифашистского сопротивления и партизанской борьбы в общей и среднеобразовательной школе — — — — — — — 281

ЙОЖЕФ ГАЖИ — Результаты и задачи исследования движения антифашистского сопротивления — — — — — — 293

АРХИВ

ХОЖЕФ ЗАХАР — Письмо Михая Ковача Вениамину Франклину от 13 января 1777 года — — — — — — — — — 308

ДИСКУССИЯ

ЛОРАНД ДОМБРАДИ — Данные к вопросам бомбардировки города Кашша 319

ОБЗОР

ЭРВИН ЛИПТАИ — Красноармейцы, в перёд! *(Карой Хуняди)* — — — 322

* * * — 17-я Воздушная Армия в б ояхот Сталинграда до Вены *(Шандор Муч)* — — — — — — — — — 325

ФРАНЦ ГУБМАНН—ЭРНСТ ТРОСТ — Das Tausendjährige Österreich *(Мартон Фаркаш)* — — 327

ЛАСЛО ЧЕНДЕШ — Карта *(Пал Вайда* — — — — — — — — 330

* * * — Военно-исторический Журнал, 1978, № 7—12. *(Иштван Лендель)*— — — — — — — — — — — 330

ХРОНИКА

* * * Международная научная конференция, посвященная 300-годовщине восстания под руководством Текели *(Й. З.)* — — — — — — — — — — — — 337

* * * Научная конференция о венгерском антифашистском сопротивлении *(Й. Г.)* — — — — — — — — 345

БИБЛИОГРАФИЯ

* * * Библиография военно-исторической литературы, изданной в Венгрии в 1976 году. Ч. II. *(Иштван Виницаи—Элеонора Виндиш)* — — — — — — — — 351

INHALT

STUDIEN

LÁSZLÓ BENCZE — Die Operationen der Hauptkolonne des k. u. k. 13. Armeekorps in Bosnien, 29. Juli—19. August 1878 — — — — — — — — — — — — 191

W. I. ANANJEW — Ungarische Internationalisten in Gouvernement von Orenburg — — — — — — — — — — 229

MITTEILUNGEN

LÁSZLÓ NAGY — Kuruzen und Labanzen in der ungarischen Geschichte — — — — — — — — — — — 250

KÁROLY CSONKARÉTI — Beitrag zur Geschichte der deutschen Besatzung von Ungarn. Újvidék (Novi Sad), 19. März, 1944 275

OTTÓ SZABOLCS — Zu den Unterrichtsfragen der antifasistischen Widerstandsbewegung des Partisanenkrieges in der Allgemeinbildenden und Mittelschule — — 281

JÓZSEF GAZSI — Ergebnisse und Aufgabe in der Forschung der antifasistischen Widerstandsbewegung — — — 293

URKUNDENSAMMLUNG

JÓZSEF ZACHAR — Der Brief von Michael Kováts für Benjamin Franklin, 13. Januar 1777 — — — — — — 308

DISKUSSION

LÓRÁND DOMBRÁDY — Einige Angaben über die Bombardierung von Kaschau — — — — — — — — — — — 319

RUNDSCHAU

ERWIN LIPTAI — Rote Soldaten, vorwärts! *(Károly Hunyadi)* — 322

* * * — 17-я Воздушная Армия в боях от Сталинграда до Вены *(Sándor Mucs)* — — — — — — — — — — 325

FRANZ HUBMANN—ERNST TROST — Das Tausendjährige Österreich *(Márton Farkas)* 327

LÁSZLÓ CSENDES — Karteantiquitäten *(Pál Vajda)* — — — — — 330

* * * — Woenno-istoritscheskij Shurnal 1978. Nr. 7—12. *(István Lengyel)* — — — — — — — — — 330

CHRONIK

* * * Internationale wissenschaftliche Konferenz anlässlich des 300. Jahrestages des „Thököly" Aufstandes *(J. Z.)* — — — — — — — — — 337

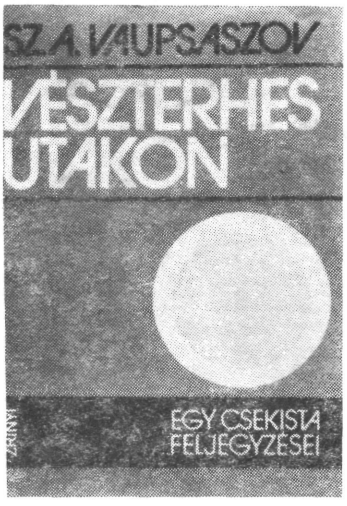
* * * Wissenschaftliche Konferenz von der ungarischen Widerstandsbewegung — — — — — — — — 345

BIBLIOGRAPHIE

* * * Bibliographie von der in Ungarn im Jahre 1976 erschienenen Kriegsgeschichtlichen Literatur. II. Teil *(István Viniczai—Eleonora Windisch)* — — 351

Ára: 11,– Ft

A Zrínyi Katonai Kiadó legújabb kiadványaiból

V. Sz. Aksinszkij
EGY LEGENDÁS ÉLET 30 Ft

Felkai Dénes
MOZGALMAS ÉLET 23 Ft

Földes Mihály
AZ ÉSZAKI KAPU 15 Ft

I. T. Pereszipkin
HÍRADÁS A NAGY HONVÉDŐ HÁBORÚBAN 22 Ft

Szeberényi Lehel
ERDŐ NINCSEN ZÖLD ÁG NÉLKÜL 18 Ft